

TÉR GAZDASÁG EMBER

- ♦ ALPEK B. LEVENTE-TÉSITS RÓBERT | Az esélyhátrányok halmozódásának területi jellegzetességei és hatása a foglalkoztathatóságra Magyarországon
- ♦ SZABÓ PÁL | Térszerkezeti kihívások és fejlesztési térségek Magyarországon
- ♦ KRANKOVITS MELINDA - SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN | Eltűnik-e a tér a távoktatással?
- ♦ BORGULYA ÁGNES - KOVÁCS ÉVA | A klaszterkommunikáció és határterületei kutatásának kurrens témái: felvételek és bepillantás a szakirodalomba
- ♦ CSIZMADIA SZILÁRD - GYŐRI SZABÓ RÓBERT | Javaslatok az idősmarketingben alkalmazandó eszköztárra
- ♦ LÉVAI ANDRÁS | Rezsiközösség 2.0, avagy ügyvédek a coworking irodában
- ♦ BALASSA BERNADETT | Mi köze a vallásnak a gazdasághoz?
- ♦ POSZA BARNABÁS - BORBÉLY CSABA | A fás szárú energetikai ültetvények szerepének vizsgálata az energiaellátásban
- ♦ SZEMERÉDI ESZTER | Könyvismertetés
- ♦ KOVÁCS KÁRMEN | Konferenciabeszámoló

TÉR – GAZDASÁG – EMBER

TÉR – GAZDASÁG – EMBER

Győr, 2018

*A Széchenyi István Egyetem
Kautz Gyula Gazdaságtudományi Karának
tudományos folyóirata*

*Megjelenik minden év márciusában, júniusában, szeptemberében és decemberében.
A decemberi szám angol nyelven.*

2018. VI. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
9026 Győr, Egyetem tér 1.
Főszerkesztő: Reisinger Adrienn
Főszerkesztő helyettes: Dernóczy-Polyák Adrienn
Titkár: Buics László

E-mail | tgeszerkesztoseg@sze.hu

A folyóiratban közlésre szánt tanulmányokat a fenti drótposta címre kérjük küldeni.
Kérjük a tanulmány beküldése előtt nézzék át a folyóirat honlapján található formai és
tartalmi követelményeket:
<http://kgk.sze.hu/ter-gazdasag-ember-kari-folyoirat>

Szerkesztőbizottság

ABLONCZYNÉ MIHÁLYKA LÍVIA, BÁNFI TAMÁS, BARTA GYÖRGYI,
BENCSIK ANDREA, BORGULYA ÁGNES, DERNÓCZY-POLYÁK ADRIENN,
DUSEK TAMÁS, HAPP ÉVA, JÓZSA LÁSZLÓ, KATITS ETELKA, KOCZISZKY GYÖRGY,
KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA, KOPPÁNY KRISZTIÁN,
KOVÁCS GÁBOR, KOVÁCS NORBERT, LENGYEL IMRE, LEHOTA JÓZSEF,
NOSZKAY ERZSÉBET, PAPP ILONA, PISKÓTI ISTVÁN, RECHNITZER JÁNOS,
REISINGER ADRIENN, REKETTÉ GÁBOR, RÓBERT PÉTER,
SOMOGYI FERENC (alapító főszerkesztő), SZABÓ PÁL, SZALKA ÉVA,
SZIGETI CECÍLIA, SZŐRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN, SZRETYKÓ GYÖRGY,
VERES ZOLTÁN, ZSOLNAI LÁSZLÓ

Felelős kiadó | Universitas-Győr Nonprofit KFT. ügyvezetője
Terjesztő | Universitas-Győr Nonprofit KFT.
Levélcím | 9026 Győr, Egyetem tér 1.
Nyomdai munkálatok | Palatia Nyomda
ISSN | 2064-1176

TARTALOMJEGYZÉK

-
- 9 ALPEK B. LEVENTE-TÉSITS RÓBERT | Az esélyhátrányok halmozódásának területi jellegzetességei és hatása a foglalkoztathatóságra Magyarországon
  - 35 SZABÓ PÁL | Térszerkezeti kihívások és fejlesztési térségek Magyarországon
  - 51 KRANKOVITS MELINDA - SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN | Eltűnik-e a tér a távoktatással?
  - 67 BORGULYA ÁGNES - KOVÁCS ÉVA | A klaszterkommunikáció és határterületei kutatásának kurrens témái: felvetések és bepillantás a szakirodalomba
  - 87 CSIZMADIA SZILÁRD - GYŐRI SZABÓ RÓBERT | Javaslatok az idősmarketingben alkalmazandó eszköztárra
  - 111 LÉVAI ANDRÁS | Rezsiközösség 2.0, avagy ügyvédek a coworking irodában
  - 129 BALASSA BERNADETT | Mi köze a vallásnak a gazdasághoz?
  - 147 POSZA BARNABÁS - BORBÉLY CSABA | A fás szárú energetikai ültetvények szerepének vizsgálata az energiaellátásban
  - 161 SZEMERÉDI ESZTER | Könyvismertetés
  - 167 KOVÁCS KÁRMEN | Konferenciabeszámoló
  - 173 SZERZŐINK
  - 177 AUTHORS
  - 181 LEKTOROK/REVIEWERS

Tisztelt Olvasó!

A Tér-Gazdaság-Ember folyóirat 2018. évi második számát tartja kezében az Olvasó. A kötet nyolc tanulmányt, egy könyvismertetőt és egy konferencia beszámolót tartalmaz. A tanulmányok három nagy témakör köré csoportosulnak: tér, marketing és menedzsment, illetve gazdaság.

Az első három tanulmány a térbeliség témaköré épül, a tanulmányok megvizsgálják, hogy az esélyhátrányoknak milyen hatása van a foglalkoztathatóságra, ennek milyen területi jellegzetességei vannak; Magyarországon milyen fejlesztési térségek léteznek, melyek a főbb jellemzőik; illetve, hogy mennyire jellemző a felnőttképzésben a „tér” jelenléte, vagyis azzal, hogy a képzésben egyre inkább az e-learning képzési forma kerül előtérbe, jellemző-e, hogy a hallgatók nemcsak közeli intézményeket választanak.

A következő három tanulmány a marketing, menedzsment területre fókuszál, bemutatásra kerül az ipari klaszterek kommunikációjának fontossága, az idősmarketingben alkalmazható eszközök, illetve a coworking irodák jellegzetességei.

Az utolsó két tanulmány a vallás és a gazdaság összefüggéseit, illetve a fás szárú ültetvények energiaellátásban játszott szerepét mutatja be.

A kötet egy vidékfejlesztéssel kapcsolatos 2017-ben megjelent könyv recenziójával és egy 2018 májusában Prágában megtartott konferencia beszámolójával zárul.

Győr, 2018. szeptember 1.

Reisinger Adrienn főszerkesztő
Dernóczy-Polyák Adrienn főszerkesztő helyettes

TANULMÁNYOK

Az esélyhátrányok halmozódásának területi jellegzetességei és hatása a foglalkoztathatóságra Magyarországon

The regional impact of accumulation of disadvantages on employability in Hungary

---

Absztrakt

A vizsgálat célja annak feltárása, hogy a 2007 és 2015 közötti időszakban kialakult gazdasági helyzetben az egyes munkaerőpiaci esélyhátrányok milyen kölcsönhatásokon keresztül korlátozták az álláskeresők elhelyezkedését és foglalkoztathatóságát, munkaerőpiaci-területi esélyeit. A vizsgálat célcsoportja a tartósan álláskeresők, az 50 év feletti, az alacsony iskolai végzettségűek, a megváltozott munkaképességűek és a pályakezdők. A munkanélküliség és a multiplikáció országos szintű vizsgálata mellett a kutatás eredményei rámutattak, hogy az egyes esélyhátrányok eltérő mechanizmusokon keresztül befolyásolják az álláskeresői csoportok lehetőségeit, a halmozottan hátrányos helyzetű státusz rögzülését. Ezen halmozódási hatások differenciáltan érintik a tér különböző szegmenseit és nehezítik az elsődleges munkaerőpiaci (re)integrációt.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, álláskeresők, esélyhátrányok, halmozódás

Abstract

The aim of the study is to find out how the individual labour market disadvantages limited the employment situation and regional employability of the jobseekers in the 2007-2015 economic situation. The target groups of the study are the long-term job-seekers, people over the age of 50, the undereducated people, the disabled people and the young entrants. The results of the research dealing with the country-wide survey of unemployment and multiplication have shown that the individual disadvantages affect the opportunities of jobseekers through various mechanisms. These cumulative effects affect different segments of space in different ways and make the primary labour market (re)integration difficult.

Keywords: labour market, jobseekers, disadvantages, multiplication

BEVEZETÉS

Az esélyhátrány-halmozódás területi vizsgálatának aktualitását az adja, hogy napjainkban a munkanélküliségi ráta csökkenése mellett az álláskeresők egyes csoportjai nem, vagy csak igen korlátozott mértékben képesek az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedni. Számukra elsősorban a közfoglalkoztatás kínál alternatívákat, míg Magyarország kedvezőbb gazdasági és foglalkoztathatósági viszonyokkal rendelkező térségeiben a munkaerőhiány a további fejlődés komoly kihívását adja. A még szabad gazdaságilag aktív munkaerő foglalkoztathatóságának korlátozottságát egyéb tényezők – pl. a mobilitási viszonyok – mellett jelentős mértékben nehezíti az a jelenség, amely szerint az egyes esélyhátrányok egymás hatásait erősítve fokozottan képesek rontani egy-egy álláskereső munkaerőpiaci helyzetét. A halmozódás jelensége ugyanakkor, ahogy arra a jelen vizsgálat a későbbiekben rámutat, jelentős területi differenciákkal és sajátos időbeli lefutással rendelkezik. Annak mértéke, és szerkezetének megismerése hozzájárulhat a hazai térszerkezetben tapasztalható területi differenciák mérsékléséhez, ezáltal a munkaerőpiaci dinamizmus növekedéséhez és a kedvező munkaerőpiaci hatások térbeli terjedésének elősegítéséhez.

A vizsgálat célja, hogy feltárja és értékelje az esélyhátrányok halmozódásának és az abban érintett halmozottan hátrányos helyzetű álláskeresőknél munkaerőpiaci területi lehetőségeit, különös tekintettel az elhelyezkedés elsődleges és másodlagos korlátjaira, valamint az egyes esélyhátrányok halmozódásában betöltött szerepére.

A tanulmány a fentiekkel összefüggésben bemutatja a kutatás elméleti hátterét, relevanciáját, majd országos/makro térségi és települési szinten elemzi annak összefüggéseit. A vizsgálat külön figyelmet fordít a csoportspecifikus hatásokra, figyelembe véve, hogy az egyes esélyhátrányok milyen módon, mértékben és mely kölcsönhatásokon keresztül nehezítik a leghátrányosabb helyzetű álláskeresők munkaerőpiaci területi esélyeit. Végezetül javaslatot tesz a hátrányos helyzet oldásának lehetőségeire.

1. A VIZSGÁLT TÉMA KUTATÁSI HÁTTERE

A 2008-as világgazdasági válság hazánkban is együtt járt a munkanélküliség számottevő növekedésével, amely jelenség a foglalkoztatás zavarait az egyik legsúlyosabb társadalmi-gazdasági kihívásává tette. Tekintettel a válságághoz közelebbi körre, a leépítések különösen erőteljesen érintették a kevésbé versenyképes ismeretekkel, alap-, illetve elavult középfokú végzettséggel rendelkező, vagy egyébként, úgymint a periférikus területi elhelyezkedésből fakadó ingázási kényszer következtében hátrányos helyzetűnek tekinthető személyeket. A legnagyobb visszaesést a foglalkoztatásban az ország északnyugati területén koncentrálódó feldolgozóipari vállalatok és ellátási láncokban résztvevő vállalkozások szenvedték el. Azonban a válság mélyülése elérte az Alföld és Borsod-Abaúj-Zemplén megye nagyobb településeit is. A visszaesés a hátrányos helyzetű területeken is

kézzelfogható volt (Lőcsei, 2009a; 2009b; 2010; 2011). Az álláskeresők gazdaságilag aktív népességhez viszonyított aránya 2010-ben érte el a maximumát (11%). Ezt követően a munkanélküliség mérséklődött, a ráta 2016 IV. negyedévére 4,4%-ra csökkent (KSH), ráadásul egyre több ágazatban és térségben jelent meg a munkaerőhiány veszélye. A folyamatok különböző intenzitással és területileg differenciáltan érintették az eltérő társadalmi csoportokat, a hátrányos, illetve leghátrányosabb helyzetű álláskeresők számára jelentős számban a közfoglalkoztatás tudott lehetőséget kínálni. Ezen csoport primer munkaerőpiaci integrációja még várat magára, amelyet megerősítenek a közfoglalkoztatás reintegrációs hatásával kapcsolatos tapasztalatok is (O’Leary, 1998; van Ours, 2000; Kluge et al., 1999; Planas-Benus, 2006; Hudomiet-Kézdi, 2008; Csoba, 2010a; 2010b; Tésits-Alpek, 2014a; 2014b; Tésits-Alpek, 2015).

Mindezekon túl a halmozottan hátrányos helyzetű álláskeresők problémája több szinten beágyazott, területileg is differenciált feszültségforrás. A kérdéssel foglalkozó munkák felhívták a figyelmet a hátrányos helyzetű álláskeresőket érintő veszélyek körére, említve a lecsúszás fokozott kockázatát, a szegénység és az alacsony iskolai végzettség, ezzel összefüggésben pedig a tartós álláskeresés csapdáját. A vizsgálatok érintették – többek között – a szegénység, illetve anyagi helyzet kérdéskörét (Jószai, 1998; Kovács, 1998; Csoba, 1994), a pályakezdők, a nők, az alacsony végzettségűek, a nagycsaládosok, az idős korúak, a csökkent munkaképességűek és a kisebbségek (Gere, 1994; Frey-Gere, 1992; Rimler, 2004; Muity, 2016; Fabula, 2009; 2012; 2015; Balcsók, 2000; Nemeskéri-Muity, 2016; Benke szerk., 2006; Váradi, 2004; Tésits-Székely, 2007a; 2007b; 2007c; Koncz, 2010; Ábrahám-Kerteszi, 1996), illetve a tartósan álláskeresők problémáját (Gere, 1994; Laki, 1996; Csaba, 1999). Balcsók István és Koncz Gábor (2005) hangsúlyozzák, hogy a romák esetében különösen jellemző a szegénység és a munkanélküliségi csapda egyidejű jelenléte. Ez utóbbi megállapítás összecseng a multiplikáció kérdéskörével. Nagy Erika, Timár Judit, Nagy Gábor és Velkey Gábor (2015) rámutatnak, hogy a társadalmi marginalizálódás szoros kapcsolatban áll a térségi hátrányok halmozódásával. A vidéki terek helyzetének romlása az ott élők pozíciójának gyengülését is eredményezi, amely jelenség katalizátorként „visszahat” a térségek lecsúszására, újratermelve a kedvezőtlen helyzetet (Nagy et al., 2015). A hatásmechanizmus szoros kapcsolatban áll az esélyhátrányok halmozódásával, a multiplikációból eredő feszültségekkel is.

Mindezekon felül az esélyhátrányok halmozódásának kérdése térspecifikus elemeket is hordoz, a peremhelyzetű térségek pozíciójának beágyazottsága komplex probléma, ahogy arra több dimenzió (vállalkozási aktivitás, szelektív migráció, hátrányos helyzetű csoportok arányának növekedése, a helyi kereslet alacsonyabb foka, széteső helyi társadalmak, ingatlanvagyon leértékelődése, foglalkoztatási viszonyok zavarai) elemzése mentén Velkey Gábor (2014) is felhívja a figyelmet. A problémát erősíti, hogy hazánk leghátrányosabb helyzetű területeinek központi gazdasági versenyképességük tekintetében is relatív hátrányban vannak (Vida, 2016). Ezen térségek több szinten összefüggő hátrányos helyzete különösen hozzá-

járolhat a multiplikáció jelenségének erősödéséhez, ugyanakkor feltételezhető, hogy a halmozódási hatások hazánk kedvezőbb pozíciójú térségeiben is megjelennek.

A kapcsolódó munkák tapasztalatai alapján világossá vált, hogy a munkanélküliség nem átmeneti probléma, a halmozottan hátrányos álláskeresők elhelyezkedésének olyan erős akadályai vannak, amelyek feloldására ez idáig nem sikerült megnyugtató megoldást találni. Ezen problémakör meghatározó részét képezi az esélyhátrányok halmozott előfordulása, különösen a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok egyes szegmenseiben. Ezen kérdéskör nem csak a foglalkoztatási viszonyok javításának, a rendelkezésre álló humán erőforrások dinamizálásának, hanem a marginalizálódó társadalmi csoportok problematikájának rögzüléséhez is meghatározó tényezőjévé válhat. Jelen munka vállalkozik a jelenség vizsgálatára hazánk településeinek bázisán.

2. KUTATÁSI MÓDSZEREK

A jelen elemzés primer és szekunder forrásokra egyaránt épít. A szekunder források között kiemelt szereppel bírnak a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) on-line adatbázisai (www.ksh.hu), településsoros nyilvántartásai, munkaerőpiaci és foglalkoztatási statisztikái. A multiplikáció települési szinten történő mérése, illetve a térszerkezeti elemek azonosítása a KSH területi adatai alapján történt, amelyek közül a nyilvántartott álláskeresők száma mellett a 180 napon túl nyilvántartott álláskeresők, a tartósan munkanélküliek, a megváltozott munkaképességűek^[1], az 50 évesnél idősebbek, a 8 általános vagy alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, illetve a pályakezdő nyilvántartott álláskeresők^[2] létszámadatai kerültek felhasználásra.

A primer kutatás bázisát, a multiplikáció csoport-specifikus sajátosságainak elemzését egy, mintegy egy éven át tartó komplex kérdőíves felmérés képezte. A kérdőív célcsoportját a halmozottan hátrányos helyzetű álláskeresők adták. Mivel ezen álláskeresők köre a munkaügyi statisztikákban nem definiált, így

[1] A tanulmány megváltozott munkaképességű személy alatt érti mindazon álláskeresőket, akiket az 1991. évi IV. tv. a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról 58 § (5) bekezdés *m*) pontja annak tekint. Eszerint „megváltozott munkaképességű személy: aki testi vagy szellemi fogyatékos, vagy akinek az orvosi rehabilitációt követően munkavállalási és munkahely-megtartási esélyei testi vagy szellemi károsodása miatt csökkennek”.

[2] A jelen munka pályakezdőnek tekinti mindazokat az álláskeresőket, akiket az 1991. évi IV. tv. a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról 58 § (5) bekezdés *k*) pontja alapján annak minősít. Eszerint pályakezdő álláskeresőnek az a személy, aki „a 25. életévét - felsőfokú végzettségű személy esetén 30. életévét - be nem töltött, a munkaviszony létesítéséhez szükséges feltételekkel rendelkező, az állami foglalkoztatási szerv által nyilvántartott álláskereső, feltéve, ha munkanélküli járadékra a tanulmányainak befejezését követően nem szerzett jogosultságot. Nem tekinthető pályakezdő álláskeresőnek, aki terhességi-gyermekágyi segélyben, csecsemőgondozási díjban, gyermekgondozási díjban, illetőleg gyermekgondozási segélyben, gyermekgondozást segítő ellátásban részesül, előzetes letartóztatásban van, szabadságvesztés, illetve elzárás büntetését tölti, sor- vagy tartalékos katonai szolgálatot, továbbá polgári szolgálatot teljesít.

a kérdőíveket a „Foglalkoztatás helyettesítő támogatás”-ban részesülők közül töltötték ki, amely csoport jó közelítéssel megfelelt a vizsgálat szempontjainak. A felmérés területi bázisát a leghátrányosabb helyzetű kistérségek, illetve a komplex programmal fejlesztendő járások adták. A kapcsolódó íveket az összes térségben található 885 település önkormányzati hivatala megkapta. A kísérőlevél – illetve az azt kiegészítő telefonos megkeresés – az önkormányzatokat kérte fel az ívek kitöltésére, majd visszaküldésére. A hivatalok a kérdőíveket egyszerű véletlen mintavétel alapján juttatták el a célszemélyekhez. A mintegy egy éven át folytatott felmérés eredményeként 579 fő töltötte ki az 56 kérdésből álló ívet.

Az esélyhátrányok halmozódásának területi alapon történő mérésére került kidolgozásra a multiplikációs mutató, amelynek meghatározása az alábbi viszonyszám alapján történt:

$$\text{Multiplikációs mutató (M)} = \frac{\text{egyes esélyhátránnyal rendelkező személyek összevont száma}}{\text{nyilvántartott álláskeresők száma}} \quad [1]$$

A Multiplikációs mutató választ ad arra, hogy feltételezve az esélyhátrányok egyenletes eloszlását, minimum hány esélyhátrány jutna egy nyilvántartott álláskeresőre. Ha a mutató értéke emelkedik, az esélyhátrányok halmozódásából fakadó feszültségek az adott területi entitás esetében fokozódnak. A mutatóba az alábbi 5 esélyhátrány került:

- 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma;
- Nyilvántartott megváltozott munkaképességű álláskeresők száma;
- 50 évesnél idősebb nyilvántartott álláskeresők száma;
- Általános iskolai vagy kevesebb végzettségű nyilvántartott álláskeresők száma;
- Nyilvántartott pályakezdő álláskeresők száma.

A multiplikációs index maximumértéke 4, amely abban a szélsőséges esetben adódik, amennyiben minden egyes – az adott területi szinten – nyilvántartott álláskereső az összes vizsgált esélyhátránnyal rendelkezik. A másik végletet a nulla érték képviseli. Ez esetben az adott területi entitáson a nyilvántartott álláskeresők között egy személy sincs, aki a fenti öt esélyhátrány valamelyikével rendelkezne.

A Relatív Esélyhátrány Mutató (REM) célja, hogy az egyes személyek esetében meghatározza az esélyhátrányok halmozódásának mértékét. Számítása az alábbi módon történik:

$$\text{Relatív Esélyhátrány Mutató (REM)} = \frac{\text{vizsgált esélyhátrányok száma egyénenként}}{\text{összes vizsgált esélyhátrány száma egyénenként}} \quad [2]$$

A jelen munka a kérdőíves felmérés alapján az alábbi 7 esélyhátrány vizsgálatát végzi el:

- 50 év feletti,
- Fiatalkorú (18 év alatti),
- 8 általános vagy alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező,
- Nagycsaládos (párkapcsolatban, házasságban él és három vagy több gyermeket nevel) vagy egyedülálló gyermekkel élő,
- Tartósan (egy éven túl) álláskereső,
- Pályakezdő,
- Rossz anyagi helyzetű.

A REM maximumértéke minden esetben 1, ekkor az álláskereső az összes vizsgált – az egymást kizáró esélyhátrányokat is figyelembe véve hat darab – esélyhátrányban érintett. Minimumértéke 0, amely azoknál az álláskeresőknél adódik, akik az indexált esélyhátrányok közül eggyel sem rendelkeznek.

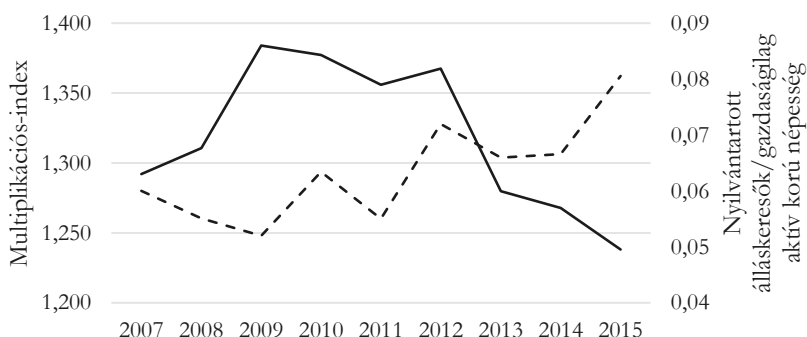
A vizsgálat számol továbbá a domináns, illetve másodlagos esélyhátrány jelleggel, amely elhatárolása a változók abszolút értékei alapján történik. Domináns jellegű az adott tulajdonság, ha a vizsgált területi entitáson a 2007–2015 közötti időszakban a leginkább jellemző. Másodlagos jelleg esetén a tulajdonság előfordulása a második helyen a leggyakoribb. Amennyiben az adott évben több esélyhátrány azonos számú álláskeresővel állt az első helyen, „vegyes” jelleg került azonosításra. Ezzel szemben „kevert” típusról akkor beszélhetünk, ha a teljes 2007-től 2015-ig terjedő időszakban több esélyhátrány ugyanannyi alkalommal került az első, vagy a második helyre. Az esélyhátrányok változékonysága méri, hogy a domináns, vagy másodlagos esélyhátrány a vizsgált évek hány százalékában állt az első, illetve a második helyen. Azaz, ha a vizsgált területi entitáson valamely esélyhátrány 5 alkalommal szerepelt az első helyen, annak változékonysága 55,6%.

3. A MULTIPLIKÁCIÓ ORSZÁGOS ÉRTÉKE ÉS KAPCSOLATA AZ MUNKANÉLKÜLISÉGGEL

A világgazdasági válság 2008-ban a multiplikációs index csökkenésével járt együtt, amelynek következtében a vizsgált időszak legalacsonyabb országos értéke 2009-ben jelent meg (1. ábra).

1. ábra: A multiplikációs mutató és a nyilvántartott álláskeresők száma az állandó népességből a gazdaságilag aktív korúak (15–64 évesek) arányában

Figure 1 The multiplication index and the number of registered jobseekers from the permanent population in proportion to economically active persons (age 15–64)

Forrás: KSH alapján saját számítás

Ekkor egy nyilvántartott álláskeresőre 1,25 esélyhátrány jutott (az esélyhátrányok egyenletes eloszlását feltételezve). A kapott eredmény a piaci logika alapján értelmezhető. Bár a munkaadók jellemzően először a kevésbé termelékeny és/vagy könnyebben pótolható munkaerő leépítését részesítik előnyben, recesszió idején a kedvezőbb munkaerőpiaci adottságokkal rendelkezők is nagyobb arányban veszítik el állásukat (egyúttal az álláskereséssel töltött idejük is megnő), a teljes csoporton belül részesedésük ezáltal emelkedik, amely pedig az esélyhátránnyal rendelkezők fajlagos súlyát csökkenti. Ezt igazolja, hogy 2008–2009 viszonylatában a nyilvántartott álláskeresők számának 36%-os emelkedése mellett a vizsgált esélyhátrányok összesített száma mindössze 32%-kal (!) nőtt.

A multiplikáció vizsgálata szempontjából az elemzett időszak három eltérő periódusra különíthető el, melyek a következők:

- 2007–2009: a munkanélküliség monoton növekedésével jellemezhető fázis,
- 2012–2015: a nyilvántartott álláskeresők számának folyamatos csökkenésével jellemezhető időszak,
- 2009–2012: átmeneti periódus.

Az egyre kedvezőtlenebbé váló, a válság következményei által sújtott első szakaszban a nyilvántartott álláskeresők növekvő száma mellett valamennyi kategóriában emelkedett a hátrányos helyzetű személyek száma is. A növekedéshez legnagyobb mértékben a tartós álláskeresők (a teljes létszámnövekmény közel fele), majd az alacsony iskolai végzettségűek, végül az 50 év felettiak járultak hozzá (26,1 és 18,3%-kal). Ezen csoportok mellett országos szinten kevésbé markáns hatást váltott ki a megváltozott munkaképességűek és pályakezdők helyzetének romlása, amely elsősorban alacsonyabb relatív számuknak volt köszönhető. Az utóbbi két csoport pozíciójának megítélését árnyalja, hogy az említett időszakban önmagukhoz képest részarányuk a többi kategóriához hasonlóan 30% körüli emelkedést mutatott – igaz lényegesen alacsonyabb bázisról.

A 2011-es és 2012-es évben átalakult a közfoglalkoztatás rendszere – 2011. január 1-én bevezetésre került a Nemzeti Közfoglalkoztatási Program, elindultak a Startmunkaprogramok –, amely azonban ekkor még kevésbé markáns hatást fejtett ki a hátrányos helyzetű álláskeresők munkaerőpiaci-területi esélyeire. Ennek az elsődleges oka, hogy a közfoglalkoztatottak létszáma a 2011-es évben alapvetően csökkent, 2012-től mutatott érzékelhető növekedést a vizsgált időszak végéig (KSH).

Az átmeneti időszakot követő harmadik fázisban a munkanélküliség tartós csökkenése mellett elsősorban a tartós álláskeresők (a teljes csökkenés 45%-a), illetve az alacsony iskolai végzettségűek (30%-kal) számának jelentős mérséklődése járult hozzá a hátrányos helyzetű személyek jelenlétének országos szintű csökkenéséhez, összefüggésben az új típusú közfoglalkoztatás, különösen pedig a Startmunkaprogramok elterjedésével. A közfoglalkoztatás új típusú rendszere a gazdasági konjunktúra mellett különösen a tartós álláskeresők számának csökkenését segítette elő, hiszen a programok szervezői, egyúttal a segélyezés rendszere is erőteljes motivációt jelentett a régebb óta elhelyezkedni szándékozó személyek bevonására. Ezen csoportok munkaerőpiaci esélyei, így foglalkoztathatóságuk különösen a Startmunkaprogrammal érintett településeken jelentősen emelkedett. A hátrányos helyzetű személyek körében végzett empirikus vizsgálat ezt megerősíti, a válaszadók közül mintegy 44,9% nyilatkozott úgy, hogy legutóbbi álláshelye elvesztése óta csak a közfoglalkoztatásban tudott elhelyezkedni.

A megváltozott munkaképességűek, a pályakezdők és az 50 évesnél idősebbek csoportjában a csökkenésből való részesedés – részben ezen csoportok kisebb mérete okán – 5–10%-os volt. Szembetűnő azonban, hogy míg a megváltozott munkaképességű álláskeresők száma 2009-ről 2015-re több mint 50%-kal, a pályakezdőké 27%-kal csökkent, azaz a többi csoporttal közel arányos mértékben javította létszámát, addig az 50 év felettiak 2007–2009-es 43%-os (2007–2012-es 66,3%-os) létszámnövekedésével szemben mindössze – a maximum értékhez képest – 22,5%-os csökkenés állt. Tehát ezen esélyhátrány igen jelentős mértékben hátráltatta a 2009-et követő gazdasági környezetben való (re)integrációt.

Az álláskeresők számának intenzív növekedésével jellemezhető 2007–2009-es, illetve a tendenciaszerű létszámcsökkenéssel leírható 2010–2015-ös időszakot együttesen vizsgálva felállítható az esélyhátrányok rangsora a tekintetben,

hogyan a növekedés/csökkenés dimenziójában melyik csoport milyen kitettséget mutatott; ebből pedig következtetni lehet az adott esélyhátrány foglalkoztathatóságra gyakorolt hatására. Ha a válság időszakában egy hátrányos helyzetű csoport létszáma jelentősen növekedett, ugyanakkor a konjunktúra idején a csökkenés ennél kisebb mértékű, vagy nulla közeli volt, vélelmezhető, hogy az érintett személyek foglalkoztathatósága alacsonyabb fokú. Különösen igaz ez annak tükrében, hogy a teljes 2007–2015-ös szakaszban az álláskeresők száma jelentős növekedést követően 2015-re a 2007-es érték alá csökkent, azaz a „korrekció” ebben a vonatkozásban lezajlott. A kapott eredmények tükrében a foglalkoztathatóság szempontjából a legsúlyosabb esélyhátránynak az 50 év feletti kor bizonyult, a teljes időszak alatt ezen személyek száma 28,9%-kal emelkedett. Ugyanakkor a megváltozott munkaképességű, a tartós, az alacsony iskolai végzettségű, illetve a pályakezdők csoportjának mérete is képes volt – nagyságrendjük szerint csökkenő sorrendben – a 2007-es szint alá csökkenni.

4. AZ EGYES ESÉLYHÁTRÁNYOK CSOPORTSPECIFIKUS SZEREPE A MULTIPLIKÁCIÓBAN

A fenti eredmények, mivel egy személy több csoportban is számbavételre kerülhet, hozzávetőleges közelítést adnak a foglalkoztathatóság és az esélyhátrányok kapcsolatára. A hatások pontos megismerésére egyéni szintű empirikus vizsgálat nyújt lehetőséget. A kérdőíves felmérés eredményei rámutattak, hogy az 50 év feletiek esetében a legmagasabb szintű a multiplikáció előfordulása, amely további tényezője az országos szinten azonosított kedvezőtlen helyzetnek (1. táblázat).

1. táblázat: Adott esélyhátránnyal rendelkező, illetve nem rendelkező személyek REM értéke, 2017

Table 1 REM value of people with or without disadvantages, 2017

Esélyhátrány	Rendelkezik az adott esélyhátránnyal?	
	Igen	Nem
	Szignyifikáns kapcsolatok	
50 év feletti	0.578	0.392
Alacsony iskolai végzettségű	0.539	0.357
Tartós álláskereső	0.529	0.349
	Nem szignifikáns kapcsolatok	
Pályakezdő	0.445	0.467
Megváltozott munkaképességű	-	-

Forrás: Saját felmérés

Az 50 év feletti kor a hátrányos helyzetű személyek esetében nagy valószínűséggel kapcsolódik további munkaerőpiaci esélyhátrányokhoz, amelyek így egymás hatását erősítik. Részben összefügg az alacsony végzettséggel, azonban azon is túlmutat annyiban, hogy a vizsgálatba került személyek esetében a középfokú végzettség versenyelőnye jelentősen elmaradt a 18–25 évesekétől. A szakmák esetében tapasztalt elavulás az 50 éveseknél a fiatalokhoz képest súlyosabb probléma. A többségében 1990 előtti végzettségek ráadásul egy olyan képzési szerkezetből származnak, amelynek célrendszere jelentősen különbözött a jelenlegi piaci viszonyok elvárásaitól. Az idősebb korúak esetében továbbá nagyobb volt azon esélyhátrányok megjelenésének valószínűsége, amelyek a családi állapottal kapcsolatos „hátrányos helyzetű” státuszhoz vezettek (statisztikailag ez megmutatkozik az 50 év feletti álláskeresők átlagot meghaladó eltartott gyermekszámában – 50 év feletiek esetén 2,05, szemben a kontroll-csoport 1,44-es értékével –, illetve az elváltak és a gyermekeiket egyedül nevelők magas arányában is). Az eltartott gyermekek számának átlagos értékében növekvő trend figyelhető meg az életkor szerint. Tíz éves kohorszokra bontva az átlagos gyermekszám 20 és 30 év között 0,45; 30 és 40 év között 1,31; 40 és 50 év között 2,02 alakult, törésponttal a 20 és 30 évesek, illetve a 30 és 40 évesek viszonylatában (az okok között szerepel a későbbre tolódó gyermekvállalás, illetve az alacsonyabb tervezett gyerekszám is).

Az 50 év feletti munkaerőpiaci szempontból (!) jellemzően kedvezőtlen helyzetét a családi állapottal együtt ható tényezők tehát erőteljesebben érintik (ezen hatás két fő eleme az alacsonyabb fokú mobilitás és a rosszabb anyagi helyzet). További hátrányt jelentenek az egzisztenciális kötöttségek, főleg a hátrányos helyzetű községekben lévő ingatlan birtoklása, amelyet nem, vagy csak igen alacsony értéken lehet tőkévé konvertálni. A megváltozott munkaképességgel összefüggésbe hozható tényezők jelen csoport esetében a legmagasabbak, amelynek egyfelől biológiai okai vannak, másfelől azonban szerepet játszik benne, hogy körükben a tartós munkanélküliség általánosabb^[3], azaz hosszabb időtávon kell elviselniük annak káros hatásait, amelyek a hiszterézisen keresztül tovább nehezítik az elhelyezkedést.

Az alacsony iskolai végzettség különösen azon személyek esetében jelent nehézséget, akiknek képesítése, illetve munkatapasztalatai fizikai munkaerőt igénylő, ugyanakkor a gépesítésben élenjáró ágazatokhoz kötődnek. A technikai színvonal az elvárásokat tovább növeli, amelynek sem egy alacsony iskolai végzettségű személy, de még egy elavult szakismeretekkel rendelkező szakember sem tud könnyen megfelelni. A romló primer munkaerőpiaci esélyeik érzékelését mutatja, hogy a megkérdezettek a vizsgálat időpontjában elsősorban a közfoglalkoztatást tartották reális elhelyezkedési alternatívának, illetve a közelmúltban annak keretében tevékenykedtek. A munkaerőpiaci előélet alapján megerősítést nyert továbbá, hogy az alacsony iskolai végzettségűek által

[3] Pearson-féle Khi-négyzet $p=0,000$, valószínűségi arány $p=0,000$, kétoldali 0,05-ös szignifikanciaszinten.

betöltött munkakörök jellemzően alacsony státuszhoz, rossz előmeneteli lehetőségekhez kapcsolódnak, amely foglalkoztatásuk esetén is konzerválja kedvezőtlen anyagi helyzetüket. Az alacsony iskolai végzettség így eleve megnehezíti a fejlődést, amely esélyhátrány a vizsgálat tapasztalatai alapján számos további tényezőt vonz, így multiplifikációs hatásai erősek. Az elhelyezkedési esélyek kedvezőtlen alakulása mellett az alacsony iskolai végzettség a mobilitást is erősen csökkenti. Ez együtt jár a csoport alacsony fokú (szektor, munkaidő, bérezés, szféra tekintetében vett) rugalmasságával.

Az alacsonyabb képzettséget igénylő állásokban a jövedelem várható értéke is mérsékelt, a megkérdezettek 96%-a közfoglalkoztatotti bér, illetve minimálbér körüli jövedelemről számolt be. Ezzel összefüggésben a megkérdezettek 73%-a ítélte anyagi helyzetét rossznak. A kedvezőtlen jövedelmi és vagyoni helyzet leépítések esetén hamar az esélyhátrányok halmozott megjelenését eredményezhetik, hiszen a gyenge bevételekből csak esetlegesen van lehetőség tartaléképítésre. Elvi lehetőséget nyújthatnak az alternatív jövedelmi források, azonban ilyenekkel a megkérdezettek mindössze 10,4%-a rendelkezett. 72%-ban ezek maszek, alkalmi és fekete munkákat takartak, amely lehetőségek egy részét a válság szintén csökkentette. Ezek a típusú munkák egyúttal adott esetben kiszolgáltatott foglalkoztatási formákat jelentenek és 28%-ban a háztáji gazdasághoz voltak köthetőek.

Az alacsony végzettséggel rendelkezők esélyeit tovább rontja, hogy a kompetenciákra vonatkozó kérdések alapján az érintettek osztályaik számához képest is mérsékelt szinten birtokolják az álláskereséshez és a munkahelyen történő boldoguláshoz szükséges készségeket és képességeket. Ráadásul a képzettségi fok csökkenésével kisebb érdeklődés mutatkozott újabb képesítés megszerzésére (69,5%-uk vállalkozna rá, a kontrollcsoportban ugyanez az arány 78%), akár gyakorlati ismeretek, akár elméleti tudás formájában. Akik vállalnák az új képességek és képzettségek elsajátítását, az alábbi korlátozó tényezőket sorolták fel: első helyen a képzések bemeneti követelményei, majd azok hasznossága, végül a költségek álltak.

A rugalmatlanság, az alkalmazkodóképesség korlátozottsága, illetve a versenyképes kompetenciák hiánya erőteljes kiszolgáltatottságot jelent a válságokkal, kedvezőtlen irányú munkaerőpiaci folyamatokkal szemben, amelyet az álláskereső is érzékelnek. Több mint ötödük nyilatkozott úgy, hogy munkaerőpiaci helyzetük drámai romlása a 2008-as pénzügyi, reálgazdasági válság hatására következett be. A munkahely elvesztését az alacsony iskolai végzettségűek körében lassabb reintegráció követi - ezen jelentős mértékben a közfoglalkoztatás volt képes oldani - amely alátámasztja, hogy körükben miért volt a többi hátrányos helyzetű csoporthoz képest mintegy 8%-kal magasabb a tartósan álláskeresői státusz előfordulása.

A tartós álláskereső szintén magas multiplifikációs értéke az országos szinten vizsgált kedvezőtlenebb pozíciót feltételezne, amelyet némiképp old, hogy részben a közfoglalkoztatás, részben a munkaerőhiány okán egyre kevésbé gyakori, hogy valaki igen hosszú, akár több éves periódusban állás nélkül marad-

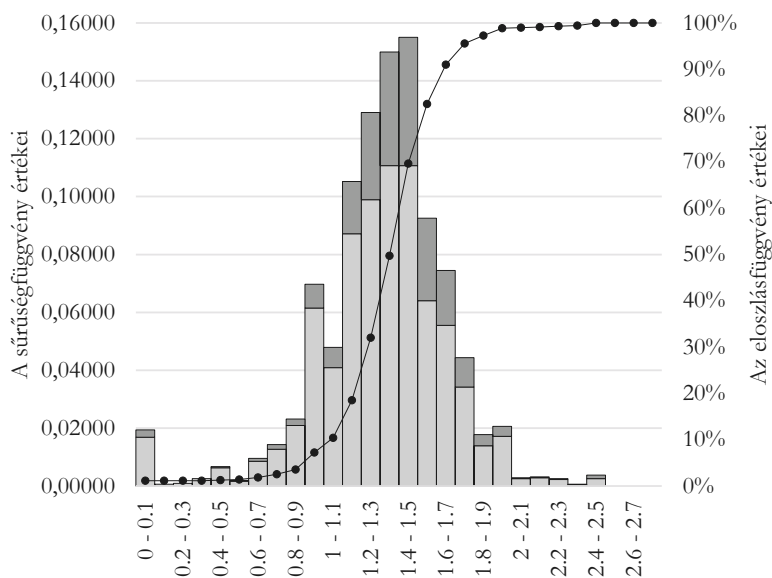
jon. Az önkormányzatok különösen a hátrányos helyzetű településeken gyakran prioritásként kezelik, hogy a tartós munkanélküliség kedvezőtlen hatásait mérséklendő a lehető legszélesebb kör hozzájuthasson munkához, ezáltal tartós álláskeresési időszakok ne jöhessenek létre. Hasonló, elsősorban területi alapon alátámasztható kapcsolat mutatható ki az alacsony iskolai végzettségűek körében is, akiknek mintegy közel 30%-a a vizsgált időszakban csak a közfoglalkoztatás révén került foglalkoztatásra, szemben a kontroll csoport mindössze 15%-os értékével. Ez némiképp mérsékli a tartós álláskeresés kedvezőtlen hatásait, amelyek közül a vizsgált személyek körében különösen erőteljesen jelentkezett a munkaszocializáció és a motiváció gyengülése, a munkaerőpiaci elvárásoktól való elszakadás, illetve a kedvezőtlen továbbörökített minta és munkakultúra. Ezen közvetlen hatások mellett a megkérdezettek rámutattak olyan közvetett faktorokra is, mint a szenvedélybetegségek kialakulása, az ebből fakadó egészségügyi és anyagi problémák, illetve a munkanélküliség „életformává” válása, a kizárólag közfoglalkoztatásra berendezkedés, illetve a hiszterézis kialakulása.

A megváltozott munkaképességűek alacsony mintabéli részaránya nem teszi lehetővé, hogy a REM átlagértéke megbízható módon meghatározható lehessen, így ezen csoport esetében a multiplikáció vizsgálata későbbi elemzések tárgyát képezheti. A pályakezdők esetében a multiplikáció nem mutatott szignifikáns összefüggést a REM vonatkozásában, azaz bár esetükben sem kizárt, hogy az esélyhátrányok halmozódása a foglalkoztathatóság alacsonyabb szintjének fontos eleme, jellemzően a tapasztalat hiánya, illetve a mobilitási gondok azok, amelyek esetükben inkább megnehezítik az elhelyezkedést. A pályakezdők kedvezőbb foglalkoztathatósági helyzetét erősíti, hogy a vizsgálatba vont személyek körében érte el a felsőfokú végzettség a legmagasabb, mintegy 16%-os részarányt. Mivel átlagéletkoruk 27,8 év szemben a kontroll csoport 45,3 évével, az általuk birtokolt ismeretek lényegesen korszerűbbek, ráadásul a technológiai fejlődéshez társuló tudáskényszer, illetve a számítástechnikai és telekommunikációs eszközök mindennapi tevékenységükben való folyamatos jelenléte tudásukat lényegesen korszerűbbé teszi, amely nem egy esetben kiegészül a magasabb szintű idegen-nyelv ismerettel is.

5. AZ ESÉLYHÁTRÁNYOK HALMOZÓDÁSÁNAK TERÜLETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A 2015. évi mutlikációs-index településenkénti gyakorisági eloszlása alapján a magyarországi munkaerőpiaci térstruktúra területileg változatos képet mutat (2. ábra).

2. ábra: A mutlikációs index eloszlás- és sűrűségfüggvénye Magyarország településein, 2015
Figure 2 Distribution and density function of the multiplication index in the settlements in Hungary, 2015

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

Ezt igazolják a településcsoportonként (HH/egyéb) számított alakmutatószámok és kumulált gyakoriságok értékei is. Valamennyi vizsgált évben, bár a különbségek jelentősen csökkentek, a komplex programmal fejlesztendő települések körében a ferdeség mutatója alacsonyabb, negatív értéket vett fel, mint a kontrollcsoportban (2007-ben -0,9498; 2009-ben -0,28187; 2015-ben -0,894, szemben a komplex besorolás alá nem eső községek és városok -0,133-os, -0,028-as és -0,600-os értékeivel). Azaz a foglalkoztatási depresszió területére eső települések értékeinél az eloszlás súlypontja kevésbé tolódik el az alacsony mutlikációs index tartományok irányába. Az index értékei a két dimenzióban legkevésbé 2009-ben tértek el egymástól, növekedésével a különbségek ismét erősödtek, azonban nem egyenletesen, míg 2007-ben lényegesen több hátrányos helyzetű település esett a magasabb mutlikációs indexet adó tartományokba, addig 2015-re ez a különbség már árnyaltabbá vált.

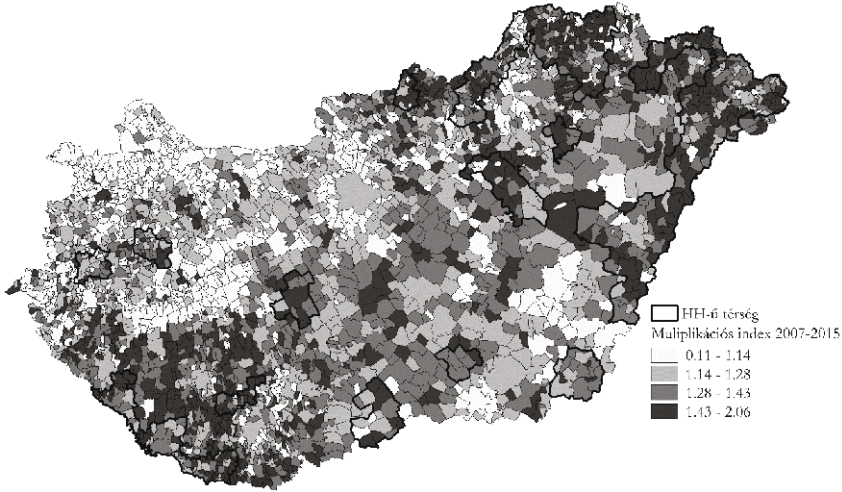
Míg a kumulált gyakoriságok esetében a kontroll-csoport településeinek 2007-ben mintegy ötöde rendelkezett 1-es, vagy kisebb multiplifikációs mutatóval, addig a komplex programmal fejlesztendő járások településeinek csak 6,1%-a. Bár a differencia a két településcsoport között a vizsgált években – ingadozások mellett – csökkent és 2009-re 13,4%-ra, 2015-re 9,8%-ra mérséklődött, a kontroll csoport településeinek 2014-ben még így is közel 19%-a, illetve 2015-ben 17%-a, míg a hátrányos helyzetű területeken csupán alig több mint 5,1-7%-a rendelkezett maximum 1-es értékkel. A depressziós munkaerőpiaci helyzetű területek esélyhátrányok halmozódása tekintetében vett kedvezőtlen pozícióját erősíti meg a 2. ábrán látható hátrányos helyzetű települések multiplifikációs mutató értékeinek eloszlását szemléltető görbe. Az eloszlás intenzív (10% körüli, illetve azt meghaladó) növekedést az 1,1-1,7 tartományban ér el. Ezzel szemben a kontrollcsoportban az eloszlási görbe meredeksége már a 0,9-es multiplifikációs index értéknél hasonlóan dinamikus emelkedésbe kezd. Az esélyhátrányok fokozott halmozódása 1-es érték fölött már megjelenik, az 1,5-ös szint pedig komoly feszültségekre utal, kifejezi, hogy a vizsgált tulajdonságok egyenletes eloszlása esetén a nyilvántartott álláskeresők felénél legalább 2 hátrány realizálódik. A hátrányos helyzetű települések kitétsége tehát a vizsgált időtávon enyhült, ugyanakkor érzékelhető maradt.

Számottevő változás következett be azonban a magas, legalább 2-es multiplifikációs indexszel rendelkező települések részaránya vonatkozásában. A primer munkaerőpiaci kereslettel összefüggésben, illetve az egyes ágazatokban tapasztalható munkaerőhiány okán a foglalkoztatók egyre nagyobb részben veszik fel a még rendelkezésre álló, aktív személyeket, amely csoporton belül így – racionális foglalkoztatókat feltételezve – törvényszerű a kevésbé hátrányos helyzetű személyek részarányának csökkenése, ezáltal pedig a multiplifikáció fokozódása. Ez egyaránt érinti a kedvező gazdasági helyzetű és alacsonyabb foglalkoztatási szintű régiókat is, sőt azokon a területeken, ahol a gazdasági aktivitás intenzívebb, a foglalkoztatók még jelentősebb mértékben képesek felvenni – szelektív módon – a kevésbé versenyképes munkaerőt is. A fenti összefüggést a számok igazolják. A munkaerőpiaci helyzet javulásával mindkét csoportban egyaránt emelkedett azon települések száma, amelyek multiplifikációs mutatója eléri, vagy meghaladja a rendkívül magas 2-es értéket. Ráadásul, ezen települések részaránya 3,1%-kal a kontroll csoport területein mintegy 1%-al magasabb, mint a munkaerőpiaci szempontból kedvezőtlenebb helyzetű községekben és városokban. A növekmény különösen szembetűnő figyelembe véve, hogy az azonos érték 2007-ben mindössze 0,5-1% körül, 2009-ben 0,4-0,6%-nál járt mindkét területen. Ez egyben a rendelkezésre álló szabad erőforrás mennyiségének csökkenését is érzékelteti.

A multiplifikációs térszerkezet a teljes 2007-től 2015-ig tartó időszakra vetítve három elkülöníthető körzetre tagolódik. Ezek az elsősorban magas indexértékekkel jellemezhető hátrányos helyzetű területek, a magas szórású, vegyes multiplifikációjú településeket tartalmazó köztes zóna és a kedvezőbb halmozódási értékekkel jellemezhető erősebb pozíciójú településcsoportok (3. ábra). Ezen térségek azonban nem fedik hézagmentesen a relatív mutató által megjelenített „klasszikus” munkaerőpiaci-térbeli relációkat.

3. ábra: Az egyes települések érintettségi foka az esélyhátrányok halmozódásában, a Multiplikációs Index 2007 és 2015 között

Figure 3 Degree of involvement of settlements in the accumulation of disadvantages between 2007 and 2015

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

Bár kirajzolódik a kedvezőbb foglalkoztatási helyzetű zónák körvonala, azok kompaktsága sérül, szerkezetük mozaikossá válik, a magas multiplika-
cióval rendelkező települések előfordulása tehát nem szükségszerűen a magas munkanélküliséggel jellemezhető térségekben jelenik meg. Az északnyugati kedvező foglalkoztatási helyzetű területek kiterjedése Győr-Moson-Sopron megye területére szűkül. A balatoni övezet erős munkaerőpiaci pozíciója megmarad, hasonlóan a Dél-Alföld jobb foglalkoztatási helyzetű területeihez, ugyanakkor Közép-Magyarország versenylőnye már nem vehető ki egyértelműen, jellemzően a Budapest környéki településekre szűkül. Új - az esélyhátrányok halmozódása tekintetében - depressziós övezetként jelenik meg Bács-Kiskun megye északi/északkeleti és Pest megye délnyugati csücske. A relatív mutató által megrajzolható munkaerőpiaci pozíciójához képest erős multiplika-
ciós érintettségű zóna fordul elő továbbá Zala és Fejér megye déli, és Pest megye délkeleti régiójában. Bár munkaerőpiaci helyzete tekintetében az ország kedvezőbb pozíciójú területeitől elmarad, a multiplika-
ció tekintetében foglalkoztatási viszonyainál lényegesen súlyosabb Somogy megye belső területeinek pozíciója is.

Budapest kedvező helyzete mögött a főváros foglalkoztatási szerepe, illetve az ezzel is összefüggésbe hozható szuburbanizáció áll. Feltűnő, hogy azok a kedvező relatív mutatóval rendelkező térségek, amelyekben a népesség növekedése volt megfigyelhető az elmúlt 20 évben, jellemzően alacsony vagy átlagos

multiplikációs index értékekkel bírtak. Ez részben annak tudható be, hogy a népeségnövekedés migrációs eleme valószínűsíthetően – az erősebb foglalkoztatási helyzettel összefüggésben – a jobb munkaerőpiaci pozíciójú csoportokat vonzza. A multiplikáció kedvezőbb értékéhez a fiatal, képzett pályakezdő csoportok részarányának növelésén keresztül hozzájárul a fejlett felsőoktatási központok jelenléte is. A felsőoktatási intézmények nemcsak Budapesten, de a vidéki nagyvárosokban is érzékelhető pozitív hatást fejtenek ki a multiplikáció értékére, a legnagyobb vidéki egyetemvárosok mutatói a vizsgált időszakban a jobb kategóriákba tartoztak. Ez a megállapítás összecseng a felsőoktatási intézmények gazdaságra gyakorolt kedvezőbb hatásaival és azok értékelésével (Kotosz et al., 2013).

Az északnyugat-magyarországi, illetve a Balatonfüredi, Balatonalmádi és Veszprémi járások esetében is igaz, hogy a differenciált (szakmunkás és felsőfokú végzettségű szakemberek iránt is igényt támasztó) munkaerő-kereslet kedvező helyzetű térséget hozott létre az autóipar, egyáltalán a gépipar áldásos hatásait élvező északnyugati határszakaszon.

Az átmeneti övezetben válik a leggyakoribbá, hogy az egyébként kedvezőbb rátájú települések – elsősorban községek – kedvezőtlen halmozódási szerkezetet mutatnak. A háttérhatások feltárása további vizsgálatot igényel, ugyanakkor megállapítható, hogy abban szerepet játszik egy-egy kedvezőbb munkaerőpiaci központ munkaerővonzó képessége is. Ez esetben azonban fontos különbséget tenni a korábban említett szuburbán területek és az egyéb típusú zónák között. A hatásmechanizmus utóbbiakban eltér, mivel ekkor nem új, képzett munkaerő áramlik a foglalkoztatási centrum közelébe, hanem az ott működő üzemek, jellemzően az ingázókon keresztül a részben aprófalvas perifériájukról vonzzák be a saját településükön relatív versenyelőnnyel rendelkező álláskeresőket. Ennek következtében a vonzott településeken élő halmozottan hátrányos munkanélküliek aránya emelkedik, amely a multiplikációt növeli.

Igazán magas multiplikációs indexű összefüggő zónák a komplex programmal fejlesztendő járásokban találhatóak, bár a különbségek a kontroll csoport relációjában folyamatosan csökkentek (a komplex programmal fejlesztendő járások esetében a mutató átlaga 2007-ben 1,389; 2009-ben 1,366; 2015-ben 1,335, míg a kontrollcsoportban 1,155; 1,193; 1,215 értékek adódtak). A kedvezőtlen gazdasági helyzet, illetve a gyengébb foglalkoztatási központok okán itt a hátrányos helyzetű álláskeresői csoportok számára az elköltözés jelenti az egyik alapvető kiutat a munkanélküliségből. Mivel erre jellemzően a jobb anyagi helyzetű és mobilitási fokú személyeknek nyílik lehetősége, a helyben maradó álláskeresők körében az esélyhátrányok halmozódása valószínűbb lesz. A vizsgált térségben ugyanakkor a romák részaránya is meghaladja az országos átlagot, ami tekintettel ezen álláskeresői csoport halmozottan hátrányos helyzetére, a munkaerő-kínálatban az esélyhátrányokban fokozottan érintettek előfordulását növeli.

A településszintű korrelációs vizsgálatok alapján a multiplikáció területi jellegzetességeivel összefüggést mutató tényezők között első helyen szerepel a relatív mutató értéke, amely pozitív irányú kapcsolatot mutatott mindhárom évben

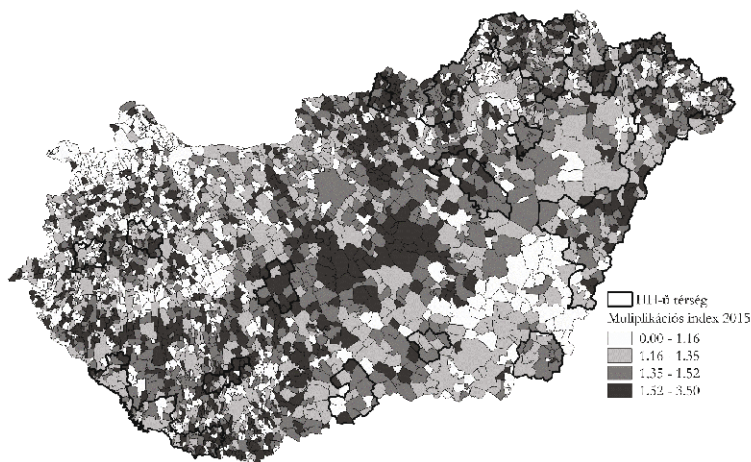
a halmozódás fokával^[4]. A kapcsolat logikus, a foglalkoztatási depresszió fokozódásával törvényszerű, hogy az esélyhátrányok halmozódásának szintje is egyre magasabb lesz. Érzékelhető ugyanakkor a kapcsolat erősségének enyhülése, azaz a komplex programmal fejlesztendő járások mellett a kedvezőbb foglalkoztatási mutatóval rendelkező területek is egyre fokozottabban érintettek a multiplikáció jelenségében.

A kapcsolat erősségében mutatkozó legerőteljesebb csökkenés ugyanakkor a multiplikáció és a jövedelmi helyzet relációjában adódott. Míg 2007-ben és 2009-ben -0,411-es, illetve -0,409-es korrelációs együttható jelent meg az egy főre eső összes települési jövedelem és a multiplikációs index értéke között, addig ez 2015-re -0,174-re csökkent^[5]. A jelenség tehát kezd elszakadni a települési szinten értelmezett kedvezőtlenebb jövedelmi helyzet problematikájától, az álláskeresőket a jobb módú községekben és városokban is érintheti a multiplikáció. Az összefüggés az álláskereső csoportján belül árnyaltabb, egyéni szinten az anyagi helyzet és az esélyhátrányok halmozódásának átlagos mértéke szignifikáns kapcsolatot mutatott, a rossz anyagi helyzetű személyek átlagos relatív esélyhátrány mutatója 0,43, az átlagos anyagi helyzetben élőkénél ez az érték már alig több mint 0,31, míg az átlag feletti anyagi helyzetűeknél 0,29-re mérséklődik^[6].

A térszerkezeti kép 2015-ben sem tért el számottevően a vizsgált időszak egészére vonatkozó mintától (4. ábra).

4. ábra: Az egyes települések érintettségi foka az esélyhátrányok halmozódásában, a Multiplikációs Index 2015-ben

Figure 4 Degree of involvement of settlements in the accumulation of disadvantages, 2015

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

[4] A Pearson-féle korreláció értéke 2007-ben 0,504, 2009-ben 0,498, míg 2015-ben 0,362, 0,01-es szignifikanciaszint mellett.

[5] A Pearson-féle korreláció, 0,01-es szignifikanciaszint mellett.

[6] ANOVA, F-próba értéke: 29,947, Sig. 0,000., Levene teszt értéke: 0,440, Sig. 0,644, Kolmogorov-Smirnov statisztika értéke 0,180, Sig. 0,000. A normalitás feltétele a próba alapján nem teljesül.

Az eloszlás vizsgálatánál igazolt módon a hátrányos helyzetű térség mozaikos, azonban a domináns településforma a halmozódás tekintetében fokozottan érintett típus marad. A kialakult térszerkezeti kép a 2009-től 2015-ig tartó a multiplifikációs index folyamatos emelkedésével jellemezhető időszak folyamatainak eredőjeként alakult ki. Az említett periódusban – és 2007–2015 relációjában is – a leginkább szembevetű jelenség a közép-magyarországi térség multiplifikációjának fokozódása, illetve a nagyobb népességszámú városok esetében a multiplifikáció-index növekedése.

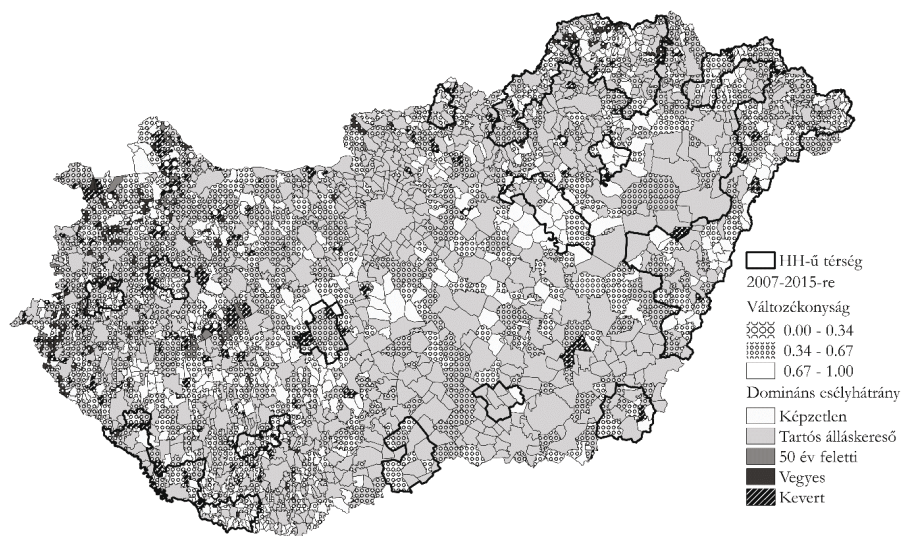
A multiplifikációs index csökkenése a vizsgált időszakban szinte kivétel nélkül (a települések 97%-a), annak volt köszönhető, hogy az álláskereső arányának mérséklődését meghaladta a hátrányos helyzetűek számában történő visszaesés – élükön a tartós álláskeresőkével –, így mindössze 1,2%-ot tettek ki azok a települések, amelyek az álláskereső számának dinamikus növekedése okán értek el kisebb multiplifikációs értékeket.

A növekvő halmozódással rendelkező települések csoportja azonban ennél differenciáltabb. Bár a domináns hatás (88,4%-os részaránnyal), itt is markáns, egyúttal abban áll, hogy az álláskereső arányának csökkenése lényegesen intenzívebb volt, mint a hátrányos helyzetűek összesített számának relatív mérséklődése. A foglalkoztatás bővülése itt nagyobb mértékben csökkentette az álláskereső számát, mint amennyire a hátrányos helyzetűek aránya csökkent, tehát elsősorban olyan személyek léptek ki az álláskeresői státuszról (elhelyezkedtek helyben, vagy külföldön, esetleg emigráltak), akik nulla, vagy egy esélyhátránnyal bírtak. Ezekben a térségekben és településeken a további bővülés meghatározó korlátja lehet, hogy a nem hátrányos helyzetű álláskeresői tartalék létszáma egyre szűkösebb, a hátrányos helyzetű személyek mozgósítása azonban többlet nehézségeket, így a hatékonyságnövelést is megnehezítő elemet jelenthet. Közel 8%-os részarányt értek el azok a községek és városok is, amelyekben emellett, hogy az álláskereső száma csökkent a hátrányos helyzetűek még növelték is részarányukat. Ez utóbbi településeken tehát a természetes szelektív piaci folyamatok mellett a hátrányos helyzetűek pozíciója további abszolút romlást mutatott.

6. AZ EGYES ESÉLYHÁTRÁNYOK SZEREPE A MULTIPLIKÁCIÓ TERÜLETI KÉPÉNEK ALAKULÁSÁBAN

A vizsgált esélyhátrányokkal rendelkező álláskereső foglalkoztatási helyzete a felmérés korábban bemutatott tapasztalatai alapján kedvezőtlenebb azoknál, akik az adott hátránnyal nem rendelkeznek, így az egyes településeken a még rendelkezésre álló gazdaságilag aktív munkaerő dinamizálásának meghatározó korlátja a multiplifikációban szerepet játszó domináns esélyhátrányok feloldása. A vizsgált, 2007-től 2015-ig terjedő időszakban domináns esélyhátrányként szinte kivétel nélkül a tartós álláskereső jelent meg, országos szinten 51,98%-os részesedéssel, amelyet a képzetlenség követett (36,72%-kal). A kevert/vegyes jellegűek 10%-ot éppen meghaladó részarányt képviseltek (5. ábra).

5. ábra: A nyilvántartott álláskeresőik körében leggyakoribb esélyhátrány településenként a 2007–2015-ös időszakban, illetve annak évenkénti változékonysága
 Figure 5 The most common disadvantage for registered jobseekers in the 2007–2015 period and its annual variability

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

A domináns esélyhátrányok köre területileg markáns eltérést mutat a komplex programmal fejlesztendő járások és a kontroll csoport viszonylatában, a két térség a háttérhatásokban jelentősen különbözik^[7]. Előbbi térségben a képzetlenség lényegesen erőteljesebben van jelen, a települések több mint 51%-ban domináns, szemben a kedvezőbb helyzetű területek 32,6%-os arányával. A foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területek arculatát ezen esélyhátrány határozza meg. Általánossá válása mögött a probléma történeti beágyazottsága mellett meghatározó szerepe van a térséget sújtó szelektív migrációnak.

Ezzel szemben a kontroll csoport településein sokkal változatosabb a kép, munkaerőpiaci szempontból heterogénebbek, jelentős, mintegy 11%-ot tesznek ki a vegyes kategóriába tartozó települések (azaz amelyekben az esélyhátrányok közül több, holtversenyben állt az első helyen), míg ugyanez az érték a hátrányos helyzetű térségben a 7,5%-ot sem érte el. A kedvezőbb adottságú északnyugati, a balatoni és a központi régió helyzete különösen sajátos, a meghatározó esélyhátránnyal rendelkező falvak és városok közé nagyobb számban ékelődnek kevert/vegyes típusú települések is. Ez - az érintett területeken tapasztalható jellemzően magasabb fokú változékonysággal együtt - rámutat a helyi foglalkoztatás zavarainak kevésbé esélyhátrányfüggő jellegére. 2015-ben a kontroll-

[7] Pearson Chi-Square, 85,458, Sig. 0,000.

csoport települései voltak azok, amelyeket a tartós álláskeresés jobban sújtott, a települések közel 55%-t mint domináns esélyhátrány érintette. Ezen területeken meghatározó probléma, hogy a hátrányos helyzetű munkaerő egy jelentős része már hosszú ideje (fél évet meghaladóan) nem áll foglalkoztatásban, amely egyfelől felveti ezen esélyhátrány következményeinek veszélyeit, másfelől azonban rámutat, hogy a még álláskeresői státuszban lévők jelentős számban olyan személyek, akiket a munkaerőpiac valamely egyéb tulajdonságukkal összefüggésben hosszabb ideje nem volt képes mozgósítani.

A második legnagyobb előfordulási gyakorisággal a domináns esélyhátrányok körében a kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetű településekre különösen jellemző módon az 50 év feletti kor rendelkezik. A tartós álláskeresésen túl tehát a munkaerőpiacon olyan hátrányos helyzetű személyek vannak nagyobb számban, akik életkorukból fakadóan maradtak le az álláshelyekért folytatott versenyben. Ezen esélyhátrány dominánssá válásában szerepet játszik, hogy míg a komplex programmal fejlesztendő járások településein fiatalosabb a korstruktúra, addig a kontroll csoport érintett községeiben az időskorúak aránya lényegesen magasabb (ott, ahol az 50 év feletti kor domináns esélyhátránynak bizonyult 2015-ben, az időskorúak átlagos részaránya az állandó lakosságból megközelítette a 44,5%-ot, míg a képzetlenséggel elsődlegesen sújtott településeken csupán a 39%-ot)^[8].

A változékonyság, azaz, hogy mennyire volt stabil a teljes időszakban egy-egy esélyhátrány elsődlegessége, vonatkozásában különösen feltűnő az északnyugati országrész helyzete. A heterogenitás foka itt különösen magas, szemben az ország belső területeivel, illetve a szubperifériával. Ez egyfelől foglalkoztatáspolitikai szempontból jelentős, hiszen a vizsgált területeken komplexebb, több esélyhátrányra fókuszáló és rugalmasabb eszközök járhatnak hozzá jelentősen a helyzet orvoslásához, míg a kisebb változékonyságú országrészekben az elsődleges probléma megoldása hasonlóan erőteljes javulást eredményezhet. Másfelől azonban a heterogenitás alapvetően függ az álláskeresők átlagos számától, így annak mértékét részben az határozza meg, hogy általánosságban milyen tömeges a munkanélküliség jelensége az adott községben vagy városban^[9].

Eszerint a magas heterogenitással rendelkező településeken az átlagos álláskeresői szám mindössze 31,64 fő volt, szemben a felső kvartilisbe eső legalacsonyabb heterogenitású településeken mért 305,59 fős értékkel. Ennek megfelelően tehát a területi koncentráció ilyen jellegű megjelenésében közrejátszik az is, hogy az északnyugati határszakasz kisebb településeiben az álláskeresők abszolút száma alacsony. Ugyanez Budapest és térségében, illetve a városokban homogénebb domináns esélyhátrány megjelenését vetíti előre.

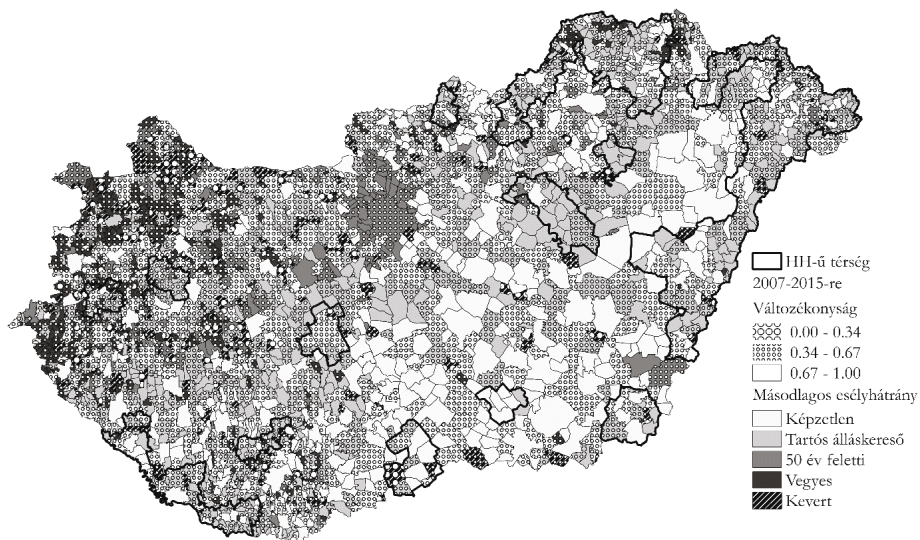
[8] ANOVA F-próba: 130,315, Sig.: 0,000, szóráshomogenitás feltétele nem teljesül, Levene teszt 28,97, Sig.: 0,000.

[9] ANOVA F-próba: 19,654, Sig.: 0,000, szóráshomogenitás feltétele nem teljesül, Levene teszt 32,05, Sig.: 0,000.

A másodlagos esélyhátrányok területi megoszlása mozaikos, a domináns esélyhátrányokénál némiképp változékonyabb, erősebb térbeli arculattal (6. ábra).

6. ábra: A nyilvántartott álláskeresők körében második leggyakoribb esélyhátrány településként a 2007–2015-ös időszakban, illetve annak évenkénti változékonysága

Figure 6 The second most common disadvantage among the registered jobseekers in the 2007–2015 period and its annual variability

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés

A különbségek két dimenzió mentén válnak kézzelfoghatóvá. Egyfelől a községek és városok országos szinten jelentősen eltérő képet mutatnak, míg a városokban a másodlagos helyen a képzetlenség, illetve az 50 év feletti kor a jellemzőbb, addig a községekben inkább a tartós álláskeresés és a vegyes jelleg dominálnak. Ráadásul a komplex programmal fejlesztendő járások városai különböznek a kontroll csoportban megjelenő mintától. Bár a képzetlenség mindkét típusban magas előfordulást mutatott a második helyen (közel 70%-ot), a hátrányos helyzetű területek városaiban inkább a tartós álláskeresés ért el még magas részarányt (28%-ot). Ezzel szemben hazánk további városaiban az 50 év feletti kor lépett a második helyre (15%-os részesedéssel szemben a komplex programmal fejlesztendő területeken tapasztalható 4%-kal).

Térségi szinten határozott törésvonal húzódik Zala megye középső terüleitől a Balaton-Székesfehérvár-Budapestten keresztül futó vonalon, amelytől északnyugatra a vegyes, kevert és 50 év feletti kor esélyhátrányok magasabb fokú változékonysággal állnak a második helyen. Ezzel szemben a vonaltól délkeletre szinte egyeduralgató a tartós álláskeresés-képzetlenség páros. Annak ellenére, hogy a másodlagos esélyhátrány változékonysága meghaladja a dominánsét,

a térszerkezetben mutatkozó kettősség megmarad. A hátrányos helyzetű településeken a másodlagos esélyhátrány stabilitása is magasabb, mint a kedvezőbb adottságú térségekben. Általánosságban is igazolódott, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű álláskereső magasabb valószínűsíthető arányával rendelkező településeken a helyzet kialakulásában közrejátszó esélyhátrányok mintázata is markánsabb/letisztultabb, határozottabban rögzült.

7. ÖSSZEGRZÉS

A 2007-től 2015-ig terjedő időszakban az 50 év felettiek foglalkoztatási helyzete a hátrányos helyzetű álláskereső csoportok között különösen kedvezőtlennek bizonyult, az esélyhátrányok halmozódásának megjelenése tekintetében első helyen szerepeltek, őket az alacsony iskolai végzettségűek, majd a tartós álláskereső követték. A gazdasági helyzet javulása és a közfoglalkoztatás együttesen eredményezték, hogy a vizsgált csoportok közül a tartós álláskereső és az alacsony iskolai végzettségűek száma a válság éveiben tapasztalható értékekhez képest jelentősen csökkent.

Az egyes hátrányos helyzetű csoportok előtt álló kihívások a domináns esélyhátrány jellegétől függően eltérhetnek. Az alacsony iskolai végzettségűek esetében a megfelelő egzisztenciát biztosító álláshelyek szűkössége, a munkahelyekért folytatott versenyben tapasztalható lemaradás meghatározó problémák. A családoknál az egy főre eső jövedelem alacsony foka és a logisztikai nehézségek okoztak fokozott problémákat. Az 50 év feletti halmozottan hátrányos helyzetű álláskeresőknél a képzettséget érintő elavulás együtt járt a fiatal munkaerővel szemben tapasztalható versenyhátrányokkal és alacsonyabb mobilitási fokkal.

Az esélyhátrányok halmozódásának területi vizsgálata rámutatott, hogy a probléma erőteljesebben érinti a hátrányos helyzetű, komplex programmal fejlesztendő járásokat. A területi képben ugyanakkor folyamatos kiegyenlítődéss figyelhető meg. A multiplikáció megjelenik a kedvezőbb foglalkoztatási helyzetű térségekben is. Ennek oka többek között a foglalkoztatók szelektív munkaerő felvétele. A gyengébb gazdasági helyzetű térségekben a multiplikáció magas foka elsősorban a szelektív migráció és a hátrányos helyzetű álláskereső magasabb népességben belüli részaránya következtében jelent meg.

Az esélyhátrányok halmozódását mérsékli a kedvező munkaerőpiaci környezet, amennyiben az együtt jár a szuburbanizáció, a munkaerő-beáramlás és/vagy valamely erős felsőoktatási központ jelenlétével. A jobb foglalkoztatási helyzetű központ jelenléte azonban önmagában korlátozottan vezet az esélyhátrányok halmozódásában való érintettség alacsony fokához.

A magyarországi multiplikációs térszerkezet három eltérő övezetre tagolódik. A kedvező multiplikációs helyzetű területek elsősorban Győr-Moson-Sopron megyére terjednek ki. Szintén erős a balatoni övezet munkaerőpiaci pozíciója, hasonlóan a Dél-Alföld jobb foglalkoztatási helyzetű területeihez. Közép-Magyarország versenyelőnye elsősorban a Budapest környéki településekre szűkül.

Az esélyhátrányok halmozódása tekintetében depressziós övezetként jelenik meg Bács-Kiskun megye északi/északkeleti és Pest megye délnyugati csücske.

A domináns esélyhátrányok vizsgálata országos szinten, a 2007–2015-ös időszakban a tartós álláskeresés elsődlegességét mutatta, amelyet második helyen a képzetlenség követett, jelentős területi differenciákkal. A komplex programmal fejlesztendő járásokban a tartós álláskeresés-képzetlenség a legjellemzőbb páros. A kontroll csoportban a vegyes jellegek mellett az 50 év feletti kor is meghatározó részarányban domináns esélyhátrányt.

A jelen vizsgálat tanulsága, hogy az esélyhátrányok eltérő kompozíciója különböző módon hat további részben munkaerőpiaci feszültségek megjelenésére és rögzülésére. A halmozottan hátrányos helyzet nagyobb mértékben képes rontani a munkaerőpiaci-területi esélyeket, mint egy-egy esélyhátrány önmagában. Ezzel összefüggésben a leghátrányosabb helyzetű térségek és álláskeresők munkaerőpiaci helyzetének tartós javításához szükséges, hogy az egyes foglalkoztatáspolitikai eszközök célirányosan reflektáljanak a különböző halmozódási típusok által létrehozott problémarendszerre, több elemében egyszerre mérsékelve a kialakult halmozódási hatásokat. Ehhez hozzájárul, ha az álláskeresők foglalkoztatása megfelelő fizetés és tartós elhelyezkedés mellett az elsődleges munkaerőpiaci struktúrákhoz minél közelebb valósul meg. A multiplikáció hatásait oldja továbbá a passzív és aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök együttes alkalmazása, amennyiben megadja a szükséges anyagi biztonságot, valamint az álláskeresőket olyan célirányos programokra irányítja, amelynek szerkezetét speciális munkaerőpiaci pozíciójuk alapján dolgozták ki. Ez egyedi mentorálással kombinálva még magasabb fokon valósítható meg.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4-I. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült

IRODALOMJEGYZÉK

- Ábrahám Á.-Kertesi G. (1996) A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle*, 43, 7–8, 653–681.
- Balcsók I.-Koncz G. (2005) A Hajdú-Bihar megyei városok foglalkoztatási helyzetének alakulása a rendszerváltástól napjainkig. In: *A versenyképesség regionális, vállalati és intézményi dimenziói. Fiatal Regionalisták IV. országos konferenciájának CD kiadványa*. Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr.
- Balcsók I. (2000) Hátrányos helyzetű társadalmi rétegek az Északkelet-Alföld határ menti térségeinek munkaerőpiacán. *Tér és Társadalom*, 14, 2–3, 285–294.
- Benke M. (szerk.) (2006) *A felnőttek foglalkoztathatóságának növelésére irányuló*

komplex képzési modellek, különös tekintettel a hátrányos helyzetű csoportokra, javaslatok intézkedésekre: Kutatási zárótanulmány. Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest.

- Csaba E. (1999) A tartós munkanélküliség alakulása hazánkban. *Munkaügyi Szemle*, 43, 1, 18–21.
- Csoba J. (2010a) „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20, 1, 26–50.
- Csoba J. (2010b) A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 22, 1, 4–24.
- Csoba J. (1994) A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. *Esély*, 5, 6, 3–18.
- Fabula Sz. (2009) A fogyatékkal élők térhasználatának néhány problémája Békéscsabán. In: Belanka Cs.–Duray B. (szerk.): *Helyünk a világban. Alföldi válaszok a globalizáció folyamataira.* MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba. 148–152.
- Fabula Sz. (2015) *A fogyatékoság, mint társadalmi-térbeli viszony földrajzi vizsgálata.* Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Fabula Sz. (2012) A sérült emberek társadalmi kirekesztődésének és a hozzáférhetőség problematikájának földrajzi vizsgálata települési léptékben. In: Nyári D. (szerk.): *Kockázat – Konfliktus – Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia.* SZTE TTIK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 212–227.
- Frey M.–Gere I. (1992) A munkanélküliség szociális hatásai. *Esély*, 4, 3, 74–78.
- Gere I. (1994) A munkanélküliség társadalmi csapdái. *Eszmélet*, 6, 22, 1–42.
- Hudomiet P.–Kézdi G. (2008) Az aktív munkaerőpiaci programok nemzetközi tapasztalatai. *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás*, 1, 1, 3–37.
- Jósza Z. (1998) A munkanélküliség, a szociális ellátás, az ehhez kapcsolódó jogalkalmazás, valamint ezek finansiális problémái a helyi önkormányzatoknál. *Magyar Közigazgatás*, 48, 1, 59–62.
- Kluve, J.–Lechman, H.–Schmidt, C. (1999) *Active Labour Market Policies in Poland: Human Capital Enhancement Stigmatisation or Benefit Churing?* LICOS Discussion Paper, 80 p.
- Koncz K. (2010) Nők a parlamenti képviselők között – választás 2010. *Munkaügyi Szemle*, 4, 10, 98–101.
- Kotosz B.–Gaubard-Anderson, M. F.–Lukovics M. (2016) The Local Economic Impact of Universities: An International Comparative Analysis. In: Ateljevic, J. - Trivic, J. (eds.): *Economic Development and Entrepreneurship in Transition Economies. Assessment of the last 25 years, going beyond transition.* University of Banja Luka, Banja Luka. pp. 598–610.
- Kovács Z. (1998) Szegénység, munkanélküliség, mint önkormányzati probléma. *Comitatus*, 8, 10, 16–23.
- Laki L. (1996) Falusias térségek, tömeges és tartós munkanélküliség és az alkalmi munka. *Társadalomkutatás*, 14, 3–4, 170–193.
- Lőcsei H. (2009a) *A gazdasági válság földrajza.* MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemzési Intézet, Budapest.
- Lőcsei H. (2009b) A válság földrajza: nyertesekből vesztesek. *Világgazdaság*, 4, 16, 1–16.
- Lőcsei H. (2010) A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. In: Fazekas K.–Molnár Gy. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2010: Közelkép: A válság munkapiaci hatásai.* MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest. 126–141.
- Lőcsei H. (2011) *Területi növekedési pályák Magyarországon, 1990–2008.* Budapest, ELTE Földtudományi Doktori Iskola.

- Muity Gy. (2016) Kutatás a hallássérült fiatalok esélyegyenlőségének javításáért In: Zádori I. (szerk.): *Alternatív munkaerőpiac: fejezetek munkatudományi, munkaerőpiaci kutatásokból 2008-2015*. PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Pécs. 75-107.
- Nagy E.-Timár J.-Nagy G.-Velkey G. (2015) A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29, 1, 35-52.
- Nemeskéri Zs.-Muity Gy. (2016) A Lévai program munkaerőpiaci vonzáskörzetének térségi és szakirányú humánerőforrás térképe, kutatási összefoglaló. In: Zádori I. (szerk.): *Alternatív munkaerőpiac: fejezetek munkatudományi, munkaerőpiaci kutatásokból 2008-2015*. PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Pécs. 9-41.
- O'Leary, C. J. (1998) *Evaluating the Effectiveness of Active Labour Programs in Hungary*. Upjohn Institute Technical Report. No. 98-013
- Planas, N. R.-Benus, J. (2006) *Evaluating Active Labour market Program sin Romania*. IZA Discussion Paper Series, No. 2464.
- Rimler J. (2004) Foglalkozás és végzettség. *Közgazdasági Szemle*, 51, 12, 1172-1187.
- Tésits R.-Alpek B. L. (2014a) Területi és strukturális jellegzetességek: A közfoglalkoztatás területileg eltérő lehetőségei Magyarországon 1. *Szociálpedagógia: Nemzetközi Szaklektorált Folyóirat*, 2, 1-2, 45-60.
- Tésits R.-Alpek B. L. (2014b) Változó funkciók, célok és fejlesztési lehetőségek: A közfoglalkoztatás területileg eltérő lehetőségei Magyarországon 2. *Szociálpedagógia: Nemzetközi Szaklektorált Folyóirat*, 2, 3-4, 84-96.
- Tésits R.-Alpek B. L. (2015) A közfoglalkoztatásban részt vevők esélyei és preferenciái: A közfoglalkoztatás területileg eltérő lehetőségei Magyarországon 3. *Szociálpedagógia: Nemzetközi Szaklektorált Folyóirat*, 3, 1-2, 110-115.
- Tésits R.-Székely É. (2007a) A részmunkaidős foglalkoztatás terjedésének lehetőségei. *Humánpolitikai Szemle*, 18, 4, 3-21.
- Tésits R.-Székely É. (2007b) An Atypical Reply for Social-economic Crisis: Part-time Employment in Hungary. In: Kryńska, E. (ed.): *Labour market, unemployment*. University of Lodz, Lodz. pp. 41-62.
- Tésits R.-Székely É. (2007c) The Possible Role of Part-time Employment in the Closing up of Underdeveloped Regions. *Modern Geográfia*, 2, 2, pp. 30-50.
- van Ours, J. C. (2000) *Do Active Labour Market Policies Help Unemployed Workers to Find and Keep Regular Jobs?* IZA Discussion Paper series, No. 121.
- Várad M. M. (2004) *Az esélyegyenlőség jelene és javításának lehetséges módozatai a munkaerőpiaci versenyben, különös tekintettel a hátrányos helyzetű csoportokra*. MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. c. konferencia, 10 p.
- Velkey G. (2014) *Marginalizáció vidéken - sajátosságok és lehetséges beavatkozások. Tudáskészlet a magyar vidék fejlesztéséhez*. MTA és Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat, a Vidékfejlesztési Minisztérium vidékstratégiáját támogató komplex kutatási program. 18 p.
- Vida Gy. (2016) A vidéki agglomerációk, agglomerálódó térségek és nagyvárosi településegyüttesek versenyképességének sajátosságai In: Lengyel I.-Nagy B. (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása*. JATEPress Kiadó, Szeged. 204-222.
- 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról
- www.ksh.hu

Térszerkezeti kihívások és fejlesztési térségek Magyarországon

Challenges of spatial structure and areas of regional policy in Hungary

---

Absztrakt

A különböző országok más és más térszerkezeti kihívásokkal néznek szembe, és az ezekre érkező területpolitikai válaszok különböző területi egységeket érintenek, generálnak. Ez kétfajta területi formában jelenhet meg: top-down és bottom-up. Tanulmányunkban ezt a jelenséget vizsgáljuk Magyarországon, ahol a területi szintek közül a megye vált a területfejlesztés meghatározó egységévé, ugyanakkor térségfejlesztési célú régiók kialakítására van mód. Arra keressük a választ, hogy melyek hazánk főbb térszerkezeti jellemzői, melyik megye mennyiben érintett ezekben, illetve mely területi kihívásokra milyen más, megyéken átívelő fejlesztési célú területi szerveződések jöttek létre. Magyarország esetében mind a társadalmi, gazdasági, mind a környezeti makro térszerkezeti elemek megosztó dimenziók a megyék között, illetve új kép formálható hazai megyéinkről, ha ebből a szempontból gondoljuk végig területfejlesztési feladataikat. Ez rámutat a kissé sematikus központi fejlesztési célok és a helyi (regionális) problémák egyedi kombinációinak ellentétére, valamint a térszerkezeti elemek nagy száma felhívja a figyelmet egy-egy területi egység belső érdekkellentéinek számára. A hazai kép vegyes azon téren is, hogy míg több markáns térszerkezeti elem külön kiemelt, és ezek önálló fejlesztési térségként is megjelennek, addig mások kisebb területpolitikai figyelmet kapnak. Ugyanakkor egységesen rossz helyzetűek az anyagi lehetőségek és döntési lehetőségek terén. Mindkét térségtípus esetében a területfejlesztés erősebb decentralizációja nyújt egyfajta megoldást.

Kulcsszavak: Magyarország, térszerkezet, területi beosztások, területfejlesztés

Abstract

Different countries face different spatial structural challenges, and the resulting territorial policy responses affect or even generate different territorial units. It can appear in two types of territorial form: top-down and bottom-up. In our study we analyse this phenomenon in Hungary, where the county has become the dominant unit of regional development, but it is also possible to create regions for regional development. We are looking for answers to the following questions: which are the main elements of spatial structure in Hungary, which counties are affected, and what kind of territorial organizations for regional development have been created for which territorial challenges? In Hungary, both social, economic and environmental macrostructural elements are divisive dimensions between counties,

and a new image can be formulated for the counties if we consider their spatial development tasks from this point of view. This points to the contrast between the schematic central development goals and the unique combinations of local (regional) problems, and the large number of spatial elements draws attention to the internal conflicts of interest of a territorial unit. The domestic picture is mixed in the same way that while a number of determinative spatial structure elements are highlighted and appear as separate development areas, others receive less attention in regional policy. At the same time, they are unitedly poor in financial resources and decision-making opportunities. For both types of regions, stronger decentralization of regional development provides a kind of solution.

Keywords: Hungary, spatial structure, territorial divisions, regional policy

BEVEZETÉS

A regionális beosztások, határok régóta kiemelt kutatási témái a regionális földrajznak és a regionális tudománynak, valamint mindig aktuális gyakorlati elemei a területi közigazgatásnak és a regionális politikának (területfejlesztésnek). A határok meghúzása a céltól függ, így olyan területi egységek, amelyek sok szempontból is ideálisak, nem léteznek, azaz határaik egyes jelenségeket határolnak, míg másokat keresztülvágnak. E probléma kifejezetten igaz a komplex területfejlesztés szemszögéből, hiszen ennek egységei egyszerre épülnének a közös, térséget összetartó környezeti, társadalmi, gazdasági elemekre (kohézió), valamint egyfajta létező, elfogadott területi intézményi struktúrára is. Ennek hiányában viszont vagy előbbi egyes elemei válnak területfejlesztési egységek alapjává, vagy utóbbi valósul meg, mesterséges kereteivel (gyakorta területi közigazgatási egységeket alapul véve). E két út a bottom-up és a top-down térségfejlesztésnek feleltethető meg, és míg utóbbi tökéletes térlefedést ad, addig előbbi elég változatos területi formációkat jelenthet (átfedésekkel, üres terekkel).

Magyarországra is jellemző ez: az országnak több olyan markáns területi eleme van, amely önálló fejlesztéspolitikai „kezelést” is igényel(het), akár top-down, akár bottom-up formában, míg a közigazgatási beosztásokhoz kötött területfejlesztés is működik, a 2010-es években aktuálisan a megyei szinten. Felmerül, hogy a központi területfejlesztés, illetve a helyi társadalom mennyiben reagál a területi kihívásokra, illetve miként jelennek meg ezek a jelenségek a megyei területfejlesztésben? Azaz kérdéseink: melyek Magyarország főbb térszerkezeti jellemzői, melyik megye mennyiben érintett ezekben, illetve mely területi kihívásokra milyen más fejlesztési célú területi szerveződések jöttek létre? Tanulmányunkban ezekre kísérünk meg választ adni.

A munka első részében feltárjuk Magyarország fő térszerkezeti jellemzőit, amelyet szembesítünk az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió leírásával. A második részben a területfejlesztési térségek top-down és bottom up rendszerét jellemezzük röviden. Az ezt követő fejezetben a hazai területi szintek rövid, területfejlesztési szempontú leírására kerül sor, valamint részletesebben megvázis-

gáljuk, hogy az egyes megyék hány országos térszerkezeti elemben érintettek. Ezek után külön foglalkozunk a Térségi Fejlesztési Tanácsok területeivel, probléma centrikusan. Végezetül, a két területfejlesztési térségtípus hazai megjelenésének szembeállítását követően, levonjuk a téma területfejlesztési vonatkozású következtetéseit.

1. MAGYARORSZÁG FŐ TÉRSZERKEZETI JELLEMZŐI

Felfogásunkban a földrajzi dimenziójú térszerkezet leírása három formában valósulhat meg (Szabó, 2015), amelyek közül azt az utat követjük, ahol a „megragadható” földrajzi elemekre és a relatív minőségi jegyekkel leírható jellemzőkre egyaránt épít a feltárás, ami egyet jelent kartografikus megközelítésben a csomópontok, tengelyek és zónák lehatárolásával. Ez alapján az alábbiakban foglalkozhatunk össze Magyarország fő térszerkezeti jellemzőit, fókuszálva a nagy területi kiterjedésekre, a társadalmi, gazdasági koncentrációkra és a földrajzi tér „töréseire”.

A földrajzi tér komplexitásából kiindulva a *természetföldrajzi és geomorfológiai kép* az első meghatározó jellemző. Magyarország tengerektől elzárt, így szárazföldi határokkal bír, ugyanakkor utóbbiak javarészt nem tájhatárok. A kárpát-medencei fekvése révén döntően síkvidéki és dombos térszínek, kis részen alacsony hegyvidékek vannak jelen a területén, amelyek kevésbé gátolják a társadalom és gazdaság területi folyamatait. Egyedi flórája, faunája miatt külön biogeográfiai egység Európában, amelynek köszönhetően tíz Nemzeti Parkja van, illetve az országterület mintegy ötöde Natura 2000 védetség alatt áll. Fontos jellegzetesség még a viszonylag sűrű és eléggé szerény vízhozamú folyóhálózat, közülük mindössze a Duna és a Tisza számottevő országos térszerkezeti szempontból, a hosszuk, a folyóáradások, a korlátozott átkelési lehetőségek, illetve gazdasági funkcióik szempontjából. Állóvizek is akadnak bőven hazánkban, amelyek közül a Balaton, mint Közép-Európa legnagyobb tava, valamint a Velencei-, a Tisza- és a Fertő tó emelhető ki méretét és funkcióit (leginkább turisztikai) nézve, országos dimenzióban.

Második csoportban a területiséghez kötődő fő *társadalmi és gazdasági jellemzőket* foglalkozunk össze. Magyarország markáns politikai földrajzi jegye, hogy hét országgal is szomszédos, amelyek közül öt EU tagállam és három a schengeni zóna tagja. A határkérdéshez kapcsolódva fontos még az is, hogy mintegy 2,5 millió magyar él hazánk határain kívül, a Kárpátokban és a Kárpát-medencében, számottevő részük a határok közvetlen túloldalán. Mindez kiemelt, de változatos határkapcsolatokra utal.

Hasonlóan fontos térszerkezeti jegy a *társadalom és a gazdaság területi koncentrációja*, amely Budapest és Közép-Magyarország dominanciáját jelenti esetünkben (Nemes Nagy-Tagai, 2009): aktuálisan a főváros a népesség 17, a GDP 37%-át összpontosítja, míg a Központi régió (Budapest és Pest megye) 30, illetve 47%-ot tesz ki (2016). A vidéki terekben viszont elég egyenletes a népsűrűség, különbséget a sűrűn lakott budapesti agglomeráció és a nagyvárosi járási-területi ellentéte jelent. A településsűrűség sem mutat éles kontrasztot: mivel számos, 3155 település fekszik viszonylag egyenletesen mintegy 93 ezer négyzetkilomé-

teren. Az aprófalvas területeken valamivel magasabb, míg a tanyás-mezővárosos Alföldön alacsonyabb az érték. A várossűrűség valamivel összetettebb kérdés, mert ha csak funkcionális oldalról nézzük, akkor akadnak városhiányos térségek, ugyanakkor, ha a jogállást nézzük (346 város), akkor viszont gyakorlatilag nincs ilyen, sőt akár külterületeikkel összekapcsolódó „városzónák” is találhatóak, főként az Alföldön. A városok (társadalmi, gazdasági csomópontok) kapcsán kiemelt hazai térszerkezeti jellemző a nagyvárosok hiánya: az 1,7 millió fős Budapestet népesítésszámban követő jelentősebb városok csak 200 és 100 ezer fő közöttiek, és mindössze nyolc van belőlük, valamint a – méretükből eredően hazai léptékben is inkább már csak – középvárosokból (54 és 78 ezer fő közöttiek) pedig mindössze tíz akad. Ezek egymástól távol esnek, így nem jellemző a város csoportosulás. Egyes városok körül lassú agglomerálódást kezdtek kimutatni, ám mégis egyedül a budapesti agglomeráció olyan méretű az országhoz képest (2,5 millió fő), amely kiemelt térszerkezeti elemként kezelhető. (A nagyvárosokon kívüli, vidéki térségekben fellelhető egyéb társadalmi-gazdasági csomópontokként szóba jöhetnének még a világörökség helyszínek, de ezek súlyuk miatt nem meghatározók az ország térszerkezetét tekintve.) Részben a hasonlóan kisebb súlyuk, részben a nagy területi sűrűségük miatt, a hazánkra jellemző termálfürdők szintén nem érik el ezen közelítésben a kiemelési „ingerküszöböt”. A tranzit közlekedési csomópontok és ehhez kapcsolódó logisztikai központok is kis súlyúak. Nagyobb cégek is szóba jöhetnek e közelítésben, ha koncentráltan vannak jelen a földrajzi térben (gazdasági klaszterek), azonban ezek itthon a nagyvárosokban koncentrálnának. A volumenekhez kötődő, de már zónaszerű térszerkezeti elemek lehetnek még a hazánkra jellemző borvidékek, amelyek napjainkra már nagy számban találhatóak meg itthon és az ország egyre nagyobb területét fedik le; egyedül Tokaj vált közülük igazán híressé. Országos szintű gazdasági szempontból, az atomerőműve miatt Paks, amely város még felkíváncozik a térszerkezeti térképre.

A tengelyek közül a *közlekedési hálózat* kiemelt térszerkezeti elem. Hazánkra jellemző a ritka autópályahálózat és a közepes vasútsűrűség, valamint a monocentrikus (Budapest központú) hálózatok. Egy érdemi nemzetközi repülőtér (Budapest) és egy hajózható folyó (Duna), pár kisebb kikötővel, ami kiemelhető még.

A harmadik elemként (zónák) a minőségi jegyeket alapul vevő térszerkezeti szemlélet alkotói jönnek szóba, kifejezetten a *fejlettség-elmaradottság*. Az ország területi képe ezen a téren egyrészt makrotérségi szinten megfogható egy fejlett északnyugati és központi térséggel, valamint elmaradott Dél-Dunántúllal és Kelet-Magyarországgal (Pénzes, 2014), másrészt, a mikrotérségi szinten nézve pedig a hivatalosan kijelölt elmaradott járások vannak jelen: a kedvezményezett járásokról szóló 290/2014. Kormányrendelet alapján 31 darab ilyen van. Ezek java az előbbi fejletlen makrotérségek alkotói.

Ezt a szubjektív térszerkezeti, korábbi kutatási tapasztalatokra építő rövid leírást szembesíthetjük az érvényben lévő Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Kon koncepcióval (2014), azon belül is azt nézve, hogy mely térszerkezeti elemeket nevesíti a koncepció helyzetfeltáró része.

A környezeti trendek részben felhívják a figyelmet a hazai egyedi jogszabályal védett és a Natura 2000 területekre. A különböző természeti erőforrások általában jelen vannak a leírásban, úgymint az értékes felszíni és felszín alatti földtani értékek, vizek, valamint az ár- és belvízi kérdések, a szerény bányászati potenciál és a gazdag talajadottságok.

A társadalmi-gazdasági csomópontok és a fejlettség területi különbségei együttesen jelennek meg a koncepció térszerkezeti folyamatokat leíró részében. Részletesebben elsőként a hátrányos helyzetű településekkel, a külső és belső perifériákkal, mint elmaradott térségekkel foglalkozik a dokumentum. Szemléletünkben utóbbi, az elmaradottság nagyobb kiterjedése a meghatározó. A makro dimenzióban, a főváros-vidék ellentétén túl, a „kelet-nyugati lejtő” és a Dél-Dunántúl leszakadása, összességében „egy fejlett északnyugati és két erősen leszakadó délnyugati és északkeleti térséget rajzol ki [a legtöbb mutató], melyeket két, szűkebb környezeténél versenyképesebb tengely (Budapest-Pécs és Budapest-Szeged) és néhány nagyváros (pl. Nyíregyháza, Debrecen, Szolnok) tagol” (Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció, 87). Ezek valóban meghatározó, itt kombináltan leírt térszerkezeti jellemzői hazánknak. Külön rész szól a Budapest és vidék, a nagyvárosok és kistelepülések közötti ellentétről. Az aprófalvas szerkezet zónái, a szigetszerű (pl. alföldi) nagyvárosok és a kibontakozó szuburbanizáció fontos még az anyag készítői szerint. Előbbi a koncentrációkra fókuszáló szemléletben nem jelenik meg, míg utóbbi érzékeltethető. A főváros kiemelkedő szerepe több oldalról alátámasztott az anyagban, és hazánk feltehetőleg legmarkánsabb területi kérdését jelenti. Külön alfejezet szól a roma népesség szegregációjáról, amely etnikai dimenzió megragadható területisége nem tárgya az általános társadalmi, gazdasági térszerkezeti képünknek (az anyag a foglalkoztatás-hiánnyal és szociális segéllyel, összességében az elmaradottsággal hozza párhuzamba e dimenziót).

Külön, hosszú rész szól a határmenti térségekről, lebontva a különböző országokkal való közös határainkra. Lényeges, hogy feltárja ezek különbségét is. Felfogásunkban hasonlóan markáns elemként jelenik meg ez a dimenzió. A koncepció kiemeli ezen túl a közlekedés kapcsán a sugaras gyorsforgalmi úthálózatot, a hidakat (hiányukat), a dunai és tiszai hajózás kapacitásának kihasználatlanságát, a Budapest központú légiforgalmat, a fejlesztendő logisztikai központokat, amelyek többségére mi is kitértünk az előbb. A turizmus kapcsán pedig általánosan a potenciálokat fejt ki, közte gyógyfürdők, világörökség helyszínek, illetve vallási zarándokhelyek, várak, régészeti lelőhelyek jelennek meg. Sem az előbbieket, de kifejezetten az utóbbiak sem generálnak a földrajzi térben jelentős társadalmi, gazdasági csomópontokat a vidéki térségekben (a nagyvárosokban sok egyéb tényezővel együtt alkotnak csomópontot, míg vidéken egy-egy kisebb település életében bár fontos lehet, de hazai szinten is már közepes súlyú, valamint nemzetközi szinten sem ér fel más országok ilyen típusú attrakcióival). A földrajzi helyek közül Budapestet, Balatont, illetve a Dunakanyart, a Velencei-tó térségét (Vértessomló, Váli-völgy), a Mátra-Bükk, a Sopron-Kőszeghegységet, a Tisza-tó térségét, a Mecsek, Villány-hegységeket emeli ki a dokumentum. Felfogásunkban (és a turisztikai adatokat nézve) utóbbiak kisebb súlyúak, és jelentős különbségek is vannak közöttük.

2. TÉRSZERKEZET ÉS TERÜLETI BEOSZTÁSOK

A térszerkezeti elemek az érintett közösségek, illetve a közösségek térségei életében olyan tényezők, amelyek lehetnek problémák vagy épp erősségek (ezek forrásai), illetve kihívások, azaz veszélyek vagy épp lehetőségek. Hogy mikor melyik, az függ az aktuális társadalmi, gazdasági helyzettől, a földrajzi tértől, stb. Ráadásul ezek többször összetetten jelentkeznek, azaz egy elem akár egyszerre probléma és lehetőség is. Magyarország esetében, ha rátekintünk az előző részben írtakra, akkor napjainkban inkább probléma egy-egy térség életében az autópályák, a nagyvárosok hiánya, az elmaradott térségek jelenléte, míg főként lehetőségeket nyújtanak a nagyobb állóvizek, Nemzeti Parkok, illetve erősen vegyes megítélésűek és vegyesen „megéltek” például a folyók (közlekedés, rekreáció vs. áradás, elválasztó szerep), vagy az országhatár.

A területfejlesztés célja – egyfajta megfogalmazásban – a harmonikus, kiegyensúlyozott térszerkezet elérése. Két alapvető formája a top-down és a bottom-up rendszer. Pike és szerzőtársai (2006) szerint a top-down rendszer esetében a beavatkozást igénylő térségek meghatározása központilag történik, a fejlesztés dekoncentrált szerveken keresztül zajlik, míg a bottom-up rendszerben a fejlesztendő térség kialakítása endogén igények alapján történik, és decentralizált lokális, regionális fejlesztéspolitikai keretben működik. E két mód egymás mellett is létezhet, sőt kombinálhatók, amelyre Crescenzi és Rodriguez-Pose (2011) szerint a mezo-szint az ideális. A két rendszer szerepét, kapcsolatát és működésének hatékonyságát az adott állam berendezkedése, szervezete határozza meg (Rechnitzer-Smahó, 2011).

A jelenség területi aspektusának fő kérdése, hogy a fejlesztési célú terület-egységek kötődnek-e a területi közigazgatás elemeihez vagy sem. Az első esetben az ország területi közigazgatási beosztása az alap, amelynél vagy a központi fejlesztési elképzelések dekoncentrált közigazgatási szerveken keresztül jelennek meg a területi egységekben (top-down), vagy pedig a területi közigazgatási egységek vezetői saját stratégiájukat dolgozzák ki, érvényesítik felsőbb szinten, és ezt követik az adott, hivatalosan lehatárolt területi közigazgatási egységben (bottom-up). A második esetben viszont a fejlesztendő terület kialakítása nem kötődik létező területi közigazgatási egységhez, hanem az érdekeltek elképzelései révén jönnek létre az új területi formációk. Itt vagy felülről kijelölt területekről és top-down szemléletről, vagy alulról, meghatározott céllal szerveződőkről (bottom up) beszélhetünk, amelyek kialakítását törvényi szabályozás biztosíthatja. Összességében az első kategóriában tökéletes térfelosztással találkozunk, utóbbiak esetében viszont átfedések, üres területek is lehetnek (egy egység több helyre is tartozik, illetve akár egyik helyre sem). A fejlesztési stratégia jellegét azonban meghatározza, hogy melyik területi formációra készül (Kabai-Szabó, 2016).

A területi egységek és a fejlesztés kapcsolatának ezirányú kérdését frappánsan fogalmazza meg Lengyel (2003, 75): „A régióknak van problémájuk, vagy a problémáknak van régiójuk?”. Kitérve ennek kapcsán a régiók térelméleti jellemzőire, két esetről beszélhetünk. A közigazgatási és erre épülő területfejlesztési térségek (top-down) a régiótípusok közül (Szabó, 2015) csomóponti régiók

(központ és vonzáskörzete), és a megadott területi kereteken belüli környezeti, társadalmi, gazdasági problémák azonosítása és megoldása a feladat. Ugyanakkor a helyi problémák generálta fejlesztési egységek (bottom-up) viszont jellemzően inkább ún. homogén régiók, amelyek alapja a közös jellemzők, akár problémák, és amely gyakorta természeti alapon keletkezik.

A következő részben ezek tükrében tekintjük át a hazai területfejlesztéshez köthető területi szinteket és egységeket.

3. TERÜLETFEJESZTÉSI TÉRSÉGEK ÉS TÉRSZERKEZET

Magyarországon a terület adminisztratív felosztása mindig, mint kormányzati és politikai kérdés merült fel (Hajdú, 2005), illetve a területi beosztás kialakítása függ számtalan tényezőtől, a történelmi tradícióktól, táji adottságoktól, településföldrajzi jegyeiktől egészen a legnyersebb politikai érdekekig (Pálné, 2002).

Az aktuális területi szinteket a NUTS-rendszer keretein belül tárgyalhatjuk. A hazai NUTS1 egységek statisztikai régiók, adatgyűjtési keretként jelennek csak meg. A korábbi Lengyel idézetet alapul véve, kiegészítve funkcióval és mérettel, azt mondhatjuk, hogy: „a makrorégióknak sok problémája lenne”.

A NUTS2 szint az 1996. XXI. törvény a területfejlesztésről és területrendezésről szerint a területfejlesztés regionális szintje, egységei a régiók. Ez 3-3 megyét magába foglaló 6 vidéki régiót és külön a fővárost és Pest megyét jelenti. (Utóbbi korábban egy központi régiót alkotott.) A régiók az EU regionális politikájában a regionális támogatások alanyai, de az elmúlt években szerepüket idehaza erősen lecsökkentették. Területi kialakításuk és történetük alapján azt mondhatjuk, a korábbi hasonlatnál maradva: „a régióknak volt problémájuk”.

A hazai területfejlesztésben megerősödött viszont a NUTS3 szint, amely az ezeréves megyéket jelenti. A megyei területfejlesztés már 1996 óta működik, törvényi felhatalmazás alapján, ugyanakkor az EU 2014-2020-as ciklusában vált meghatározó szereplővé, jelentős új anyagi forrásokhoz jutva. A régi (1990), majd az új (2011) önkormányzati törvény is helyi önkormányzatként nevesíti a megyéket. Ugyanakkor államigazgatási egységként is működnek, sőt, számos korábbi regionális vagy egyéb területi beosztásra épülő állami szervezetet alakítottak át dekoncentrált megyei szervezetté, illetve váltak feladataikkal a megyei kormányhivatalok részeivé. Térelméleti közelítésben csomóponti régiókról beszélhetünk a megyék esetében, és bár a területi társadalmi, gazdasági kép és folyamatok változtak az országban, mégis a megyehatárok 1950 óta gyakorlatilag változatlanok. Kiemelt területfejlesztési szerepüknek köszönhetően az új EU-ciklusra elkészült minden megye új területfejlesztési koncepciója és programja, benne az országból „rájuk eső” térszerkezeti elemek területi kezelésével, amelyről később lesz szó. Ezt a szintet értelmezhetjük jelenleg területfejlesztési szempontból a „régióknak van problémája” klasszikus kategóriájában.

Az államigazgatási és regionális önkormányzati területi szintek sorát a járásokkal zárhatjuk (LAU1), amelyek eredetileg államigazgatási egységként jöttek létre 2013-ban a megyéken belüli, megyehatárokhoz igazodó területi felállással. A 194 egység azonban később megjelent a területfejlesztés szintjén is, midőn – a korábbi

kistérségi rendszerhez és területfejlesztési funkcióhoz hasonlóan – statisztikai adatokon nyugvó besorolás alapján kedvezményezett, fejlesztendő és komplex programmal fejlesztendő járásokat jelöltek ki (utóbbi kategóriába 36 járás tartozik) (290/2014. Kormányrendelet). Egyelőre azonban külön anyagi forrást nem rendeltek hozzájuk. Ami esetünkben lényeges, hogy a járások területi kialakítása központokhoz és vonzaskörzetekhez igazodott (ún. csomóponti „régiónak”), a teljes és tökéletes térlefedés igényével. Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, ha erősödik a területfejlesztési funkciójuk, hogy: „egyes mikrorégióknak lesznek problémái”.

Ezen áttekintés után kiemeljük a legfontosabb területfejlesztési szintet, a megyéket (19+főváros), és megvizsgáljuk, hogy az egyes megyék hány országos térszerkezeti dimenzióban, elemben érintettek, azaz a „régiónak hány fő kihívása van”. Nyolc meghatározó dimenziót választottunk ki (1. táblázat).

1. táblázat: A hazai térszerkezeti elemek (vagy hiányuk) és a megyék viszonya, 2017
Table 1 Distribution of some elements (or lack of element) of Hungarian spatial structure in the counties, 2017

Megeyék	Nemzeti Park	Ország-határ	Elmaradott járás	Változatos felszín	Nagy folyó	Nagyváros hiánya	Autópálya hiánya	Nagy tó	Összesen
Somogy	1	1	1 (2)	1	-	1	[1]	1	6
Komárom-E.	1	1	-	1	1	1	-	-	6
Veszprém	1	-	1	1	-	1	1	1	6
Baranya	1	1	1 (2)	1	1	-	-	-	5
Borsod-A.-Z.	1	1	1 (8)	1	1	-	-	[1]	5
Nógrád	1	1	1	-	-	1	1	-	5
Békés	1	1	1 (2)	-	-	1	1	-	5
Vas	1	1 (2)	-	1	-	1	1	-	5
Zala	1	1 (2)	-	1	-	1	[1]	1	5
Pest	1	1	-	1	1	1	-	-	5
Tolna	1	-	1	1	1	1	-	-	5
Heves	1	-	1	1	[1]	1	-	1	5
Bács-K.	1	1	1 (2)	-	1 (2)	-	-	-	4
Győr-M.-S.	1	1 (2)	-	-	1	-	-	1	4
Jász-N.-Sz.	[1]	-	1 (2)	-	1	1	1	[1]	4
Fejér	-	-	1	1	1	-	-	1	4
Hajdú-B.	1	1	1 (4)	-	[1]	-	-	-	3
Csongrád	1	1 (2)	-	-	1	-	-	-	3
Szabolcs-Sz.-B.	-	1 (2)	1 (9)	-	1	-	-	-	3
Budapest	-	-	-	1	1	-	-	-	2
Összesen	16	14	13	12	12	11	7	6	91
Összesen (%)	80%	70%	65%	60%	60%	55%	35%	30%	-

Magyarázat: [1] = a megye kis része érintett;
(2) = egynél több (konkrétan hány) van a megyében
Forrás: saját szerkesztés

A legtöbb megye (16) érintett a Nemzeti Parkokban. (Persze mindegyik érintett azért, hogy e parkok igazgatóságainak területi hatókörei tökéletesen lefedik az országot.) Ez inkább lehetőségként jelenik meg a turizmus révén, bár korlátozott a parkok egyes részeinek látogathatósága és a területhasználát, gazdálkodás is. A második domináns elem az országhatár léte, mivel 14 megye rendelkezik országhatárral. Itt nagyon különböző ezek szerepe a megyék életében, hiszen az osztrák schengeni határtól az ukrainai vagy a szögesdróttal ellátott szerb külső EU-határig terjed a „skála”. Ami tény, mindegyikkel foglalkozni kell, vagy mert előny, vagy mert hátrány, és a lokális kapcsolatrendszer, áramlás is kiemelten fontos, főként, ha a határ túloldalán magyarok is találhatóak. A harmadik leggyakoribb elem a lokális fejletlenség, mivel a megyék kétharmadában található elmaradott járás. Ezen a téren kifejezetten Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megye áll rosszul a nagyszámú fejlesztendő járásával. A következő kategória egy természeti alapú (változatos felszín) és arra épül, hogy a megye területén sok vagy kevés különböző domborzati forma van jelen (illetve középtáj osztozik). Ez 12 megye esetében figyelhető meg, ami növeli a megyei területfejlesztés kihívásait, a különböző térségek eltérő gazdasági, akár társadalmi dimenziói miatt. Bár nem nagy kiterjedésű, de egy megye életében meghatározó lehet a nagyobb folyó jelenléte (árvíz, összekötés-elválasztás, ill. öntözővíz, közlekedés, rekreáció stb.); 12 hazai megyét érint ez. Ha a nagyvárosok határát 100 ezer főnél húzzuk meg, akkor 11 megyét érint a nagyváros hiánya. (Székesfehérvér még ide sorolható, bár lélekszáma pár ezer fővel a határ alatt van, ugyanakkor a sorrend szerinti következő nagyváros, Szombathely, 80 ezer fővel már nem). Ennél már kevesebb, 7 megyét érint az autópálya hiánya, de plusz kettőt jelenthet még, hogy Somogy és Zala esetében probléma az autópálya perifériális (központot nem érintő) elhelyezkedése. Utolsó elem egy nagyobb kiterjedésű tó jelenléte: mindössze 6 megye rendelkezik ezzel az inkább potenciált jelentő elemmel (bár például a halászat megszüntetése kissé korlátozta a gazdasági lehetőségeket). Plusz elemként, a táblázaton kívül, még az atomerőmű jelenlétét (Paks) és Tolna megye érintettségét vehetnénk ide.

Látható, hogy vannak olyan térszerkezeti elemek, amelyek számos megyét érintenek, és vannak olyanok, amelyek kevesebbet: előbbieknél a központi területfejlesztésnek, akár a „best practice”-nek juthat nagyobb szerep, míg utóbbiaknál pedig a regionális sajátosságra épülő területfejlesztésnek.

Felfogásunkban még fontosabb, ha a táblázatot soronként, azaz a területi dimenziókat véve elemezzük. Megállapíthatjuk, hogy a megyék 80%-ának több mint három kihívás jut, és háromnak közülük (Somogy, Komárom-Esztergom, Veszprém) pedig hat. Másrésztől, Budapest mellett három alföldi megyének (Hajdú-Bihar, Csongrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg) viszont csak három térszerkezeti elem jut. Ez alapján az előzők heterogénabb, az utóbbiak homogénabb csomóponti régiók. Az is szembeötlő, bár még kevés is az általunk választott térszerkezeti jellemző, hogy elég sokfélék a megyék (1. ábra), azaz egyes területfejlesztési sémák ezen megyerendszerben nem alkalmazhatók egyidejűleg hatékonyan. A magas térszerkezeti elemszám persze nem azt jelenti, hogy rossz a helyzetük az ilyen megyéknek (mint írtuk, aktuálisan egy-egy tényező esetében van így), hanem a jelen viszonyok között sok olyan hazai térszerkezeti jellemző,

elem érinti, amelyekkel foglalkozni kell. Azaz térszerkezeti szempontból tartalmatlan területfejlesztési anyagokat kell készíteni az ilyen megyékre. Ugyanakkor az is igaz, hogy a térszerkezeti jellemzők magas száma több szempontból oszthatja meg a megyét, és teszi ezáltal heterogénné, ami viszont felhossa azt a problémát, hogy vajon akkor mely területi tényezők a területi kohézió alapjai a megyében. Kérdésként merül fel, hogy csomóponti jellege még elég erős ahhoz, hogy egy egységként funkcionáljon területfejlesztési szempontból (!) a megye, vagy a sok területi alapú különbözőség komolyan meggyengíti a belső kohéziót.

1. ábra: A hazai térszerkezeti elemek eloszlásának megyék közötti különbségei
 Figure 1 Distribution of some elements of Hungarian spatial structure in the counties

Forrás: www.ksh.hu, GIS adatbázisok
 Szerkesztette: Szabó Pál és Farkas Máté

Hangsúlyozzuk, hogy ez a komplex térszerkezet felől közelítő szemléletnél (nem a helyi társadalmi, gazdasági [ágazati szemléletű] problémák felől) az elemek megítélése vegyes, mivel pozitív lehetőségként vagy problémaként is meg lehet élni a jelenlétüket, sőt akár ezeket egyidejűleg is. Azon van a hangsúly, hogy ezekkel foglalkozni kell, és a megyék között lévő differenciák azt jelentik, hogy mely térségek esetében találunk sok területi kihívást és melyeknél kevesebbet. A kevesebbel rendelkezők esetében nagyobb a területi összhang, a helyi társadalomnak, gazdaságnak egységesebb a „területi köre”, így akár a területfejlesztési célok is kisebb számban, nagyobb támogatással, egységesebbek lehetnek.

A következő lépésben feltárjuk a másik oldalt, a „problémának van régiója” hazai jellemzőit. Az 1996. évi XXI. törvény lehetőséget ad a megyei önkormányzatok számára ún. Térségi Fejlesztési Tanács alapítására: „a régió határokon, illetve

a megyehatárokon túlterjedő, továbbá egyes kiemelt területfejlesztési feladatai ellátására a megyei közgyűlések a szervezeti és működési szabályzat elfogadásával térségi fejlesztési tanácsot hozhatnak létre.” (15. §.) Ezen területi formáció lényege, hogy területileg folytonosnak kell lennie, több megyére is kiterjedhet, és nem kell a megye egész területének szerepelnie benne.

Kettőt tanácsot nevesít konkrétan a törvény: Balaton Fejlesztési Tanács és Tokaj Borvidék Fejlesztési Tanács. Ezekkel együtt 2017-ben összesen kilenc tanács működött (2. táblázat, 2. ábra).

2. táblázat: A magyarországi Térségi Fejlesztési Tanácsok területeinek jellemzői
Table 2 Features of the area of territorial development councils in Hungary

Térszerkezeti elem	Térségi Fejlesztési Tanács	Érintett megyék száma (települések száma)	Főbb problémák
Duna	Szigetköz Felső Duna-mente	2 (34)	vízhiány a Szigetközben, vízerőmű (SK) hatásai (vízszint)
	Dunakanyar	2 (90)	a turisták többsége egy napra jön, kikötők és hidak hiánya, árvíz
Balaton	Balaton (1996. évi XXI. törvény alapján)	2 (180)	csökkenő turizmus, korlátozott gazdasági lehetőségek, a tó területe 3 megyét érint stb.
Tisza-tó	Tisza-tó	4 (43)	sérülékeny ökológiai szisztéma, elmaradott térség, kevés turista
Velencei-tó	Velencei tó és térsége, Váli-völgy, Vértes	2 (37)	keves turista, szét-darabolt közlekedési hálózat
Homokhátság (Alföld egy része)	Duna-Tisza közti Homokhátság	3 (117)	klímaváltozás, csökkenő talajvízszint, vízutánpótlás hiánya
Tokaj (borvidék, világörökség)	Tokaj Borvidék (in the reg. XXI./1996)	1 (27)	nehéz elérhetőség
M8 autópálya hiánya	8-as főút	3	autópálya hiánya (nagyvárosok között)
M9 autópálya hiánya	M9	8	autópálya hiánya (nagyvárosok között)
(Budapesti agglomeráció)	(Budapesti Agglomerációs; 1998-2013 között létezett) Jelenleg: statisztikai térség	2 (Budapest+77)	(a nagyváros és agglomerációja közötti kapcsolatok koordinációja)

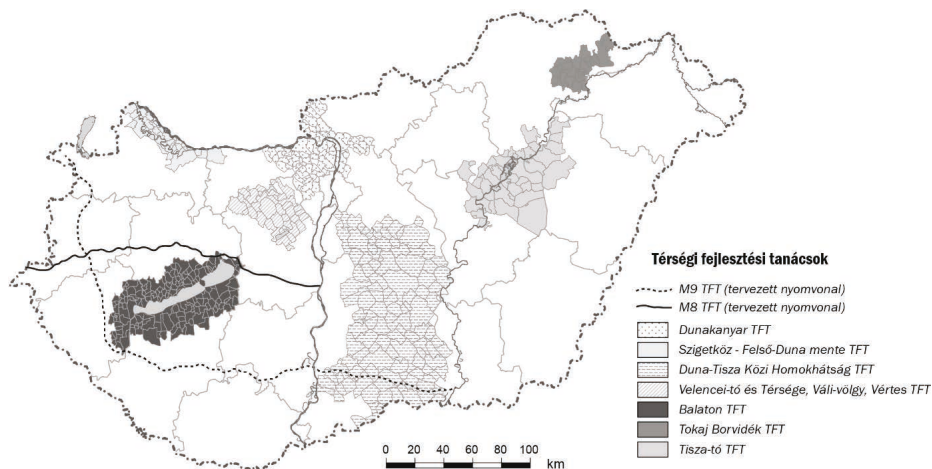
Forrás: Kocsor, 2016 és FVR, 2016 (Babos-Székely, 2016; BIKN, 2016; Kovács, 2016; Molnár, 2016; Papp-Luda, 2016; Pál, 2016; Polgárdy, 2016; Rideg, 2016; Szabó 2016) alapján saját szerkesztés

Ha megvizsgáljuk, látható, hogy öt tanács vizekre, belőle kettő folyóra, három tóra, azok lehetőségeire és problémáira épül (2. ábra). A Duna térségében két szervezet is felállt, amelyek közül a szigetközi egy makrotérségi szinten egyedi természeti adottságú területet próbál fejleszteni, amelynek alapja a vízhiány és a vízszint kezelése, míg a dunakanyari szerveződés pedig, a főváros szomszédságában, a közlekedési problémákat és a tartós turizmus hiányát próbálja orvosolni. A három további szervezet közül a Balatoni Üdülőkörzetet lefedő Balaton Fejlesztési Tanács már régóta, 1996 óta fennáll és működik. Ez a legnagyobb ilyen szervezet: 180 település tartozik hozzá. Magyarország talán legerősebb regionális identitással bíró és alulról induló kezdeményezésekben (szervezetek) rendkívül gazdag bottom-up régiója, amely azonban küzd a területi közigazgatási felszabdaltsággal (3 megye és 3 régió területén fekszik) (Kabai-Szabó, 2016). A helyi kevert társadalom (lakosok, üdülőtulajdonosok, turisták), a korlátozott gazdasági lehetőségek, az ingadozó turistaszám komoly kihívást jelentenek a térség számára (BIKN, 2016). Ugyanakkor kiemelt jelentőségű térség, mivel Budapest után a második leglátogatottabb turisztikai desztináció hazánkban. A Tisza-tó egy közel 40 éves mesterséges tó, amely azonban a megjelent új funkciók (pl. turizmus) ellenére egy elmaradott térség (ill. része), sérülékeny ökológiai szisztémával és szerény turizmussal (Kovács, 2016). Ráadásul 4 megye is érintett benne. A Velencei-tó és a szomszédos Vértes közel fekszik a fővároshoz, amely egyfajta lehetőséget nyújt az egy- vagy akár többnapos turizmusnak, a tó üdülőkörzete pedig helyet ad a nyaralótulajdonosoknak, ugyanakkor egy fragmentált közlekedési hálózat és a hiányos turisztikai infrastruktúra gátolja a turizmus növekedését (Molnár, 2016). Az öt „vizes” fejlesztési tanács esetében a feltárt problémák és a konkrét fejlesztési célok jelen vannak, amelyekben a turizmus a meghatározó elem.

Két fejlesztési tanács nem valaminek a létre, hanem hiányára, pontosabban annak megoldására jött létre, konkrétan autópályák létesítésére való lobbizásra. A hazai sugaras autópálya szerkezet oldására egyrészt egy rövidebb keresztirányú ágra (M8) alakult ki az igény, amely három dunántúli megyét érint, másrészt egy hosszabb, délebbi fekvésű keresztirányú ágra, Dél- és Kelet-Magyarországon keresztül (M9), amelyben nyolc (!) megye is érdekelt.

A további két tanács közül a Homokhátság egy speciális, nagy kiterjedésű terület az Alföldön, a Duna és a Tisza között. Az éghajlatváltozás növekvő szárazsággal és a talajvízszint csökkenésével jár, ami a térség fontos gazdasági alapját jelentő mezőgazdaságot alapjaiban érinti, és e gazdasági jelleghez kötődő alacsony nép- és településsűrűség, egy speciális településformával, a tanyavilággal, szintén kihívást jelent ezen a vidéken (Rideg, 2016). Ez az alulról induló, három megyét és majd' 120 települést érintő fejlesztési szervezet szintén megfogalmazta konkrét fejlesztési elképzeléseit. A Tokaj Borvidék ugyanakkor egy kis területű, de elég unikális, nemzetközi szinten is felismerhető térség (világörökség és borvidék). Alapvetően jó adottságokkal bír, de talán leginkább perifériális helyzete, nehezebb megközelíthetősége gátolja a dinamikusabb fejlődését (Papp-Luda, 2016). Külön kezelését és fejlesztését a területfejlesztési törvény írja elő.

2. ábra: Térségi Fejlesztési Tanácsok Magyarországon
 Figure 2 The territorial development councils in Hungary

Forrás: Nemzetgazdasági Minisztérium (FVR 2016/I. 11.o.)
 Szerkesztette: Farkas Máté

Végezetül a budapesti agglomerációról is szót kell ejtenünk, mivel 1998 és 2013 között (egy megszakítással) működött a területén egy fejlesztési tanács, amelyet a területfejlesztési törvény írt elő. Sajnos napjainkra ez a kiemelkedő társadalmi és gazdasági súlyú térség mindössze területi statisztikai kategóriában jelenik meg. Igaz ugyanakkor, hogy Budapest és Pest megye külön önkormányzati szervezetei – a törvényi előírásnak megfelelően – területfejlesztési konzultációs fórumot működtetnek, amelybe az agglomeráció ügye is beletartozik.

Összességében az ország több fő térszerkezeti eleme és kihívása fejlesztési térséget és szervezetet generált, top-down vagy botton-up formában. A gond azonban, hogy ezek forrásai, eszközei szerények ahhoz, hogy érdemi lépéseket tegyenek ebben, a megyéken túlnyúló keretben a fejlesztések terén. (Külön elem ugyanakkor e körben a Balaton és Tokaj térsége, nem csak a külön törvényi szabályozás miatt, hanem azon a téren is, hogy míg előbbi erős top-down formát ölt, bár a botton-up jelleg a legerősebb talán az országban, míg utóbbi pedig egy megyét érint mindössze és karakterében, indíttatásában erősen elüt a többi tanácstól, azok térségétől.) Az elmúlt időszakban egyfajta elmozdulást jelentett ezen a téren, hogy egyes területeket kiemelt turisztikai fejlesztési térségeknek nyilvánított a kormány, és kormányrendeletek által külön fejlesztési forrásokat kaptak. Közöttük több is érintett az előbbi térségi fejlesztési tanácsokban, konkrétan a Balaton, Tokaj, Tisza-tó és a Dunakanyar.

Egy másik, külön utat jelent Magyarország egyik kiemelt területi kérdésének, az országhatároknak az ügyében, az ún. EGTC-k (European Grouping of Territorial Cooperation) létrehozásának lehetősége. Az Európai Unióban a 2014–2020-as

ciklusban tovább erősödött a határ menti együttműködések fontossága, és az EGTC-rendelet egy együttműködési keretet, egészen új, elsősorban intézményi lehetőségekkel kínál. Az EGTC olyan határon átnyúló „önkormányzati társulás”, amely önálló jogi személyiségként járhat el minden, tagsága által érintett államban, és közös intézményeket és vállalkozásokat hozhat létre (Jaschitz, 2012). Ez a forma nyújt lehetőséget hazánk számára is, hogy az országhatárok szerepét csökkentsük, mint gátat, valamint az országhatárokat metsző térszerkezeti jellemzőket, elemeket a szomszédos országgal, megyékkel stb. közösen fejlesszük. A kormány weboldala alapján 2018-ban 24 ilyen szervezetet tartottak nyilván szerte az országban (egtc.kormany.hu). Minden határ menti megye fel tud ilyet mutatni, azaz ezen a téren nincs közöttük különbség, és a határ menti kérdések kezelésének fontossága, illetve a plusz pályázati lehetőségek ezek szerint megmozgatták az összes érintett térséget. Részleteiben ezekre itt nem térünk ki, mivel szemléletünkben az országhatárt (akár szárazföld, akár folyóvíz, tó) csak egy elemként vesszük számba a rendszerben (ha nem így tennénk, akkor számos egyéb típusú területfejlesztési társulást is figyelembe kellene vennünk), valamint e munkában a hazai belső viszonyokra koncentráltunk.

4. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány fő célja volt, hogy feltárja milyen különbség van a magyarországi megyék között a markánsnak ítélt térszerkezeti elemek esetében, valamint melyek tudtak közülük megyéken átnyúló területfejlesztési célú társulások alapjává válni.

A tanulmányban feldolgozott téma is rámutat arra a fontos összefüggésre, amely a tértudományok (legyen szó helyekről vagy modellekről) és a területpolitika között fennáll. A különböző térelméleti alapok, területi közigazgatási elméletek „tesztelhetők” a konkrét földrajzi térben (deduktív út) és az egyes helyek feltárása, rendszerezett feldolgozása pedig területi törvényszerűségek megfogalmazáshoz vezethet (induktív út). Az a térelméleti és területfejlesztési alapkérdés, amellyel foglalkoztunk a munkában, ma Magyarországon oly módon válaszolható meg, hogy „a megyéknek vannak problémái és egyes problémáknak vannak több megyén alapuló területfejlesztési térségei”. Bővebben leírva ez azt jelenti, hogy Magyarországnak nincs bonyolult térszerkezete, de van pár markáns eleme, amely területpolitikai szempontból fontos.

A hazai központi területfejlesztés aktuálisan a megyei rendszerre épül területi szinten, amelyek egységei egyidőben, egységesen megfogalmazták a területfejlesztési elképzeléseiket, és amelyek megvalósításához komoly uniós források állnak rendelkezésre. Kimutattuk ugyanakkor, hogy már csak az általunk főbb hazai térszerkezeti elemeknek (illetve jellemzőknek) ítélt tekintetében is komoly különbségek tárhatók fel a megyék között, akár mennyiségi, akár minőségi oldalról, amely az egyedi fejlesztési utakra és a megyék belső területi kohéziójának problémáira hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor a több évtizedes, változatlan megyehatárokat keresztező természeti-társadalmi-gazdasági jelenségek

(társzerkezeti elemek) igénylik az együttműködést a megyék között, akár top-down, akár bottom-up indíttatásból, persze annak figyelembe vételével, hogy ezen sokszínű elemek közül többet (vagy azok egy részét, egyes elemeit) országos hatáskörben kezelik, vagy részben több kezelendő lenne (top-down), ahol a lobbi tevékenység, vagy például kísérő beruházások viszont eszközölhetőek lokális (regionális) szinten is. Erre konkrét példák vannak, ami azt mutatja, hogy a változatlan megyei területiség mellett hivatalosan létrejöhetnek különböző területpolitikai térségi formációk, fejlesztési intézménnyel, ahol kifejezetten a területi probléma/erősség állhat a fókuszban. Az eszközök és források korlátozottsága viszont még visszatükrözi a bottom-up fejlesztéspolitika egyfajta alárendeltségét a top-down-nal szemben hazánkban. Továbbra is csak reménykedünk, hogy a jövőben érdemileg is erősödhet a decentralizált területfejlesztés.

Mindez persze csak egy metszet rövid időtávban, egy posztszocialista országban, amely esetében (is) az aktuális globális és európai társadalmi, gazdasági értékrend és folyamatok tükrében ítéltetnek meg (előny vagy/és hátrány), vagy válnak reális képpé (konkrét probléma vagy/és erősség) az egyes térszerkezeti jellemzők országos és regionális szinten.

IRODALOMJEGYZÉK

- Babos A.-Székely I. (2016) „Szigetköz – Felső-Duna mente” Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 52-56.
- Balatoni Integrációs Közhasznú Nonprofit Kft. (BIKN) (2016) A Balaton Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 15-26.
- Crescenzi, R.-Rodríguez-Pose, A. (2011) *Reconciling top-down and bottom-up development policies*. Working Papers Series in Economics and Social Sciences. 2011/3.
- FVR (2016) Fókuszban a térségi együttműködések (rovat). *Falu-Város-Régió* I., 15-61. (cikkek részletezve az irodalomjegyzékben)
- Hajdú Z. (2005) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Jaschitz M. (2012) A 2014-2020-as időszak lehetőségei a határ menti gazdaságfejlesztésben – Az EGTC-k lehetséges szerepe a határ menti ITI-k megvalósításában. *Falu-Város-Régió*, 1-2. 80-86.
- Kabai G.-Szabó P. (2016) A hazai fejlesztéspolitika és térszervezés kapcsolódásának változása az európai uniós csatlakozás tükrében. *Közép-Európai Közlemények*, 9, 1, 7-21.
- Kocsor K. (2016) Térségi fejlesztési tanácsok Magyarországon. *Falu-Város-Régió*, 1, 9-14.
- Kovács S. (2016) Tisza-tó Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 34-38.
- Lengyel I. (2003) *Verseny és területi fejlődés*. JATEPress, Szeged.
- Molnár K. (2016) Velencei-tó és Térsége, Váli-völgy, Vértes Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 59-61.
- Nemes Nagy J.-Tagai G. (2009) Területi egyenlőtlenségek, térszerkezeti determinációk. *Területi Statisztika*, 2, 152-169.
- Papp G.-Luda Sz. (2016) Tokaj Borvidék Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 27-33.
- Pál A. (2016) M9 Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 45-46.

- Pálné Kovács I. (2002) *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Péntes J. (2014) *Periférikus térségek lehatárolása - dilemmák és lehetőségek*. Didakt Kiadó, Debrecen.
- Pike, A.-Rodriguez-Pose, A.-Tomaney, J. (2006) *Local and Regional Development*. London, Routledge.
- Polgárdy I. (2016) A „8-as főút” Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 47-51.
- Rechnitzer J.-Smahó M. (2011) *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rideg L. (2016) A Duna-Tisza Közi Homokhátsági Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 39-44.
- Szabó I. (2016) A Dunakanyar Térségi Fejlesztési Tanács. *Falu-Város-Régió*, I., 57-58.
- Szabó P. (2015) *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

JOGSZABÁLYOK:

- 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és területrendezésről.
- Országgyűlési határozat, 1/2014. (2014) *Nemzeti Fejlesztés 2030 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió*.
- Kormányrendelet, 290/2014. (XI. 26.) a kedvezményezett eljárások besorolásáról.

INTERNETES FORRÁS

- egtc.kormany.hu

Eltűnik-e a tér a távoktatással?

Does the distance disappear with distance education?

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy bemutassa a területi egyenlőtlenségek mértékét a felnőttképzésben. A nemzetközi és hazai szakirodalom feldolgozását alapul véve egy konkrét példán, a győri Széchenyi István Egyetem felnőttképzéses hallgatóinak elemzésén keresztül történik a vizsgálat. A hallgatók lakhely adatainak elemzésekor figyelembe vesszük az Egyetem elhelyezkedését, régióban betöltött szerepét, vonzáskörzetét. Nem oktatási szempontból vizsgáljuk a felnőttképzés ismérveit, hanem a társadalomföldrajz szemszögéből próbálunk választ találni a területi koncentráció előnyeire és hátrányaira a felnőttképzésben részt vevő hallgatók mobilitását középpontba állítva. A létszámok alapján megvizsgáljuk, hogy a Széchenyi István Egyetem területi koncentrációja mit mutat Győr-Moson-Sopron, illetve a vele szomszédos megyékre. A tanulmány három fő részre bontható. Az első részben áttekintjük a felnőttképzés struktúráját és definícióját, a második részben a szakirodalom főbb megállapításai következnek, végül a harmadik részben a területi egyenlőtlenség mérési módszereit alkalmazva ismertetjük az eredményeket.

Kulcsszavak: felnőttképzés, e-learning, lifelong learning, digitális szakadék, területi koncentráció, területi egyenlőtlenség mérése

Abstract

The aim of this study is to demonstrate the extent of regional inequalities in e-learning education. It is analysed by the adult student's data at Széchenyi István University, Győr, Hungary. When analysing students' residence data, it was taken into account the position of the University and its role in the region. Non-educational aspects of adult education were tested, but also from the point of view of social geography. The study tries to find answers to the advantages and disadvantages of territorial concentration; focusing on the mobility of students participating in adult education. The study examines what factors may characterize typical territorial concentration in Győr-Moson-Sopron and neighbouring counties. The study is divided into three main parts. After reviewing the structure and definitions of adult education it presents the mainstream of the literature and the methods of analysis. The paper deals with the concepts of digital divide and cognitive distance in the perspective of lifelong learning. In the last section we draw conclusions from the results using the measurement methods of territorial inequality.

Keywords: e-learning, lifelong learning, adult education, digital divide, territorial concentration, regional inequality

BEVEZETÉS

A tanulmány a felnőttkori tanulás olyan kérdésével foglalkozik, mint az életen át tartó tanulás (lifelong learning) szemlélet megjelenése a távoktatásban, amit főként az átlagéletkor és az aktív életszakasz kitolódása (E-ruralnet, 2011; Muñoz, 2013; Slowey, 2012) és az új kommunikációs technológiák tömeges használata indukál. A technológiai vívmányok lehetővé teszik az új oktatási formák szélesebb körben való elterjedését, így az infrastruktúra fejlettsége és annak elemei (internet hozzáférés, közlekedési hálózat fejlettsége) mind azt sugallják, hogy tanulni sohasem késő, és bárhol lehetséges.

A tanulmány első részében bemutatjuk a vizsgált területet, a Széchenyi István Egyetem felnőttképzési struktúráját, foglalkozunk a hallgatók NEPTUN^[1] rendszerben elérhető adataival, amelyek a kutatás alapját képezték. A második részben a területi egyenlőtlenségekkel foglalkozó szakirodalmat ismertetjük. A hallgatók lakóhelyeinek térbeli elhelyezkedésének vizsgálatakor elvonatkoztatunk a klasszikus földrajzi kérdés: hol mi van? – kategóriától a modellalkotás felé (Nemes Nagy, 1990). A harmadik részben következtetéseket vonunk le a Széchenyi István Egyetem vonzerejére, vonzáskörzetének határait nézve, választ adva arra, hogy valóban eltűnik-e a tér, mint tényező a távoktatás dimenziójában.

1. A FELNŐTTKÉPZÉS STRUKTÚRÁJA ÉS FOGALMI RENDSZERE

A felnőttképzés és felnőttoktatás területén használt fogalmak nem alkotnak letisztult és egységesen használt rendszert. A felnőttoktatás fogalma az iskolarendszerű oktatáshoz kapcsolódik. A 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről 60. § 1. bekezdése felnőttoktatás alatt „a tanuló munkahelyi, családi vagy más irányú elfoglaltságához, a meglévő ismereteihez és életkorához igazodó iskolai oktatást” határozza meg. A felnőttoktatási- és képzési lexikon (Benedek et al., 2002) szerint a felnőttképzés a felnőttek céltudatos és tervszerű fejlesztésére irányuló tevékenységek egysége, amelynek célja meghatározott kompetenciák kifejlesztése. Tágabb értelemben a felnőttképzés a teljes személyiség alakítására irányuló felnőtt nevelési tevékenység, míg szűkebb értelemben felnőttképzés alatt a felnőttek általában hivatalosan elismert végzettséget kínáló szakmai, tovább- és átképzését értik.

Az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) uniós definíciója (COM, 2001) szerint ide tartozik minden olyan, az ember teljes élete során végzett tanulási tevékenység, amelynek célja a tudás, a készségek és a kompetenciák egyéni, társadalmi, polgári vagy munkavállalási perspektívából történő fejlesztése.

Az elmúlt fél évszázadban a felsőoktatással kapcsolatos diskurzusok legnagyobb részét a tömegoktatás megjelenése tette ki (Hrubos, 2016; Trow, 2000),

[1] NEPTUN: egységes felsőoktatási tanulmányi rendszer, <http://neptun.sze.hu>

így többek között a rendszer működtetése, hozzáférhetővé tétele, az egyre nagyobb hallgatói létszám kezelése. Martin Trow osztja a kutató egyetemek azon nézetét, miszerint törekedni kell a tömeges felsőoktatási rendszerek létrehozására, és lendületet adni az Internet-alapú univerzális hozzáférésnek. Továbbá az ő véleménye szerint az információs és kommunikációs technológiák (IKT) felhasználásával bővülő tanulási lehetőségek kiemelik az oktatási rendszerek innovációjának és minőségének javítási lehetőségét.

A nemzetközi gyakorlatban az elearning definíciója kifejezetten az elektronikus (web alapú oktatási anyagok, videók, hanganyagok megosztása) kommunikációra építő képzésekre vonatkozik, de nem tesz különbséget az iskolai rendszerű vagy nem iskolai képzések között. Az iskolai rendszerű távoktatásos képzéseket a „distance learning” fogalommal írhatjuk le. Itt is az elektronikus kommunikáció kerül előtérbe, kerül a hagyományos oktatási formákat. A legtöbbit használt módszer a „blended learning”, ami az elearning módszer és a hagyományos oktatási formák („classroom learning”, „face-to-face learning”) keveréke.

Az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) összefüggésben van a népesség átlagéletkorának növekedésével is. Az '50-es években az OECD országokban a lifelong learning képzésben résztvevők átlagéletkora 28 év volt, 2010-ben 38 év és 2100-ra elérheti a 45 évet (OECD, 2013). Az élethosszig tartó tanulás kapcsán Slowey és Schuetze tanulmánya (2012) három kategóriát határoz meg a tanulókra vonatkoztatva, melyek a következők: a belépési/felvételi képességek természete, hozzáférés útvonala és az elsődleges tanulási motiváció. Ezen szempontok alapján a következő tanuló típusok különböztethetők meg az élethosszig tartó tanulás terében:

- második esély tanulók: rendszerint életük későbbi szakaszában lépnek be a felsőoktatásba speciális felvételi vizsgával;
- halasztók: a középfokú tanulmányok után elhalasztották a felsőfokú oktatásba a belépést (munka, utazás vagy családi okok miatt);
- visszatérő tanulók: rendelkeznek diplomával, de később visszatérnek, jellemzően magasabb szintű képzésbe, szakmai vagy tudományos utat választva;
- fluktuálók: kihasználják a felsőoktatás flexibilitását, elkezdve tanulmányukat válogatnak az egyetemi kínálatból;
- felfrissülők: fő céljuk az ismereteik frissítése;
- késői tanulók: a demográfiai trendekre reagálva több gazdagabb országban indulnak el informális képzések az egyéni igények kielégítésére.

Az utóbbi időben megjelentek újabb felnőttoktatási szegmensek is, például a senior, vagyis az 50 évnél idősebb korosztály. Az ő oktatásukkal kapcsolatban új fogalom jelent meg, a gerontoeducáció (Jászberényi, 2009). Itt megemlíthető pl. a Széchenyi István Egyetem kezdeményezése: a Nyugdíjas Egyetem kurzusait félévente több száz lelkes hallgató látogatja.

A felsőoktatás rendszerén belül találkozunk az egyes oktatási formák munkarend szerinti felosztásával is. Itt nem egyértelmű, hogy mit hívunk távoktatásnak,

levelező (részidős) képzésnek, vagy elearning képzésnek. A különbség jogszabály szerint a nappali és a nem nappali munkarend között van. A nem nappali munkarendű képzéseket osztályozhatjuk esti, távoktatásos, illetve levelező képzésre.

2. A FELNŐTTKÉPZÉS RENDSZERE A SZÉCHENYI ISTVÁN EGYETEMEN

A Széchenyi István Egyetemen 2004 óta létezik Felnőttképzési Központ, így az infrastruktúra és a humán erőforrások jobb kihasználása mellett a hallgatók képzése hatékonyabban valósul meg, mint például a hallgatói ügyek (NEPTUN és oktatásszervezés) az egyes szakokra lebontva, a kurzuskiírások, órarendkészítés, tananyagkészítés, tankönyvrendelés feladatai.

A levelező képzés esetén tipikusan hétvégére szervezett (péntek, szombat) képzésről beszélhetünk. A levelező képzés 30%-a kontaktórás, azaz olyan tárgyak esetében, ahol a korábban említett classroom learning képzés elengedhetetlen, mint például a gyakorlatot igénylő műszaki jellegű vagy labor foglalkozások esetében, szükségszerű ezen típus alkalmazása. A távoktatásnál a kommunikáció alapvetően elektronikus keretrendszerben folyik, korszerű LMS^[2] rendszer támogatásával. Az alapvető különbség tehát a kommunikációban van, és ezt a fajta távoktatásos rendszerű képzést hívjuk elearning képzésnek.

A Széchenyi István Egyetemen távoktatásos képzés (Oktatási Hivatalban bejegyzett) háromféle van: közlekedésmérnök, műszaki menedzser, gazdálkodási és menedzsment. A helyzetet árnyalja a belső szabályozási rendszer, mivel levelező és nappalis hallgató is tanulhat elearning formában. Itt a „képzési forma húzza magával a képzést”, vagyis van olyan képzés, ami ugyan nem elearning, de a kommunikáció formája miatt az lesz, nem pedig kontaktórás képzés. Ez azért lényeges, mert a felnőttképzéses hallgatók jelentős része nem látogatja rendszeresen az egyetemet, otthonról (vagy munkahelyről) végzi a képzést, tehát az egyetem vonzáskörzete így módon kiszélesedhet az egész országra.

Ezek után újradefiniálhatjuk a felnőttképzést, mint a felsőoktatás részét képező tanulási tevékenységet, amelynek célja a tudásalapú társadalom fejlesztése, eszköze pedig alapvetően az elektronikus kommunikáció.

Fontos sajátossága még a Széchenyi István Egyetem felnőttképzési struktúrájának, hogy a győri egyetemi központon kívül van még egy budapesti decentrum, ahol a hallgatók a vizsgakötelezettségeiknek eleget tehetnek. Ismert a főváros elszívó hatása a vidéki egyetemektől, tehát stratégiaileg fontos, hogy egy messzebb lakó hallgatónak ne kelljen az elearning rendszerben Győrbe mennie a vizsgaidőszakban. Elegendő, ha a hallgató jelzi, hogy Budapesten szeretne vizsgázni, és az elektronikus számonkérő rendszerben az adott kurzushoz tartozó vizsga feladatsort ott is ki tudja tölteni.

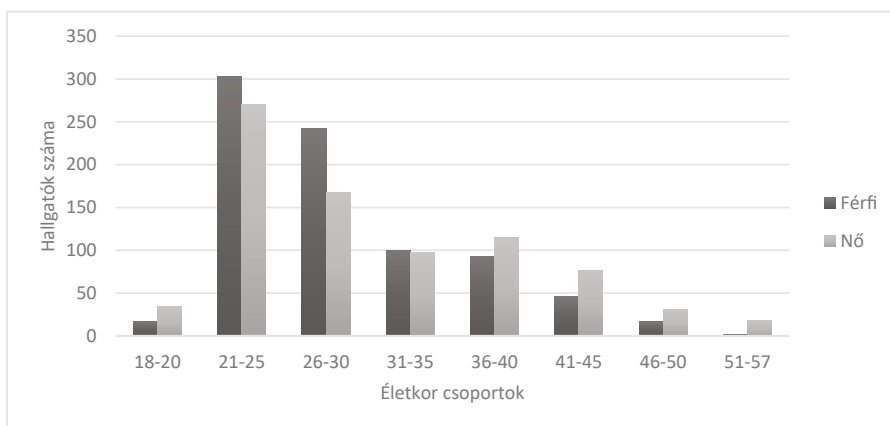
[2] LMS: Learning Management System, Tanulási folyamat irányító rendszer

A Széchenyi István Egyetem Felnőttképzési Központja igen jelentős hallgatói létszámot szolgál ki, félévente 14 000 kurzust indít (1 kurzus, 1 tantárgyfelvételt jelent), ehhez közel 150 e-tananyagot^[3] futtat. Vizsgaidőszakban 11 vizsganapot szervez, ez közel 11 000 vizsgát jelent különböző tárgyakból, amelyeket szintén az elearning keretrendszerben tehetnek le a hallgatók. A Budapesten bonyolított vizsgák az összes vizsga 20%-át teszik ki.

A felnőttképzést jellemzően nem a frissen érettségizett korosztály választja. Ezt a megállapítást támasztja alá a Széchenyi István Egyetemre 2017-ben felnőttképzésre beiratkozott hallgatók életkorának megoszlása is (1. ábra).

1. ábra: A Széchenyi István Egyetemre 2017-ben felnőttképzésbe beiratkozott hallgatók száma életkor és nem szerint, n=1 630 fő

Figure 1 The number of students enrolled in adult education in Széchenyi István University in 2017 by age and gender, n=1 630

Forrás: SZE NEPTUN rendszer alapján saját szerkesztés

Ha tovább bontjuk a mintát, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az alapképzés- és a mesterképzés esetében a felsőfokú szakképzés átlagéletkora a férfiaknál kisebb, mint a nőknél, mindössze 27 év, míg az osztatlan egyetemi képzéseknél a férfiaknál magasabb az átlagéletkor (34 év). A felnőttképzéses hallgatók legtöbbször már munkahellyel rendelkeznek, ennek következtében mások a motivációjuk is: új ismeretek megszerzése, családi háttér inspiráló hatása vagy akár a munkahely megtartása a cél.

[3] E-tananyagoknak nevezzük az elearning keretrendszerben megjelenő, online elsajátítható tananyagokat. A Elérhetősége a Széchenyi István Egyetemen: <http://coedu.sze.hu>

3. A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK VIZSGÁLATA

A különböző térértelmezések mélyebb vizsgálatával a magyar szakirodalomban két jeles kutatót emelhetünk ki: Faragó Lászlót és Nemes Nagy Józsefet. Faragó szerint (2012, 3) „[...] nagyon sok tér(-értelmezés) létezik, a különböző létezők sok különböző teret (mezőt) alkotnak, amelyek rendelkeznek saját struktúrával és hatnak más térben létezőkre, és ez még kiegészül a virtuális terekkel.” A tanulmányban vizsgált jelenség magába foglalja a hallgatók mobilitási képességét, a tanulási folyamat által generált virtuális térnek a kihatását az egyetemhez való kapcsolódásukhoz, térbeli elhelyezkedésükhöz. Tehát a klasszikus „mi hol van?” kérdést kapcsolati hálókön keresztül próbáljuk értelmezni, hiszen a szereplők egymásra hatását tanulmányozva jutunk valódi következtetésekhez.

A területi egyenlőtlenségek vizsgálatához szükség van a tér résztvevőinek azonosításához, úgymint az egyetem maga, az infrastruktúra mértéke (internet ellátottság), a hallgatók mobilitása és száma, valamint a megye vagy régió lakónépessége (földrajzi hely).

„A társadalmi teret minél kisebb egységekre bontjuk, és minél közelebb jutunk az egyénhez, annál inkább a kognitív térnek, mint értelmezett társadalmi-gazdasági konstrukciónak, mint életvilágnak van jelentősége, és egyre kevésbé fontos a fizikai távolság [...]” (Faragó, 2011, 20) Valóban nagyon érdekes jelenség, hogy ha az oktatás egyfajta virtuális térben folyik, nem kötelező a személyes jelenlét, és számítógép segítségével bárhol tudunk kapcsolódni egy tananyaghoz; akkor fontos-e, hogy milyen messze lakunk az anyaintézménytől? A hallgatók legtöbbször nem is csak egy szálon kapcsolódnak elektronikus kommunikáció segítségével az egyetemhez, hiszen egyszerre olvasnak e-tananyagot, beszélgetnek tankörtársaikkal: pl. telefon, email, chat, Messenger, Facebook vagy Twitter segítségével.

Nemes Nagy József (2009) egy osztályozásában meghatározza azokat a problémaköröket, amelyek mentén jól körülírhatóak a területi egyenlőtlenségek. A területi egyenlőtlenségek az alábbi hét osztályba sorolhatóak és mérhetőek: elhelyezkedésben, mennyiségekben, minőségekben, rendelkezésben - szerepben, szerkezetben, kapcsolatokban, viszonyokban. A területi egyenlőtlenségek vizsgálatakor mindig gondolnunk kell arra, hogy egy dimenzió kapcsolódik a többi értékkategóriához is, tehát szinte minden problémának van társadalmi, ideológiai, politikai kapcsolatai (demokrácia, függetlenség, esélyegyenlőtlenség, stb.), valamint, hogy mindezeknek kifejezett és lényegi területi vonatkozásai, megjelenési formái vannak (Nemes Nagy, 1990).

Erdősi Ferenc tanulmányában (2013, 28) olvasható, hogy „a távolság, mint dimenzió kérdése elméletileg főként a telephelyelméletekben és a vonzásokörzetek kijelölésekor, a gyakorlatban pedig a települések közlekedési ellátásával, a területi munkamegosztást kiszolgáló szállításokkal, a különböző gyakoriságú/intenzitású munkaerő ingázással kapcsolatban merül fel.”

A felnőttképzés vonzáskörzetét alakíthatja az elhelyezkedés, a verseny és az egyetemi marketing. A továbbiakban ezeket a lehetőségeket vizsgáljuk meg.

A területi folyamatok, a tagoltság vizsgálata szinte sohasem szűkül le egy-egy jelenség (mutatószám) térbeli eloszlásának elemzésére (már a fajlagos adatok egyenlőtlenségeinek mérésekor is két jelenséget, jellemzőt kapcsolunk össze), a térbeli együttmozgások elemzésében kifejezetten a területi kölcsönhatások, esetenként az ok-okozati kapcsolatok is megjelennek (Nemes Nagy, 2005).

Az egyenlőtlenségek vizsgálatakor nem mehetünk el olyan fogalmak mellett, mint digitális távolság (digital divide) vagy a hallgatók közötti tudásbeli (kognitív) távolság.

Csepeli (2016) szerint a technológiai vívmányok rohamos terjedésével, a Z nemzedék^[4] online térbe kerülésével megjósolhatatlanok a társadalmi változások. Digitális bennszülöttnek nevezi ezt a generációt, hiszen beleszületnek az online térbe, az online valóságba, és számukra ez az elsődleges. Ez a tér megosztható azokkal a „digitális bevándorlókkal”, akik hajlandók ennek a valószínűségnek a megtapasztalására. A felnőttképzés hallgatóinak jelentős része ez utóbbinak, tehát digitális bevándorlónak tekinthető.

A digitális szakadékok kérdésével számos kutató foglalkozott az ezredforduló utáni években (Godard et al., 2000; Clark, 2003; Henning et al., 2004). Az internet-ellátottság mértéke, mint a digitális egyenlőtlenséget meghatározó tényező vizsgálatával Szarvák tanulmányában találkozhatunk (Szarvák, 2011). Jelenleg a nyugati társadalmakban az internet a lakosság 80–90 százaléka számára elérhető, miközben a digitális szakadék a fiatal korosztályt leszámítva még mindig problémát jelent valamennyi generáció számára. A digitális szakadék jellemzően az időskorú (65+) generáció oktatásból való részleges kizárásával fenyeget (Friemel, 2016).

A felnőttképzés hallgatóinál a virtuális térben való tanulás lehetőségei legtöbbször adóttak az otthonokban és a munkahelyeken is, sőt a hallgatók gyakran nem otthon, hanem a munkahelyükön foglalkoznak a feladatok megoldásával többnyire munkaidőn túl. Ennek oka lehet a nyugalmasabb légkör, vagy a jobb technikai felszereltség is. Mindazonáltal nem életszerű, hogy egy tananyagot fél óra szünetekben dolgozzon fel egy hallgató, sokkal inkább hétvégén, amikor a gyereke, családja hagyja tanulni. Az otthoni IKT ellátottságba szintén beleszólhat az a tény, hogy a legtöbb családban inkább a fiatalabb generáció kap új „kütyüket” és „gyorsabb” számítógépet, anyáéknak jó lesz a régi is... Ezek a finomhangolások valóban növelhetik a digitális szakadékot a hallgatók között mind a mai napig.

A tudásbeli távolság csökkentése alapvető cél egy tanuló csoport szervezésében. Erre Noteboom (2000) tanulmánya világít rá élesen: a tudástranszfer, tudásszerzés vagy tudásteremtés érdekében a kognitív közelség optimális szintjére van szükség, mivel túl sok kognitív közelség kirekeszti az újdonság lehetőségét az interakcióból; míg ezzel ellentétben túl nagy kognitív távolság kommunikációs nehézségeket eredményez.

[4] Z generáció a felnőtt korát a 21. században érte el.

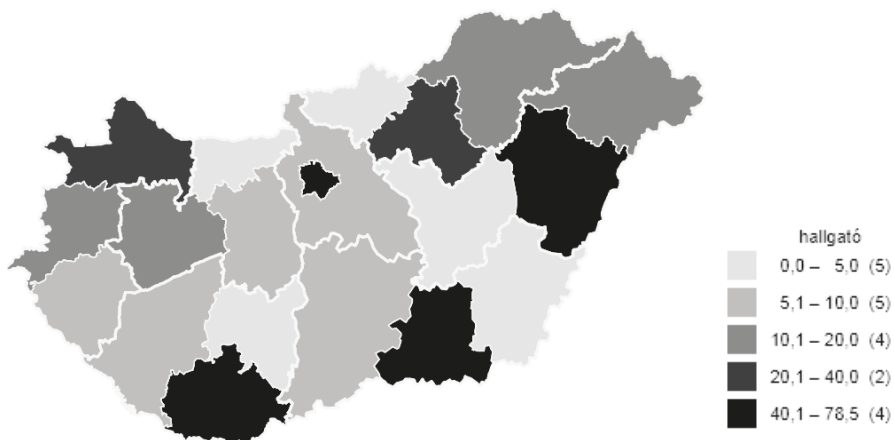
4. TERÜLETI ÖSSZEFÜGGÉSEK A FELSŐOKTATÁSBAN

4.1. ORSZÁGOS ÁTTEKINTÉS

A felsőoktatásban résztvevő hallgatók területi elhelyezkedésében koncentráció figyelhető meg a nagy egyetemek körzetében (2. ábra): pl. Győr-Moson-Sopron megyében 35,6 hallgató jut ezer lakosra vetítve, ebben a megyében található a Széchenyi István Egyetem és a Soproni Egyetem. Baranya megyében ugyanez az adat 46,6 fő, itt a Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzete jellemző. Csongrád megyében 53,3 hallgató jut ezer főre, itt a Szegedi Tudományegyetem vonzza a hallgatókat, Hajdú Bihar megye 48,2/1 000 fővel a Debreceni Tudományegyetem létét igazolja. Budapest elszívó hatása kiemelkedő, a fővárosban 78,5 hallgató jut ezer főre.

2. ábra: Ezer lakosra jutó felsőfokú alap- és mesterképzésben részt vevő hallgatók száma Magyarországon megyénként (képzési hely szerint), 2013/14

Figure 2 Students in bachelor and masters education in Hungary per thousand people (by training place), 2013/14

Forrás: KSH, 2013a

Mivel a felnőttoktatásban a kommunikáció nagyrészt az elektronikus kommunikáció útján történik, ezért fontos jellemző az infrastruktúra, benne pl. az internet előfizetések száma megyei bontásban. Mindegy, hogy a hallgató a munkahelyén, vagy otthon használja tanulásra a számítógépét, meghatározó az adott megye ellátottsága. Ebben a tekintetben szintén a nyugati megyék adata a kedvezőbb, illetve Budapest ellátottsága kiugróan magas (KSH, 2013b).

Az internet előfizetéseket tekintve tovább elemezhetjük a helyzetet, ha az úgynevezett „large screen” előfizetéseket nézzük. A large screen tipikusan olyan eszközt takar, amely tanulásra, kutatásra alkalmas eszköz, tehát asztali

számítógép, laptop vagy táblagép. A Dunántúl északi részén, valamint az ország középső sávjában az átlagosnál magasabb a large-screen internetes kapcsolat elterjedtsége. Az eltérő településszerkezet (például a kisfalvas térségek aránya) is hatással van a regionális eltérésekre, ahogy a lakosság társadalmi, demográfiai, valamint jövedelem összetétele is.

1. táblázat: Large-screen előfizetések régióként, 2016

Table 1 Large-screen subscriptions by region, 2016

Régió	Large-screen internet ellátottság %
Nyugat-Dunántúl	63%
Dél-Dunántúl	72%
Közép-Dunántúl	56%
Közép-Magyarország	69%
Észak-Magyarország	56%
Észak-Alföld	57%
Dél-Alföld	68%

Forrás: NMHH, 2016

A helyhez kötött internet-előfizetések száma 2015 végére meghaladta a 2,7 milliót. Az előfizetések száma lassuló ütemben bár, de folyamatosan emelkedik, az elmúlt években folyamatosan 6% körüli növekedést tapasztalhatunk. A háztartások helyhez kötött szélessávú internet-penetrációja 2015-re 65%-ra emelkedett a 2006-os 25%-ról (NMHH, 2015).

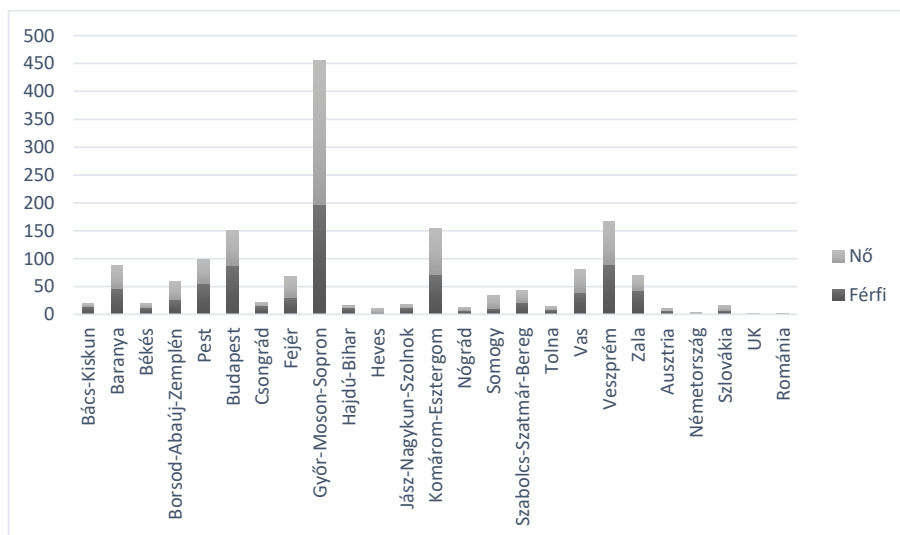
4.2. ÁTTEKINTÉS ÉS ELEMZÉS A SZÉCHENYI ISVTÁN EGYETEM FELNŐTTKÉPZÉSÉRŐL

A továbbiakban a Széchenyi István Egyetem felnőttképzésben tanuló hallgatóinak elemzését mutatjuk be, a vizsgálathoz szükséges adatokat a NEPTUN rendszer szolgáltatta. Az adatokhoz való hozzáférést az egyetemi oktatásszervezés biztosította, minden levelező és távoktatásos munkarendű hallgatót szerepeltettünk az adatbázisban (n=9 349). Az időintervallum 2006 és 2017 közötti, de a területi vizsgálatba csak az utolsó év (2017) adatait emeltük be, ennek számossága n=1630.

A hallgatók lakhely adatait vizsgálva megfigyelhető, hogy túlnyomórészt Győr-Moson-Sopron megyéből jönnek a hallgatók, de jelentős Komárom-Esztergom megyei, a Veszprém megyei és a budapesti hallgatók száma is (3. ábra). Az egyetem elhelyezkedése tehát nagyon meghatározó tényező.

3. ábra: A Széchenyi István Egyetemen a felnőttképzés hallgatóinak lakóhely szerinti megoszlása, 2017, n=1 630

Figure 3 Residence data of adult education students in Széchenyi István University, 2017, n=1 630

Forrás: SZE Neptun adatbázis alapján saját szerkesztés

A Hoover-index^[5] az egyik legelterjedtebb, általánosan használt területi egyenlőtlenségi mutató. Azt adja meg, hogy az egyik vizsgálati jelenség mennyiségének hány százalékát kell a terület egységek között átcsoportosítani ahhoz, hogy a területi megoszlása a másik jellemzőjével azonos legyen. A mutató szimmetrikus, a két területi megoszlás szerepe felcserélhető (Nemes Nagy, 2005).

Az általunk vizsgált adatbázison a 2014, 2015 és 2017 évben beiratkozott felnőttképzéses hallgatók adatait vetettük össze a megye létszámadataival. A korábbi években a százas nagyságrendű létszámok miatt nem volt értelme az adatok összehasonlításának. A 2. számú táblázat tartalmazza a létszámadatokat és a kiszámított indexeket.

[5] E. M. Hoover amerikai agrárközgazdász, 1941

2. táblázat: A megyék lakónépessége és a Széchenyi István Egyetemen a felnőttképzés létszáma alapján számított Hoover-indexek, 2014, 2015, 2017

Table 2 Hoover indexes based on adult education at Széchenyi István University and county population data, 2014, 2015, 2017

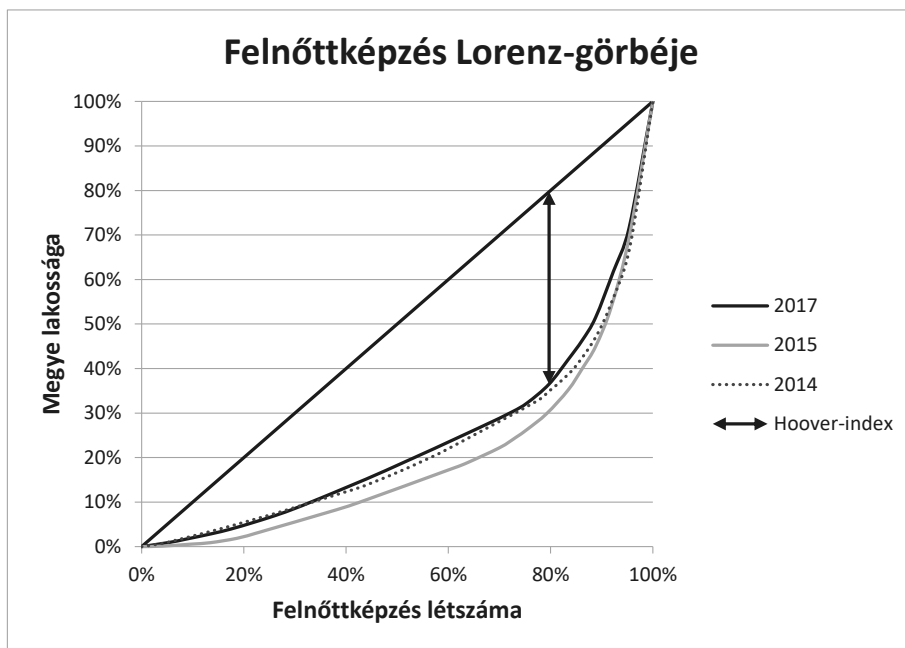
Megye	Felnőttképzés létszáma			Megye létszáma		
	2014	2015	2017	2014	2015	2017
Bács-Kiskun	9	9	20	516 892	513 687	508 017
Baranya	38	32	88	373 984	371 110	365 726
Békés	7	10	20	355 199	351 148	342 438
Borsod-Abaúj-Zemplén	19	33	59	674 999	667 594	654 402
Budapest	65	68	150	1 744 665	1 757 618	1 752 704
Csongrád	9	1	22	407 389	406 205	401 469
Fejér	13	49	67	419 506	417 651	416 215
Győr-Moson-Sopron	197	277	455	450 318	452 638	457 344
Hajdú-Bihar	10	4	15	539 507	537 268	532 399
Heves	5	12	11	303 503	301 296	296 927
Jász-Nagykun-Szolnok	4	3	17	383 489	379 897	373 631
Komárom-Esztergom	46	81	154	300 677	299 110	297 381
Nógrád	7	6	13	198 392	195 923	192 573
Pest	26	38	99	1 220 748	1 226 115	1 247 372
Somogy	10	21	34	315 512	312 084	306 698
Szabolcs-Szatmár-Bereg	11	19	42	561 379	562 357	562 058
Tolna	13	17	14	227 996	225 936	221 799
Vas	15	45	81	254 580	253 997	253 109
Veszprém	72	144	166	349 007	346 647	342 501
Zala	20	45	70	279 623	277 290	272 798
Összesen:	596	914	1 597	9 877 365	9 855 571	9 797 561
Hoover-indexek	44,83%	49,36%	43,19%			

Forrás: KSH lakónépesség adatok (2017) és SZE Neptun adatbázis alapján saját szerkesztés

Az index 2014 és 2015 között emelkedést mutat, majd kisebb csökkenést, de szignifikáns eltérés nincs az egyes évek között. Mondhatjuk, hogy a területi egyenlőtlenség nem változott.

Az elemzéshez használt adatokat ábráztuk egy speciális, koncentráció ábrázolására szolgáló grafikus ábrán, az úgynevezett Lorenz^[6]-görbén is. A görbéhez a kumulált relatív gyakoriságokat kell egymáshoz képest ábrázolni. Amennyiben az egyik jelenség a másik értékösszegének igen nagy hányadát leköti, a görbe távol esik a négyzet átlójától (Nemes Nagy, 2005).

4. ábra A Széchenyi István Egyetemen a felnőttképzés Lorenz-görbéje 2014 és 2017 között
Figure 4 Lorenz-curve of adult education between 2014 and 2017

Forrás: SZE Neptun adatok és Nemes Nagy, 2005 alapján saját szerkesztés

A 4. ábrán szintén megfigyelhető a területi koncentráció aránya, a görbe jelentősen eltér az átlótól. Az adatsorok megfelelnek az 2. táblázatban bemutatott 2014–2017-es létszám és megye adatoknak. A Lorenz görbe és a négyzet átlója által bezárt terület nagyságát méri és a koncentráció relatív nagyságát jellemzi a Gini-index. A Gini-koefficiens súlyozott változata is a Lorenz görbe által bezárt területtel arányos, de itt a fajlagos arányszám a kumulált gyakoriságok és kumulált értékösszegek függvénye. A 2. táblázat adatai alapján meghatározott Gini-indexek rendre a következők: 0,5449(2014 év), 0,6498(2015 év), 0,5976(2017 év).

Az elemzést áttekintve nem látjuk a virtuális tér abszolút jelenlétét, hatását a felnőttképzés vonzáskörzetére. Még mindig a szomszédság, a közelség a meghatározója a vonzáskörzet alakulásának.

[6] Lorenz M. O, 1905

Megvizsgáltuk, hogy más egyetemek vajon beleszólnak-e ebbe az eloszlásba, van-e olyan képzés, ami csökkentheti a Széchenyi István Egyetem hallgatóinak számát?

A 2016-os év felvételi statisztikái szerint Győr-Moson-Sopron megyében a Széchenyi István Egyetemen kívül a Soproni Egyetem (2017 előtt Nyugat-Magyarországi Egyetem) működött^[7]. A Pannon Egyetem Veszprémben már kívül esik a régión, de amint láttuk, jelentős a Veszprém megyei lakhellyel rendelkezők száma. A két egyetem adatait vizsgálva összevethető a hallgatói létszám, és a létszámok képzési területek szerinti eloszlása. Itt számunkra szintén a nem nappali tagozatos munkarend szerinti hallgatók száma az érdekes. A legtöbb hallgatót felvett egyetemek rangsorában a Széchenyi István Egyetem az első tízben van, a karokat tekintve az ekkor még Műszaki Tudományi Kar néven működő kar az élen járt. A fent említett másik két egyetem nem szerepel az első tízben.

A Soproni Egyetem adatait tekintve a korábbi év (2016) statisztikái elérhetőek, eszerint a távoktatásos képzésre nem vettek fel hallgatót, levelező képzésre 1 043 főt, itt a gazdaságtudományok képzési területen van jelentősebb létszám: 290 fő, illetve a műszaki és pedagógusképzésben, ahol ez az érték 100 fő felett van. A Pannon Egyetemen szintén nem vettek fel távoktatásos hallgatót, levelező munkarendűek közül a gazdaságtudományok területen hasonlóan a másik két egyetemhez a létszám kb. 500 fő, miközben a Széchenyi István Egyetemre járók között 193 fő Veszprém megyei. Informatika és műszaki területen szintén 100 feletti a létszám.

A Széchenyi István Egyetem statisztikáját tanulmányozva megjelenik a távoktatásos képzés (tisztán elearning), valamint a levelező munkarend is, jelentősebb hallgatói létszámmal, mint a másik két intézménynél. A 2016-os felvételi adatok szerint a távoktatásos képzés létszáma 264 fő, a levelező munkarendű hallgatók száma 1 995 fő, ez összesen 46 százalékkal több, mint a Pannon Egyetem esetében, és 91 százalékkal több, mint a Soproni Egyetemen.

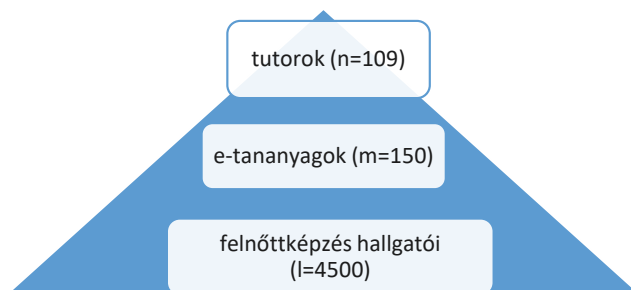
Tehát az adatok azt mutatták, hogy az elearning képzési módszerrel nem tűnt el a távolság, azaz a virtuális tér ez esetben alulmaradt a tényleges (fizikai) közelséggel szemben. Az e-learning képzésben a hallgatók tananyaggal kapcsolatos kérdéseit a tutor válaszolja meg. Itt a hagyományos értelemben vett oktató szerepkört kiegészítik olyan tulajdonságok, mint az internetes kommunikációban való jártasság, az online tanítási-tanulási folyamat alapos ismerete, valamint egyéb speciális attitűdök (hallgatóbarát szemlélet, szociális érzékenység).

Ha tutorként nézzük a vizsgált problémát, akkor egészen más a helyzet. Az egyes szintek között N:M (több a többhöz reláció) kapcsolatot feltételezve a következő modellt lehet felállítani a tutor és a hallgató között (5. ábra).

[7] További Intézmény a Győri Hittudományi Főiskola, de ennek képzési portfóliója nem releváns a tanulmány szempontjából.

5. ábra: Tutor-hallgató viszonya a felnőttképzésben a Széchenyi István Egyetemen
Figure 5 Tutor-student relationship in adult education in Széchenyi István University

Forrás: saját szerkesztés

A Széchenyi István Egyetem jelentős hallgatói létszámot lát el a felnőttképzésben, ehhez több, mint 100 aktív tutor kolléga működik együtt a hallgatókkal, 150 e-tananyagot használunk és így körülbelül 4 500 hallgatót oktatunk a virtuális oktatási rendszerünkben.

Akár egyetlen tutor három-négy tananyagon keresztül meg tud szólítani több száz hallgatót. Ehhez csak elektronikus kommunikációra van szükség, amihez jellemzően egy laptop kell és egy kényelmes munkahely. A kommunikáció ideje lerövidül, tere átkerül a virtuális térbe (kibertér), hatékonysága nő, nemcsak az e-learning, hanem a blended learning képzésben is.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja a területi egyenlőtlenségek bemutatása volt a Széchenyi István Egyetem felnőttképzéses hallgatóinak lakóhely adatait alapul véve. A felnőttképzés a Széchenyi István Egyetem életében igen jelentős, másfél évtizedes múltra tekint vissza. A felnőttképzéses hallgatók lakóhely adatait három évre visszamenőleg elemeztük a Neptun rendszerből kinyert adatbázis alapján. A régióban található többi egyetem kínálatát is megvizsgáltuk, így arra az eredményre jutottunk, hogy a Széchenyi István egyetem tér specifikus vonzáskörzetének meghatározásában nagy szerepe van a földrajzi közelségnek. Így egy természetes koncentráció jön létre, ami megerősíti az egyetem régióban betöltött szerepét. Ez nem várt eredmény, mert a felnőttoktatásnál jellemző elektronikus kommunikáció nyújtotta előnyök ellenére magas a területi koncentráció. A felnőttképzés hallgatóinak szemszögéből tehát nem tűnik el a tér az e-learning oktatási formával, a tutorok nézőpontjából viszont nagyon is.

A tanulmány rámutatott arra, hogy az e-learning képzésben további lehetőségek és kihívások rejlenek, mert az IKT eszközök ellenére a területspecifitás még mindig jellemző a hallgatók körében.

IRODALOMJEGYZÉK

- Benedek A.–Csoma Gy.–Harangi L. (szerk.) (2002) *Felnőttoktatási és -képzési lexikon A-Z*. Magyar Pedagógiai Társaság-OKI Kiadó-Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Csepeli Gy. (2016) A Z nemzedék lehetséges életpályái. *Educatio*, 4, 509–515.
- Clark, K. (2003) Using Self-Directed Learning Communities to Bridge the Digital Divide. *British Journal of Education Technology*, 5, pp. 663–665.
- COM (2001) Making a European Area of Lifelong Learning a Reality in *Commission of the european communities*, Brussels.
- Erdősi F. (2013) Távfogalmak értelmezése és alkalmazásuk. *Tér Gazdaság Ember*, 1, 2, 27–50.
- E-ruralnet (2011) *E-learning in the rural context: innovation, inclusion and the role of the market*. Athens, PRISMA Centre for Development Studies.
- Faragó, L. (2011) A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. *Tér és Társadalom*, 17, 1, 19–40.
- Faragó L. (2012) Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26, 1, 5–25.
- Friemel, Th. N. (2016) The digital divide has grown old. *Determinants of a digital divide among seniors*, 18, 2, pp. 313–331.
- Godard, S.–Selwyn, N.–Williams, S. (2000) Must Try Harder! Problems Facing Technological Solutions to Nonparticipation in Adult Learning. *British Educational Research Journal*, 26, 4, pp. 507–521.
- Henning, E.–Westhuizen, D. V. D. (2004) Crossing the Digital Divide Safely and Trustingly: How Ecologies of Learning Scaffold the Journey. *Computers & Education*, 42, 4, pp. 333–352.
- Hrubos I. (2016) A digitális campus. *Educatio*, 4, 538–545.
- Jászberényi J. (2009) *Az aktív idősor lehetőségei Magyarországon (Bevezetés a gerontó-andragógiába)*. PrintXBudavár Zrt., Budapest.
- KSH (2013a) *Felsőfokú alap és mesterképzésben részt vevő hallgatók ezer lakosra (képzési hely szerint)*. KSH. <https://www.ksh.hu/interaktiv/terkepek/mo/oktat.html> Letöltve: 2017. 11. 20.
- KSH (2013b) *Internet előfizetések ezer lakosra 2013*. KSH. <https://www.ksh.hu/interaktiv/terkepek/mo/tavk.html> Letöltve: 2017. 11. 20.
- KSH lakónépesség adatok (2017) *A lakónépesség nem szerint 2001-2017*. KSH. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd003b.html Letöltve: 2017. 11. 20.
- Muñoz, J. C.–Redecker, Ch.–Vuorikari, R.–Punie, Y. (2013) Open Education 2030: planning the future of adult learning in Europe. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*, 28, 3, pp. 171–186.
- Nemes Nagy J. (1990) Területi egyenlőtlenségek dimenziói. Adalékok egy „kvázi-elmélethez”. *Tér és Társadalom*, 4, 2, 15–30.
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005) *Társadalmi jelenségek térbeli együttmozgása*. ELTE regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2009) *Terek, helyek, régiók*. A regionális tudomány alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NMHH (2015) *Vezetékes gyorsjelentés*. http://nmhh.hu/cikk/187206/A_helyhez_kotott_internetelofizetesek_szamanak_alakulasa_a_hozzaferes_tipusa_szerint_ezer_db_2006_december_31_es_2015_december_31_kozott Letöltve: 2017. 11. 20.

- NMHH (2016) *Távközlési szolgáltatások a háztartásokban*. http://nmhh.hu/dokumentum/173422/lakossagi_tavkozles_2016_teljes_vegleges.pdf Letöltve: 2017. 11. 20.
- Nooteboom, B. (2000) Learning by interaction: absorptive capacity, cognitive distance and governance. *Journal of Management and Governance*, 1, 2, pp. 69-92.
- OECD (2013) *Trends shaping education*. OECD, Paris.
- Slowey, M.-Schuetze, H. (eds.) (2012) *Global perspectives on higher education and lifelong learners*. Routledge, Milton Park.
- Szarvák, T. (2011) A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség. *Tér és Társadalom*, 18, 3, 57-75.
- Trow, M. (2000) From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage. *Minerva*, 37, 4, pp. 303-328.
- 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.

INTERNETES FORRÁSOK:

- Felvételi statisztikák (2016): www.felvi.hu

A klaszterkommunikáció és határterületei kutatásának kurrens témái: felvetések és bepillantás a szakirodalomba

Current topics in research of clusters' communication and its related fields: raising issues and insights in research papers

---

Absztrakt

A klaszterek kommunikációjának kutatása elmarad a klaszterek működése és a klaszterekből származó előnyök kutatása mögött. A viszonylag kevés vizsgálat között leggyakoribbak a klaszterek marketingkommunikációjára, a kommunikáció eszköztárára, ezen belül az info-kommunikációs eszközökre, a közösségi médiára, és a kommunikáció eredményességét befolyásoló tényezőkre irányuló kutatások. Különösen kevés kutatás fókuszál a klasztereken belüli (klaszter-intern) kommunikációra.

Vannak azonban olyan, főként a szervezetpszichológiához, a szociálpszichológiához és az infokommunikációhoz tartozó határtudományi vizsgálatok, amelyek a klaszterek egyéb aspektusaira, és nem a kommunikációra vonatkoznak, ennek ellenére fontos adalékokat szolgáltatnak a klaszterek kommunikációja kutatásához is. A kutatások egy része az informális közösségi kapcsolatok előfeltételeit, következményeit, az információ- és tudásátadás meghatározóit tárja fel. A hálózatkutatás a kapcsolati struktúrákat és a kapcsolatok jellemzőit fűrkészi, az info-kommunikáció kutatása pedig az eszköz oldaláról közelíti a klaszter témát.

Feltáratlan területek a klaszterstratégiák megvalósítása és a kommunikáció közötti összefüggések, az iparági egyezések és különbségek, valamint a nemzetközi klaszterek kommunikációjának a jellemzői. A határterületi és a klaszterkutatások összekapcsolása, a kevésbé kutatott területek feltárása az elkövetkező évtizedben jelentős előrelépést hozhatnak a klaszterkommunikáció behatóbb megismerésében. Tanulmányunk ilyen kutatások irányába kívánja felkelteni az érdeklődést.

Kulcsszavak: klaszterkommunikáció, kommunikációmenedzsment, szervezeti kommunikáció-kutatás, hálózatok, tudástranszfer

Abstract

The research of clusters' communication lags behind the research of clusters' benefits and operations. Those researches which investigate the marketing communication and tools of communication (primarily the info-communication) and the social media, stand

out from the row of cluster communication researches. The importance of the investigations focusing on the efficiency of communications is also essential, but there is a real lack on the research of internal communication of clusters.

There are some research areas, which have a direct correlation with internal communication of clusters. The organizational and socio-psychological researches reveal the preconditions and consequences of intimate community connections and also identifies the determining elements of information and knowledge transfer. The network research investigates the characteristics of structures and relationships. Information and communication technology (ICT) approaches can enrich the knowledge of organizations' operation from technology point of view.

The communication characteristics of international clusters, the similarities and discrepancies within industrial sectors and the correlation between implementation of cluster strategies and communication are uncharted territories. Progress in the area of combining research of clusters' communication and its related fields is anticipated within the next decade. Our study aims to inspire the research of this area.

Keywords: clusters-communication, organizational communication management, research of organizational communication, networks, knowledge transfer

BEVEZETÉS

A gazdaságtudományban a klaszterek témáját kiemelkedő figyelem övezi az elmúlt három évtizedben. Porter 1990-ben megjelent *The Competitive Advantage of Nations* című könyve valóságos kutatási hullámot indított el. Olyan tanulmányok sokasága jelent meg világszerte és hazánkban is, amelyek bemutatják a klaszterek jellemzőit, elemzik jelentőségüket és bizonyítják súlyukat a gazdaság fejlesztésében, versenyképességében, az innovációban, a lokális gazdaság szerepének megerősödésében a globális gazdaság keretei között (Porter, 1998; Porter, 2000; Lengyel, 2000; Lengyel-Deák, 2002; Szabó, 1999). Míg a kutatásoknak köszönhetően egyre részletesebb kép bontakozik ki a klaszterek teljesítménye, a kiválóságok, a klasztermenedzsment területén, addig az eredményességet jelentősen befolyásoló bizonyos tényezők csak érintőlegesen jelennek meg, szinte fehér foltok maradnak a kutatási palettán. Ilyen terület a klasztereken belüli kommunikáció.

Tanulmányunk a klaszterek kommunikációjára vonatkozó kutatásba újít betekintést. Gondolatmenetünk rendező elvéül a kutatott témákat választottuk, az egyes tudományos diszciplínák a témákhoz kapcsolódva jelennek meg. A hangsúlyt az intern (a klasztertagok egymás közötti és a klasztertagok valamint a klasztermenedzsment közötti) interakcióra helyeztük. Két kutatási kérdést teszünk fel. A (szervezeti) kommunikáció mely területei vetnek fel klaszterkutatási problémákat, melyekre terjednek ki és milyen eredményre jutnak a klasztereket vizsgáló elemzések? Mely határtudományi kutatások segít(het)ik tovább a klaszterkommunikáció kutatását?

A tanulmány első egysége a szervezetek általános ismérveinek, valamint a klaszterek jellemzőinek összevetéséből és azoknak a kommunikációra gyakorolt hatásából indul ki, felvezetve a szervezeti kommunikáció és a klaszterkommunikáció kutatásának lehetséges metszéspontjait. Ezt követően áttekintjük, hogy mely témákkal foglalkoznak a klaszterkommunikáció-kutatáson belül a szakcikkek. Tanulmányunk második szerkezeti egysége azt vizsgálja, hogy mely határ- és társtudományi klaszterkutatásokból hasznosítható ismeretek segítenek a klaszterkommunikáció mélyebb megismerésében. A tanulmány néhány kutatási fehérfolt felvázolásával zárul. Célunk, hogy felkeltsük a (szervezeti) kommunikáció-kutatók érdeklődését a klaszterek kommunikáció-menedzsmentje és további empirikus kutatások iránt.

1. A KLASZTEREK KOMMUNIKÁCIÓJÁNAK KUTATÁSA

Kiindulási alapunk, hogy a klasztereket *szerveződéseknek* tekintjük; Grosz (2000, 45) megfogalmazása alapján klaszteren „... alapvetően termékáron *szerveződött* [...] kooperációs hálózatot értünk.” Ebből adódik a felvetés, hogy hogyan viszonyíthatók egymáshoz a „hagyományos” szervezetek és e sajátos szerveződések a kommunikáció nézőpontjából és milyen kutatási indítékok fakadnak a közös és eltérő jellemzőkből. Tanulmányunkban első lépésben e kérdéskört vizsgáljuk.

Egy lehetséges értelmezésben „A klaszter egy adott iparághoz tartozó olyan független vállalatok, valamint a hozzájuk kapcsolódó gazdasági szektorok és intézmények halmaza, amelyek relatíve nagy arányban használják egymás termékeit és szolgáltatásait, ugyanazon tudásbázisra és infrastruktúrára támaszkodnak, valamint hasonló innovációkat tudnak hasznosítani.” (Enright, 1998 - idézi Tóth, 2008, 3)

A klaszterek a versenypiacon való sikeres működés feltételeinek megteremtői. Tagjaik újszerű innovációs hálózatot alkotnak, olyan ágazati szereplők, amelyek általában közös stratégiák mentén koordinált együttműködésre képesek. Regionális térben képesek a versenyképességet fokozni az ipari szabályok betartásával és innovatív fejlesztések megvalósításával. A klaszterek alapvető célkitűzése a klasztertagság versenyképességének növelése, az ágazati hálózatok fejlesztése és a klasztereken belüli képzés és inkubáció minél szélesebb körű alkalmazása.

Bár a klaszterkutatás az 1990-es évek óta világszerte több iskolát is eredményezett és tetemes mennyiségű szakirodalmat hozott létre, kifejezetten a klaszterek kommunikációját elemző írásművek messze-messze elmaradnak mennyiségben az ipari és területi koncentrációt, az innovációs aspektusokat és a növekedési tényezőket a középpontba állítóktól. Ez azért is sajnálatos, mert a kapcsolati tőke működése, a tudásmegosztás vagy az információ körforgása a klaszteren belül (hogy csak néhány fogalmat ragadjunk ki a tanulmányok gyakran elemzett hatótényezői közül) csupa kommunikációs folyamat eredménye.

1.1 SZERVEZETI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS KLASZTERKOMMUNIKÁCIÓ

A klaszterek *sajátos* hálózatos szerveződési formák, amelyek egyrészt rendelkeznek a szervezetek számos tulajdonságával, másrészt jellemezhetőek az azoktól megkülönböztető ismérvek által is.

Korábbi kutatásaink alapján a szervezetek (például intézmények, vállalatok) és a klaszterek több olyan közös tulajdonságát tudjuk azonosítani, amelyek alapvetően befolyásolják a kommunikációt (v.ö. Borgulya, 2010). Ilyen tulajdonságaik, hogy

- van közösen elfogadott céljuk,
- tagok alkotják,
- céljuk elérése érdekében a tagok együttműködnek egymással,
- a tagok szerepeket töltenek be: vezetők (koordinálók) és vezetettek (koordináltak),
- a tagok között munkamegosztás működik,
- léteznek belső érvényű szabályok,
- függenek a környezeti tényezőktől,
- a tagokat kommunikációs csatornák kapcsolják össze egymással,
- megkülönböztethető szervezeten/szerveződésen belüli (intern) és a környezettel folytatott (extern) kommunikáció,
- saját belső kultúrával rendelkeznek,
- működhetnek országhatáron belül (honi) és határokon átvélően (nemzetközi) térben.

A szervezetek kommunikációját meghatározza a cél, a tevékenység, a méret, az életkor, a tagok ismervei és jelentős mértékben alakítja a szervezetet körülvevő gazdasági, jogi, technikai/műszaki, ökológiai és szocio-kulturális környezet is (Borgulya, 2010). Ugyanez a helyzet a klaszterek kommunikációja esetén is. Az azonos jellemzők alapján feltételezni lehetne, hogy működésük csupa azonos jegyet mutat. Azonban több olyan eltérő ismérvet is azonosítani lehet, amelyek szintén meghatározó jelentőségűek a kommunikáció szempontjából (1. táblázat).

- Míg a hagyományos szervezetek (vállalatok, intézmények) tagjai egységekbe (osztályokba, csoportokba, projektteamekbe, stb.) szerveződő *egyének*, a klaszterek tagjai *szervezetek* (egymástól szervezetileg független entitások, vállalatok, intézmények, szövetségek stb.).
- A szervezetek és a klaszterek vezetésének funkciói is eltérnek egymástól. A klasszikus értelemben vett szervezetvezetésben az egyes funkcióterületek azonos súlyúak, ezzel szemben a klasztervezetés szűkebb területre terjed ki; legfőképpen koordinál.
- Mind a szervezetet alkotó egyének és egységek, mind a klaszterek tagjai munkamegosztásban állnak egymással, a szervezetek tagjai azonban rögzí-

tett kooperációs sémák szerint kötelesek együttműködni, ezzel szemben a klasztertagok között számos vonatkozásban versengés folyik.

- Jelentős a struktúrabeli eltérés. A hagyományos szervezeteket többnyire hierarchikus vagy lineárisan épülő szerkezet jellemzi és a struktúra viszonylag stabil, az átalakulások nem gyakoriak. A klaszterek hálózatos szerkezetűek, és a klasztertagok együttműködési stabilitása hullámzó. Közös projektetől függően egyes struktúraelemek (klasztertagok) meghatározóvá válhatnak, mások pedig veszíthetnek súlyukból. A klasztertagok ki is válhatnak átmenetileg, vagy véglegesen. A struktúra ezért dinamikusabb.
- A szervezetek tagjainak a fizikai térben való elhelyezkedése a szervezet típusától függ, a klaszterek esetében viszont a lokális adottságok (az egymásra utaltság, a szinergia-lehetőségek) képezik a térbeli szerveződés alapját.

1. táblázat: A szervezetek (pl. vállalatok) és a klaszterek eltérő jellemzői

Table 1 Characteristics of organisations and clusters

Az összevetés szempontjai	Szervezetek	Klaszterek
A tagok	A tagok (egységekbe szerveződő) egyes egyének	A tagok önálló vállalatok, intézmények, szervezetek, testületek, szövetségek
A vezetés funkciói	A szervezetvezetés tervez, irányít, ellenőriz	A klasztervezetés (board, klasztermenedzsment) tervez és koordinál
A tagok munkakapcsolata	A tagok világos munkamegosztás szerint kooperálnak egymással	A tagok kooperálnak és/vagy versengenek egymással
A szerveződés struktúrája	Dominánsan hierarchikus vagy lineáris struktúra	Hálózatos struktúra
Az együttműködés állandósága	A szervezet tagjai közötti együttműködés viszonylagosan stabil	A klasztertagok projekt-függően eltérő intenzitással működnek együtt
A szerveződés állandósága	A szervezet belső struktúrája és összetétele viszonylag stabil	A klaszter szerveződése viszonylag dinamikus (új tagok lépnek be, régiek időszakosan passzivitásba kerülnek)
A tagok térbeli jelenléte	A tagok térbeli elrendeződése szervezettípustól függ	A tagok térbeli koncentrációja (sűrű vagy ritka elosztás) a külső adottságokon múlik

Forrás: saját szerkesztés saját kutatás alapján

A fentiek következtében a klaszterekben olyan tényezők is külön menedzselést igényelnek, amelyek a hagyományos szervezetek esetében nem játszanak

nagy szerepet. Például, míg egy hagyományos szervezetben a belső kommunikáció megszervezése az egyes egyének és szervezeti egységek (osztályok, csoportok, stb.) közötti interakciók lehetővé tételét biztosítja, addig a klaszterek belső kommunikációjának biztosítása önálló entitással bíró tagvállalatok, tagintézmények stb. és az azokat alkotó szervezeti egységek, valamint egyes egyének rendszerbe szervezését igényli, ez pedig lényegesen összetettebb feladat.

Egy szervezet (például egy vállalat) tagjainak együttműködési viszonyában, információmegosztási kötelezettségében egészen más normák érvényesül(het)nek, mint az egymással versengő vállalatok tagjai között. Az információvisszatartást a szervezeten belül szankcionálni lehet, a klaszterek tagjai azonban nem kötelezhetők üzleti érdekeiket sértő információk megosztására.

A klaszterek hálózatos struktúrája nem teszi lehetővé, hogy a kommunikációs struktúra a hagyományos szervezetekével teljesen azonos módon épüljön ki (Zerfaß, 2007). A klaszterek dinamikus szerveződése, a klasztertagok aktivitásának instabilitása is kihívást támaszt a klasztermenedzsment kommunikációs feladatai terén: az új tagok integrálása folyamatosan alakítja a struktúrát és egy taglétszámában változó klaszter újabb és újabb kommunikációs lépéseket igényel. E példák arra utalnak, hogy a szervezeti kommunikáció kutatásának kérdésfelvetései nem fedhetik le a klaszterek kommunikációjának teljes problémakörét.

A szervezeti kommunikáció kutatása mintegy ötven évnyi előzmény után az 1990-es években vett nagymértékű lendületet. Alig nevezhető meg olyan területe, amely ne bővelkedne kutatások és közlemények tömegében. Ehelyütt csak olyan témákat és jelentős visszhangú műveket ragadunk ki, amelyek vizsgálata a klaszterek kommunikációjának megismerése szempontjából is előrevívő:

- a kommunikáció jelentősége a szervezetben (Minzberg, 1973; Luthans-Larzen, 1986);
- a szervezeti kommunikáció eredményessége, hatékonysága (Hargie-Tourish, 2000);
- a szervezeti kommunikáció összehangoltsága, integrált kommunikáció (Bruhn, 1997; Argenti, 1996; Zerfaß, 1996; Boenigk, 2005);
- a kommunikáció és az értékteremtés (Doyle, 2002; Porák et al., 2005; Zerfaß, 2007)
- a szervezet intern, alkalmazottakkal, munkatársakkal folytatott kommunikációja (Bruhn, 1997; Einwiller et al., 2006).

Annak ellenére, hogy jelentősen gyarapodtak az ismeretek a szervezeten belüli kommunikáció terén is, meg kell állapítanunk, hogy az intern-kommunikáció elhanyagolt kutatási terület, noha szerzők sokasága hívja fel a figyelmet a hatékonyságot befolyásoló tényezők jelentőségére. Mary Welch és Paul R. Jackson (2007) olyan tudományos közlemények egész sorát idézi, amelyek a belső szervezeti kommunikáció méltatlan mellőzését bizonyítják. E hiányosságok ellenére is sok vonatkozásban útmutató lehet a szervezeti kommunikáció tanulmányozása a klaszterkommunikáció kutatásában.

1.2. A KLASZTERKOMMUNIKÁCIÓ KUTATÁS TÁRGYKÖREI A KÖZLEMÉNYEK TÜKRÉBEN

A klaszterek kommunikációjának tudományos feltáratlansága általánosságban kimondható, de a ez nem minden területére vonatkozik egyformán. A legkomplexebb megközelítéssel Bernd Hartmann (2016) kutatásában találkozunk, aki a *kommunikáció érintettjeire* fókuszál. Modelljében a klaszter kommunikációja hármas stakeholder-csoportot érint: a klaszter a gazdaság, a politika és a tudomány szereplői kommunikációs terében él, befolyásolja azokat és függ is tőlük. A modell magába foglalja a belső kommunikációt, a tudományos kommunikációt, az innováció-kommunikációt, míg az extern célcsoportok állnak a középpontban a nyilvánosságnak szóló marketing, a telephely marketingje, a politikai marketing és a szövetséges partnerekkel folytatott kommunikáció esetében. Vizsgálódása ily módon kiterjed a kutatók érdeklődését leginkább kiváltó egyik területre, a *klaszterek marketingkommunikációjára* (többek között Huttenloher, 2006; Kaminski, 2009; Felzensztein-Deans, 2013; Felzensztein et al., 2013).

A klaszterek *kommunikációs eszköztárával foglalkozó* tanulmányok (Negruşa et al., 2014; Carbonara, 2005) abból indulnak ki, hogy a klaszterek sikerességét az aktív együttműködés biztosítja. E szerzők a nélkülözhetetlen előfeltételeket a fejlett kommunikációs technológia, az innovatív kommunikációs eszközök használatában látják. Előtérbe kerül a közösségi média jelentősége az intenzív információcserében (Negruşa et al., 2014). A technológiai klaszterek modell a hálózatos kapcsolatokat az eszköz nézőpontjából közelíti meg. Alkalmazása a közösségi média használatának pszichológiai aspektusaira is ráirányítja a figyelmet (Schrock, 2009).

A *kommunikáció eredményességét* befolyásoló tényezőket vizsgálva több szerző is kitér arra, hogy milyen szinteken dől el egy klaszter kommunikációja. A Bettina Blassini és munkatársai (2013) által alkotott modell az innovatív klaszterek vonatkozásában négy olyan "szintet" ír le, amelyek egymással kölcsönhatásban állva befolyásolják a kommunikációért felelős menedzsert és ezáltal a klaszter kommunikációját:

- az egyénből fakadó hatások (úgy mint az egyén demográfiai jellemzői, énképe, a menedzser munkával kapcsolatos célja, iskolázottsága, kommunikációs készsége, stb.),
- a szervezetből következő hatások (a munkakörülmények, irányítás, értékek, lehetőségek, stb.),
- a klaszterből eredő hatások (hálózat, a stakeholderek, az együttműködés, stb.),
- a kontextus hatásai, amihez történelmi, kulturális, politikai, gazdasági tényezők egyaránt tartoznak.

E szerzők (Blassini et al., 2014) foglalkoznak azzal is, hogy milyen funkciókat tölt be kommunikáció. Megállapítják, hogy a kommunikáció

- kapcsolatot és párbeszédet tesz lehetővé a klaszteren belül,
- kölcsönhatásokat vált ki a klaszter és a külső stakeholderek, illetve a klaszter és a külvilág között, és
- közös nyelvet hoz létre.

Bár a kommunikáció eredményessége kulcskérdés és a kommunikáció menedzsment-funkcióként kezelése éppen ezt állítja a középpontba, ennek ellenére a kommunikációmenedzsment szemlélet csupán néhány német szerző kutatásában van jelen. Angsar Zerfaß (2007) arra hívja fel a figyelmet, hogy a kommunikátornak (a kommunikációmenedzsmentnek) igen nagy a szerepe a klaszter közös víziójának megosztásában, így közvetlen hatása van a belső kohézió kiépítésében. A jól menedzselt kommunikáció hatékonyan köti össze a klaszter belső és külső stakeholdereit egymással és a tagok között sikeres együttműködést hoz létre.

A kommunikációmenedzsment jelentőségével a klaszterek működésében Hartmann (2016) is foglalkozik. Empirikus kutatását kreatív ipari, autóipari klaszterekben és az egészségügyi szolgáltatás iparágában lefolytatva (az eredményesség összefüggésében) megállapítja, hogy a klasztermenedzsmentben nagyon alacsony a kifejezetten a kommunikációra specializálódott munkatársak aránya, vagyis a kommunikációmenedzsmentet általában alulértékeli a klasztervezetés. Kislétszámú klasztervezetés esetén többnyire a klasztermenedzser is ellát kommunikációs feladatokat. Kutatásából kiderül, hogy a nyugat- és észak-európai klaszterekben a kommunikációmenedzsmentnek nagyobb a stratégiai befolyása, mint a dél- és kelet-európai országokban. Megállapítása szerint a klaszter kommunikációmenedzsmentje számára kihívást jelent, hogy

- a klasztertagok eltérő igényekkel, elvárásokkal lépnek fel,
- a klasztertagok és más stakeholderek nem értik világosan a klaszterek komplexitását,
- a klaszterek szűkös pénzügyi keretekkel küzdenek,
- kiemelt jelentőségű a klasztervezetés kommunikációjának professzionálissá fejlesztése és a közösségi média bevonása a kommunikációs stratégiába.

A kommunikáció-menedzsmentet leginkább befolyásoló tényezőknek a finanszírozási formát, a klasztertagok számát, a klaszter életkorát, a klaszter területlefedését és az iparágat tekinti (Hartmann, 2016).

A szemlélet hazai követői legfrissebb kutatásukban bizonyos ipari klaszterek kommunikáció-menedzsmentjét a klasztertagok sikeresség érzetének függvényében vizsgálták. Arra a következtetésre jutottak, hogy a sikerérzet nagy mértékben azon múlik, hogy a klasztermenedzsment mennyire erőteljesen kommunikálja a klaszter célját és stratégiáját, hogy megfelelő kommunikációs csatornákat, eszközöket, fórumokat biztosít-e a célok megvalósításához, és hogy a kommunikációt a startégia megvalósításának szolgálatába tudja-e állítani (Borgulya-Balogh, 2018).

A fentiekben megvilágítottuk, hogy a szervezeti kommunikáció és a klaszterek kommunikációjának kutatása szorosan kapcsolódik egymáshoz, de az előbbi nem fedi le a klaszterkommunikáció valamennyi kritikus területét. A klaszterkommunikáció terén a legtöbbet kutatott témának a klaszterek marketingkommunikációja, a kommunikáció eszköztára és az eredményesség tekinthető. A professzionális kommunikáció-menedzsment szemlélet, noha az eredményesség legfőbb előfeltétele, eddig kevés publikált tanulmányban jelenik meg.

2. A KLASZTEREK KOMMUNIKÁCIÓJÁT ÉRINTŐ KUTATÁSOK

Tanulmányunk második részében azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a kapcsolódó, illetve határtudományi klasztervizsgálatok, amelyekből a klaszterek kommunikációját mélyebben megérteni és feltárni szándékozó kutatás is meríthet. A nem klaszterkommunikációra fókuszáló, hanem azt közvetetten érintő kutatások szintén tipikusan bizonyos „népszerű, felkapott” témák köré csoportosulnak. Elsősorban a szervezet-, a szociálpszichológia- és az infokommunikáció-kutatás kínál a klaszterek kommunikációjában is hasznosítható ismereteket. Célunk nem az, hogy bemutassuk a közleményeknek a tudományterületi elméleti alapokhoz, modellekhez kapcsolódásait, vagy a kutatások módszertani alapját, hanem, hogy áttekintsük, hogy *mit vizsgálnak* a kutatók. A legtöbb tanulmány *a klasztereken belüli informális közösségi kapcsolatokkal, a hálózatokkal, a tudástranszferrel és az info-kommunikációs eszközök alkalmazásával* foglalkozik. E témák szorosan összefüggnek egymással, sok esetben részben átfedik egymást és kutatóik ugyanazon fogalmak kulcsfontosságát ismerik fel.

Ilyen fogalom a *bizalom*, amely már a korai klaszterirodalomban is megjelenik (Altenburg et al., 1999). Végigkíséri az évtizedeket és – mint a következők alátámasztják – fontos helyet kap a közösségi kapcsolatok, a hálózatok kialakítása, és a tudásmegosztás kutatásában. Hasonlóan visszatérő fogalmak a *közös értékek, a közös kultúra, az együttműködés, a kölcsönösség és a lojalitás*.

2.1. A KLASZTEREKEN BELÜLI INFORMÁLIS SZEMÉLY- ÉS CSOPORTKÖZI KAPCSOLATOK KUTATÁSA

A klaszterek kommunikációját érintő kutatások egyik csoportja a klaszterekre jellemző *közösségi és gazdasági kapcsolatokat*, mint a társadalmi tőke működését vizsgálja. Már a '90-es évek végén kimutathatóvá vált, hogy önmagában a területi közelségből nem következnek együttműködésre épülő projektek, kölcsönös tanulás. Ahhoz, hogy létre jöjjön az együttműködés, olyan személyközi kötelékek is szerephez jutnak, amelyeknek korábban nem szenteltek nagy figyelmet (Barney-Hansen, 1994; Nahapiet-Ghoshal, 1998; Chulunbaatar et al., 2014). A *társadalmi tőke szerepe a klaszterekben* perspektíva integrálása egy-egy

iparág fejlődésének vizsgálatába (Coleman, 1988; Longhi, 1999; Boari-Presutti, 2004; Carbonara, 2005; Chuluunbaatar et al., 2014), ösztönző erőt ad az emberi kapcsolatok működése behatóbb vizsgálatához is, ezért tekinthetjük a társadalmi tőke szerepének vizsgálatát a kommunikációt is érintő kutatások részének.

Nunzia Carbonara (2005) az ipari klaszterek sikerességének két kulcstényezőjét emeli ki: a termelés flexibilis specializálódása mellett a klaszteren belül olyan *informális természetű közösségi és gazdasági kapcsolatokat, amelyek bizalomra épülnek*. E kapcsolatok következménye a klaszteren belül a tudásmegosztó légkör, a közösen vállalt értékek, a nyelvhasználati jellemzők, a közös identitástudat.

Chuluunbaatar és társai (2014) empirikus kutatásukat a cirkusz (kreatív ipari klaszterek) világában folytatva arra a megállapításra jutottak, hogy az üzleti eredményesség növekedésében három társadalmi tőke-tényező emelkedik ki jelentőségében a többiek közül: *a vízió megosztása* egymással, *az összjáték*, és *az interakciók*. Mindhárom tényező kifejezetten a klaszter belső kommunikációja részét képezi. A szerzők levonják azt a következtetést, hogy a cirkuszipar döntéshozói-nak több figyelmet kellene fordítanunk a cirkusz tehetségei között működő *társadalmi tőke* fontosságára az üzleti eredményesség fokozása érdekében.

A *társadalmi tőke* a közgazdaságtan és a társadalomtudományok kölcsönhatásainak fontos multidiszciplináris és többdimenziós fogalma. James Coleman a társadalmi tőkét nem önmagában álló entitásnak, hanem különböző jelenségek kombinációinak tekinti, amelyeknek közös jellemzője, hogy társadalmi struktúrák bizonyos aspektusai tükröződnek bennük és az adott struktúrán belül megkönnyítik a cselekvő aktorok (legyenek azok akár egyének, akár szervezetek) tevékenységét. A társadalmi tőke produktív, elősegíti olyan célok megvalósítását, amelyek nélküle nem valósulhatnának meg. Nem teljesen helyettesíthető, adott formái bizonyos tevékenységekhez kötődhetnek, más cselekvések szempontjából értéktelenek lehetnek (Coleman, 1988). Coleman kiemeli, hogy társadalmi tőkét nem csupán egyének képesek kovácsolni, hanem szervezetek, vállalatok is (például azzal, hogy fontos információkat osztanak meg egymással). Robert Putnam (2000) a társadalmi tőke alapfeltételeiként a kölcsönösséget, a szolidaritást és a bizalmat nevezi meg, amelyekben a tevékenységeket irányító normák gyökeresnek. Orbán és Szántó (2000, 55) „mind a modern piacgazdaságok, mind a stabil és demokratikus politikai rendszerek, mind pedig az integrált társadalmak működésének nélkülözhetetlen elemét” látják benne. A társadalmi tőke szemlélete és alapvető szerepe a gazdasági folyamatokban, a szervezetek közötti együttműködések létrejöttében fontos tanulságokat szolgáltat a hazai viszonylatokban is. Vadas (2009) kutatásában a társadalmi tőke, kiemelten a bizalom jelenlétét vagy hiányának társadalmi lenyomatait vizsgálta a gazdasági hálózatok létrejöttében és működésében.

2.2. A HÁLÓZATKUTATÁS ÉS A KLASZTERKÖZMUNIKÁCIÓ

A *közösségi hálózatok* kutatása mintegy ötvenéves múltat tekint vissza. Egyik célja annak kiderítése, hogy a személy, a csoport vagy a szervezet körül kialakuló kapcsolati struktúra hogyan befolyásolja a viselkedést. Rogers (1986), illetve Rogers és Kincaid (1981) a kommunikációs hálózatokat egymással kölcsönösen összekapcsolt személyekként értelmezik, akiket kommunikációs aktusok kötnek össze. A kommunikációs hálózatok elemzése során azokat a kapcsolódásokat vizsgálják a kutatók, amelyeket a személyközi információmegosztás hoz létre a személyközi kommunikációs struktúrában belül. A hálózatelemzés tárgya az emberek közötti kapcsolat (nem az ember természete). E kapcsolatok alakítják és tükrözik az emberek egymás iránti érzelmeit, attitűdjét, az információcserét és más javak cseréjében tanúsított magatartását is. A kapcsolatok feltérképezése segít megérteni a szervezeteken, (illetve a klaszterekre alkalmazva a módszert) a klasztereken belül létező számos jelenséget, például a tudás megosztására való hajlandóságot, vagy a rivalizálást, a versengés meglétét, illetve annak hiányát, vagy a kommunikációban játszott szerepeket, mint a dominánsok, vagy az alkalmazkodók szerepét (Rogers–Kincaid, 1981; Rogers, 1986).

Minthogy a szerzők jelentős része (kapcsolati, kereskedelmi, materiális és immateriális javak áramoltatási) *hálózatokként* definiálja a klasztereket (Roelandt–den Hertog, 1998; Grosz, 2000; Carbonara, 2005; Kocziszky, 2013), a klaszterkommunikáció kérdésköre összekapcsolódik a hálózatok kutatásával. A hálózat-elmélet segít a *kapcsolati hálók, csomópontok, sűrűség, a centralizálás és centralizáltság* felismerésével áttekinthetőbbé tenni a klaszterek alapját képező rendszereket (Hagen et al., 1997; Katz et al., 2004; Khotilin–Blagov 2016). Barabási (2003, 291) azonban azt írja, hogy “túl kell jutnunk a szerkezeteken” és a kapcsolatok között fellépő mozgató erőkre kell koncentrálni. Nancy Katz és munkatársai (2004) – idézve a homofília-elméletet – rávilágítanak arra, hogy ma a virtuális világban, a hálózatokon belüli kommunikációban kevésbé a biológiai nem, az életkor és az etnikai hovatartozás, a vonzalmat megalapozó kritériumok, mint inkább a szakmában, a tevékenységben meglévő azonosságok számítanak.

A hálózatkutatás olyan modellalkotási lehetőséget kínál, amelynek segítségével a szervezeti kommunikáció mélyebben feltérképezhető és jobban megérthető. A modell segítségével szemléletesen leírhatók bizonyos elemek kívánt tényezők (mint például a hálózatot alkotó tagok involváltsága a kommunikációban, a kommunikáció gyakorisága, iránya, csomópontok a kommunikációban, stb.). Kimutathatók e tényezők egymásra gyakorolt hatásai, valamint az egyes külső hatások következtében zajló belső folyamatok (például egy új stakeholder megjelenésének, vagy egy másik kiválásának a hatása a belső kommunikációra). A klaszterek esetében ezek a gazdasági sikerességet és eredményességet közvetlenül befolyásoló jelenségek.

2.3. A KLASZTEREN BELÜLI TUDÁSTRANSZFER ÉS A KOMMUNIKÁCIÓ

Az 1990-es évektől mind nagyobb figyelmet kap az a felismerés, hogy a vállalatok között a *tudás átadásában* nagy szerep jut a korábban érintett informális közösségi hálózatoknak. A tudás és az információ könnyebben áramlik az egy klasztert alkotó vállalatok, vállalkozások között, mint a klaszterhez nem tartozók között (Krugman, 1991). Ez a megállapítás érvényes a vállalkozással kapcsolatos specifikus tudásra is (Lissoni, 2001). A klaszteren belüli tudástranszfernek fontos eszköze tehát az előzőekben érintett informális közösségi hálózat, ami szorosan összefügg a bizalomra épülő emberi kapcsolatokkal (Yoong-Molina, 2003).

Christian Longhi (1999) tanulmányában a klaszteren belüli tanulás két előfeltételét vizsgálja: egyrészt a helyi tudásra épülő, a lokális vállalkozókat involváló spin-off folyamatokat, másrészt a kommunikáció nézőpontjából sarkalatos kérdéskört: a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok, a helyi kultúra és a közösen elfogadott értékek összefüggését.

Karine Goglio-Primard és Florence Crespin-Mazet (2011) tanulmányukban szintén a kölcsönös bizalmat, a közösen elfogadott célokat és értékeket és a lojalitást nevezik meg a klaszteren belüli tudástranszfer előfeltételeinek. Ezek megléte nyílt kommunikációt eredményez (például még az egyébként óvatosan kezelt üzleti adatok megosztását is).

A klaszterek sikerességében, a folyamatos innováció biztosításában az interaktív tanulásnak közvetlen szerepe van. A tanulás és a földrajzi közelség közötti összefüggésre több szerző is kitér (Lengyel-Deák, 2002; Buzás, 2004; Vas, 2009). A közelség lehetőséget ad a tapasztalva tanulásra, a közvetlen ismeretszerzésre, a kollektív szaktudás szintjének emelésére. A földrajzi közelség miatt, a kialakult információs kapcsolatok következtében azonban olyan szereplők is új tudás birtokába juthatnak, „akik annak létrehozásában nem vettek részt” (Buzás, 2004, 117). Minthogy a tanulás kommunikáció révén valósul meg, a földrajzi közelség a kommunikáció hatékonyságában is domináns faktorként jelenik meg. Ron Boschma 2005-ben publikált tanulmányában azonban a közelséget öt (kognitív, szervezeti, társadalmi, intézményi és földrajzi) dimenzióban vizsgálva, a kommunikáció szempontjából is tovább vizsgálható kérdéseket vet fel.

2.4. A KLASZTEREK KOMMUNIKÁCIÓJA ÉS AZ INFO-KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK

A klaszter-tanulmányok egy része az *info-kommunikációs technológiának* (IKT) a klaszterek működésére gyakorolt hatását elemzi (Carbonara, 2005; Scupola-Steinfeld, 2008). Az IKT fejlődése hatalmas mennyiségű információ továbbítását, gyűjtését, menedzselését, a tér- és időbeli korlátok csökkentését

tette lehetővé. A nagyvállalatok már régóta e lehetőségek élvezői. A hálózatokba, klaszterekbe szerveződő kis- és középvállalatok számára is megnyíltak a lehetőségek az információ és tudás gyors áramoltatásába való bekapcsolódásra. Ahhoz azonban, hogy ez a gyakorlatban megvalósuljon, fejlett kommunikációmenedzsmentre van szükség: pontos koordinációra, rugalmas kapcsolatokra és megfelelő kommunikációs infrastruktúrára. Sajnálatosan az jellemző, hogy a kis- és középvállalatok körében viszonylag alacsony az IKT elterjedtsége (European Commission, 2002; Ihlström et al., 2003; Erdős, 2009).

Az IKT-nak a klaszterekben játszott szerepét számos kutató a klasztertagok közötti tudástranszfer nézőpontjából vizsgálja. Megállapításaik között olvashatók, hogy az IKT segíti a helyi tudásmegosztást és hozzájárul új tudás generálásához. Ugyanakkor nem feltétlen helyettesítő, hanem inkább kiegészítő szerepe van (például az email nem szorítja ki a face-to-face kommunikációt a tudásátadásban Cooke, 2001; Dunning, 2000; Powell et al., 1996). Az ITK, az informális kommunikáció és a tudásmegosztás összefüggése is visszatérő kutatási kihívás (Dahl-Pedersen, 2004).

Charles Steinfield és Ada Scupola (2008) azt vizsgálták, hogy az ipari klaszterek hogyan használják a szélessávú IKT-infrastruktúrát, az Internet-hozzáférést és az ennek következtében megnyíló alkalmazásokat: az emailt, a hálózati jelenlétet, a táv-együtműködési lehetőségeket és főleg az elektronikus kereskedelmet. Megállapítják, hogy az IKT használata erősíti a kötelekeket a nem-klasztertag partnerekkel is, ez pedig elvben gyengítheti a klasztert. Empirikus kutatásuk (a Medicon Valley Klaszterben) azonban azt igazolta, hogy az IKT inkább növeli a klaszter erejét, hogy a klasztertag vállalatok olyan előnyökhöz is hozzájutnak, amelyek a klaszteren kívüli vállalatoknak nem feltétlen elérhetők. A többletet a klaszterdinamika és az IKT-infrastruktúra együttes hatása eredményezi, például az, hogy egy KKV csupán az IKT-t használva nem érne el olyan jó eredményt az elektronikus kereskedelemben, mint a jóhírnévnek örvendő klaszter tagjaként.

Carbonara (2005) értékelése szerint az IKT képes kiszolgálni a klasztereket jellemző, klasztertagok közötti összefonódásokat. Olyan IKT alkalmazások bevezetését javasolja, amelyek nem rombolják a bizalom és lojalitás alapú, hálózaton belüli informális kapcsolatokat. Alkalmazásuk

- erősíti a klasztertagok közötti és a klaszteren kívüli vállalatokkal fennálló kapcsolatokat,
- új lehetőségeket is kínál a klaszteren kívüli vállalatokkal hálózatépítésre,
- kitágítja a klasztertagok üzleti határait (például web-oldalak, elektronikus portálok létrehozásával),
- erősíti a kapcsolatokat a végfelhasználókkal új szolgáltatásokat kínálva (például elektronikus kereskedelem, on-line marketing alkalmazással),
- támogatja a közös innovációs folyamatokat mind a klasztertagok, mind pedig a klaszteren kívüli cégek együttműködésében.

A folyamatos fejlődés következtében az IKT előnyeinek kihasználására újabb és újabb lehetőségek nyílnak meg a klaszterek működésében. A fejlesztések adaptálása a klaszterkörnyezetre és hatásuk a klaszter kommunikációjának egészére, új kutatási igényeket is támaszt.

Mint a fentiekből látszik, azok a klaszterkutatások, amelyek kommunikációval rokon tudományterületeken folynak, a *szoft tényező*knak a klaszterek működésében játszott jelentős szerepét emelik ki. Bármely nézőpontból is közelítenek, ugyanazokhoz a közösségerősítő attitűdökhöz és emberi tulajdonságokhoz jutnak el. Még az IKT alkalmazások terén is az emberi kapcsolatok, a pozitív attitűdők megővésére, illetve építésére tesznek javaslatot a szerzők.

3. KUTATÁSI FEHÉR FOLTOK

A klaszterkommunikáció vizsgálata a klaszter egészségének interakciós hálózatra terjed ki. A klasztermenedzsment kapcsolatot tart fenn a külső környezettel (az önkormányzattal, a médiával, kutató intézményekkel stb.) és a klasztertagsággal. A klaszter minden tagja részese és ebből adódóan felelőse is a sikeres kommunikációnak; nemcsak a tervszerű, tudatos és kontrollált kommunikációnak, hanem az informális, spontán megnyilvánulásoknak is. Mindez a klaszterek legfőbb célját, az üzletfejlesztést, a tagok gazdasági növekedését, a profittermelést hivatott szolgálni (Kovács, 2016).

Bár a rendelkezésre álló irodalom a kommunikáció számos problémájával foglalkozik, több kutatási fehér folt feltárára vár. Ezek közül (nem törekedve a teljességre) kiemelünk néhányat.

A tudományos közleményekből világossá válik, hogy hézagosa a klaszterek belső kommunikációjára vonatkozó kutatások. Nincsenek ismereteink arról, hogy mennyiben kíván más kommunikációs szervezést, ha a klasztertagok egymástól nagyon eltérő vagy, ha megközelítőleg egyforma méretűek, életkorúak, összetételűek. Hogyan hat a belső kommunikációra a vezető, domináns cégek, intézmények jelenléte egy klaszterben?

Nincs pontos képünk arról, hogy a tagok iparági, intézményi hovatartozása mennyiben befolyásolja az intern kommunikációt. Az iparágankénti összehasonlítás megvilágíthatja, hogy vannak-e olyan előfeltételei a sikeres kommunikációnak, amelyek magából a klaszter-szerveződésből következnek és érvényesek bármely típusú klaszterre. Vajon más hálózati struktúrákat, személyközi kapcsolatokat, csatornákat tesz-e szükségessé egy gépgyártó, bortertermelő, egészségügyi szolgáltató vagy éppen kreatív ipari klaszter?

Hiányoznak az arra irányuló összehasonlító kutatások, hogy a klasztermenedzsment milyen kompetenciákkal képes legeredményesebben irányítani a klaszter kommunikációját.

Szükség lenne annak megismerésére, hogy mekkora szerepet játszik a professzionális kommunikációmenedzsment a klaszterek stratégiájának sikeres megvalósításában.

Nem elhanyagolható a kommunikáció költségvetületének és az eredményességnek a beható vizsgálata.

Kérdés, hogy a gyengén teljesítő, vagy a válságba jutó klaszterek sikertelenségéért milyen mértékben okolhatók a belső (és a külső) kommunikáció hiányosságai.

Minden klaszter egyedi entitás, különbözik valamennyi más klasztertől, ezért stratégiájának és az annak megvalósítását segítő kommunikációs stratégiájának is egyedinek kell lennie, de a jó kommunikációs gyakorlatok felkutatása olyan módszerekre hívhatja fel a figyelmet, amelyek adaptálhatók az egyedi gyakorlati működésekben.

Meglehetősen széleskörű kutatásokat igényel a határokon átívelő klaszterek kommunikációs kihívásainak feltárása. A nemzetközi és interkulturális kommunikáció vállalati aspektusainak megismerése (Huck 2007; Borgulya 2010; Konczosné et al., 2015; Borgulya, 2014) arra enged következtetni, hogy a klaszterek kommunikációjának menedzsmentje is komplexebb feladatok elé állítja a klasztermenedzsmentet, mint a nemzeti határokon belül működőket.

Világosan kell látni, hogy a környezeti feltételek átalakulása és a klaszterek alkalmazkodása a változásokhoz, a kommunikációmenedzsmenttől is nagyfokú rugalmasságot igényel. Ez pedig újabb és újabb kutatási szükségleteket hoz magával.

4. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány megírásának az volt célja, hogy felkeltsük a (szervezeti) kommunikáció-kutatók érdeklődését a klaszterek kommunikáció-menedzsmentje iránt. Mivel a témával kevés kutatás foglalkozik, áttekintettünk olyan szervezetpszichológiai, szociálpszichológiai és az infokommunikációhoz tartozó határtudományi vizsgálatokat, amelyek fontos adalékokat szolgáltatnak a klaszterek kommunikációjának kutatásához is. Felhívtuk a figyelmet néhány feltáratlan területre is. Ilyenek például a klaszterstratégiák megvalósítása és a kommunikáció közötti összefüggések, az iparági egyezések és különbségek és a nemzetközi klaszterek kommunikációjának a jellemzői is.

Az ágazati klaszterek a jelenkornak megfelelő új paradigmák. Segítik a tudásalapú gazdaság és társadalom fogalmának gyakorlati lépéseit, erősítik a városok és városhálózatok, a régiók gazdasági szerepének pozícióit, megfelelnek az infokommunikációs kihívásoknak és nem utolsó sorban képesek a globális folyamatokkal szemben lokális erőterek kialakítására.

A sikeres klaszterkommunikáció újfajta együttműködési kultúrát vár el. Ez lényegében a következőt jelenti: a klasztertagok legyenek képesek különböző érdekeiket és értékeiket összehangolni egy közös kommunikációs térben. A klasztertagság valójában gondolati paradigmaváltás, melynek a bizalom az alapja. Hátterében a kölcsönösség és az együttműködés húzódik meg, tehát az emberi kapcsolatoknak egy olyan áttételeken és kölcsönös függőségeken alapuló láncolata, amely jelentős társadalmi és gazdasági erőforrásként értékelhető, illetve társadalmi tőkeként mobilizálható.

A klaszterek kommunikációját érintő nemzetközi szakirodalom áttekintése rávilágít a hiányosságokra. A szervezeti kommunikáció kutatására épülő gazdag szakirodalom az adaptációs lehetőségek, a szemléleti módok, a modellek és a módszerek egész sorát kínálja mintaként. A klaszterkommunikáció behatóbb megismerését segítik a kommunikáció határtudományi területein végzett klaszterspecifikus vizsgálatok is. Az elkövetkező évtized a tudományterületi metszésmezőkben ígér előrelépést. Kiemelten ilyeneknek tekintjük a menedzsment, a nemzetközi és kultúraközi kommunikáció, a társadalmi hálózatok kutatásával kínálkozó ötvöződéseket.

IRODALOMJEGYZÉK

- Altenburg, T.-Meyer-Stamer, J. (1999) How to Promote Clusters: Policy Experiences from Latin America. *World Development*, 27, 9, pp. 1693–1713.
- Argenti, P. (1996) *Corporate Communication*. McGraw Hill, Chichago.
- Barabási A. L. (2003) *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Barney, J. B.–Hansen, M. H. (1994) *Trustworthiness as a Source of Competitive Advantage*. *Strategic Management Journal*, 15, pp. 175–190.
- Blassini, B.–Dang, R. J.–Minshall, T.–Mortara, L. (2013) The Role of Communicators in Innovation Clusters. (Chapter 8) In: Pfeffermann, N.–Minshall, T.–Mortara, L. (Eds.): *Strategy and Communication for Innovation*. Springer Vlg. Berlin–Heidelberg. pp. 119–137.
- Boari, C.–Presutti, M. (2004) *Social Capital and Entrepreneurship inside an Italian Cluster: An Empirical Investigation*. Uppsala Universitet Occasional Paper. 2.
- Bruhn, M. (1997) *Kommunikationspolitik*. Verlag Franz Vahlen, München.
- Boenigk, M. (2005) Einsatz einer integrierten Kommunikation in Unternehmen. In: Janich, N. (Hrsg.): *Unternehmenskultur und Unternehmensidentität*. Deutscher Universitätsverlag, Wiesbaden. pp. 105–115.
- Borgulya Istvánné Vető Á. (2010) *Kommunikációmenedzsment a vállalati értékteremtésben*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Borgulya Istvánné Vető Á. (2014) *Kulturális távolságok - vállalatokon belüli és országok közötti interakciókban*. Typotex kiadó, Budapest.
- Borgulya I.-né-Balogh G. (2018) Ipari klaszterek kommunikációja. *Vezetéstudomány*. (megjelenés alatt)
- Boschma, R. (2005) Proximity and Innovation. A Critical Assessment. *Regional Studies*, 39, 1, pp. 61–74.
- Buzás N. (2004) Klaszterek. Kialakulásuk, szerveződésük és lehetséges megjelenésük a Dél-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 14, 109–123.
- Carbonara, N. (2005) Information and communication technology and geographical clusters: opportunities and spread. *Technovation*, 25, pp. 213–222.
- Chuluunbaatar, E.–Ottavia-Luh, D-B.-Kung, S-F. (2014) The Role of Clusters and Social Capital in Cultural and Creative Industries Development. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 109, pp. 552–557.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94, pp. S95–S120.
- Cooke, P. (2001) Regional innovation systems, clusters, and the knowledge economy. *Industrial and Corporate Change*, 10, 4, pp. 945–974.

- Dahl, M. S.-Pedersen, C. Ø. R. (2004) Knowledge flows through informal contacts in industrial clusters: myth or reality? *Research Policy*, 33, 10, pp. 1673–1686.
- Doyle, P. (2002) *Értékvezérelt marketing*. Panem Kiadó, Budapest.
- Dunning, J. H. (2000) Regions, globalization, and the knowledge economy: The issues stated. In: Dunning, J. H. (ed.): *Regions, globalization, and the knowledge-based economy*. Oxford University Press, Oxford. pp. 7–41.
- Enright, M. J. (1998) Regional Clusters and Firm Strategy. In: Chandler, A.-Hagström, P.-Sölvell, Ö. (Eds.): *The Dynamic Firm: The Role of Technology, Strategy, Organization, and Regions*. Oxford University Press, New York. pp. 315–342.
- Erdős F. (2009) *A kis és közepes vállalkozások informatikai beruházásai és azok megtérülési lehetősége Magyarországon*. PhD értekezés. Széchenyi István Egyetem, Győr.
- European Commission (2002) *Eurostat Yearbook 2002*. Brussels <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-40-01-319> Letöltve: 2017. 12. 10.
- Einwiller, S.-Klöfer, F.-Nies, U. (2006) Mitarbeiterkommunikation. In: Schmid, B. F.-Lyczek, B. (Hrsg.): *Unternehmenskommunikation*. Gabler, Wiesbaden. pp. 219–257.
- Felzensztein, Ch.-Deans, K. (2013) Marketing practices in wine clusters: insights from Chile. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 28, 4, pp. 357–367.
- Felzensztein, Ch.-Gimmon, E.-Aqueveque, C. (2013) Clusters or un-clustered industries? Where inter-firm marketing cooperation matters. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 27, 5, pp. 392–402.
- Goglio-Primard, K.-Crespin-Mazet, F. (2011) Knowledge transfer within clusters: the catalyst role of private collective support structures. *Management & Avenir*, 10, 50, pp. 190–206.
- Grosz A. (2000) Ipari klaszterek. *Tér és Társadalom*, 14, 2–3, 43–54.
- Hagen, G.-Kilinger, D., K.-Streets, R. B. (1997) An Analyses of Communication Networks Among Tampa Bay Economic Development Organizations. *Connections*, 2, pp. 13–22.
- Hargie, O.-Tourish, D. (2000) *Handbook of Communication Audits for Organisation*. Routledge, New York.
- Hartmann, B. (2016) *Kommunikationsmanagement von Clusterorganisationen*. Springer Verlag, Berlin.
- Huck, S. (2007) *Internationale Unternehmenskommunikation*. Gabler, Wiesbaden.
- Huttenloher, T. (2006) *Das Clusterkonzept im Standortmarketing*. wvb Wissenschaftlicher Verlag, Berlin.
- Ihlström, C.-Magnusson, M.-Scupola, A.-Tuunainen, V. K. (2003) SME barriers to electronic commerce adoption, Nothing changes - everything is new. In: Gingrich, G. (ed.): *Managing IT in government, business and communities*. IDEA Group Publishing, USA. pp. 147–173. <https://www.igi-global.com/book/managing-government-business-communities/724#table-of-contents> Letöltve: 2018. 04. 12.
- Kaminski, S. (2009) *Die regionale Clustermarke*. Springer, Gabler Vlg, Wiesbaden.
- Katz, N.-Lazer, D.-Arrow, H.-Contractor, N. (2004) Network Theory and Small Groups. *Small Group Research*, 35, 3, pp. 307–332.
- Khotilin, M. I.-Blagov, A. V. (2016) Visualization and Cluster Analyses of Social Networks. *Information Technology and Nanotechnology*, 1638, 100, pp. 843–850.
- Kocziszky Gy. (2013) *Regionális klaszterek gazdaságtana*. Miskolc. <http://gtk.uni-miskolc.hu/files/5024/Region%C3%A1llis%20klaszterek%20gazdas%C3%A1gtana.pdf>. Letöltve: 2018. 06. 02.

- Konczosné Szombathelyi M.-Borgulya Á.-Szondi Gy. (2015) Nemzetközi vállalatok országhatáron átvélő belső kommunikációjának menedzsmentje. *Vezetéstudomány*, 46, 9–10, 12–24.
- Kovács É. (2016) *Üzleti kommunikáció*. Pécsi Tudományegyetem. Pécs.
- Krugman, P. (1991) *Geography and Trade*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Lengyel I. (2000) A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12, 962–987.
- Lengyel I.-Deák Sz. (2002) 7. Klaszter: a helyi gazdaságfejlesztés egyik sikeres eszköze. In: Buzás N.-Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. SZTE GTK. JATEPress, Szeged. 125–153.
- Lissoni, F. (2001) Knowledge codification and the geography of innovation. *Research Policy*, 30, pp. 1479–1500.
- Longhi C. (1999) Networks, collective learning and technology development in innovative high-technology regions: the case of Sophia-Antipolis. *Regional Studies*, 33, 4, pp. 333–342.
- Luthans, F.-Larsen, J. K. (1986) How Managers Really Communicate? *Human Relations*, 39, 2, pp. 161–176.
- Minzberg, H. (1973) *The Nature of Managerial Work*. Harper & Row, New York.
- Nahapiet, J.-Ghoshal, S. (1998) Social capital, intellectual capital and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23, 2, pp. 242–266.
- Negrusa, A. L.-Rus, R. V.-Sofica, A. (2014) Innovative Tools Used by Business Networks and Clusters in Communication. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 148, pp. 588–598.
- Orbán A.-Szántó Z. (2000) Társadalmi tőke. *Erdélyi társadalom*, 2, 55–70.
- Porák, V.-Fieseler, C.-Hoffmann, C. (2005) Bewertung weicher Faktoren im Kapitalmarkt. In: Pfannenberger, J.-Zerfass, A. (Hgst.): *Wertschöpfung durch Kommunikation*. Frankfurter Allgemeine Buch, Frankfurt am Main. pp. 156–164.
- Porter, M. E. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York.
- Porter, M. E. (1998) Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, 6, pp. 77–90.
- Porter, M. E. (2000) Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 14, 1, pp. 15–34.
- Powell, W. W.-Koput, K. W.-Smith-Doerr, L. (1996) Interorganizational collaboration and the locus of innovation: Networks of learning in biotechnology. *Administrative Science Quarterly*, 41, 1, pp. 116–145.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.
- Rogers, E. M.-Kincaid, D. L. (1981) *Communication Networks: Toward a New Paradigm for Research*. Free Press, New York.
- Roelandt, T.-den Hertog, P. (1998) *Summery Report of the Focus Group of Clusters*. OECD. <https://www.oecd.org/sti/inno/2369025.pdf>. Letöltve: 2018. 06. 02.
- Rogers, E. M. (1986) *Communication Technology: The New Media in Society*. Free Press, New York.
- Schrock, A. (2009) Examining social media usage: Technology clusters and social networks site membership. *Firstmonday*, 14, 1–5, pp. 42–46.
- Scupola, A.-Steinfeld, C. (2008) The role of a network organization and Internet - based technologies in clusters: The case of Medicon Valley. In: Fuglsang L. (ed.): *Innovation and the Creative Process*. Edward Elgar, London. pp. 193–211.

- Steinfield, Ch.-Scupola, A. (2008) Understanding the Role of ICT Networks in a Biotechnology Cluster: An Exploratory Study. *Information Society*, 24, 5, pp. 319–333.
- Szabó K. (1999) A tudás globális piaca és a lokális tanulás. *Közgazdasági Szemle*, 3, 278–294.
- Tóth J. (2008) *Regionális klaszterek versenyképessége az élelmiszergazdaságban*. OTKA T 046882 zárójelentés, Corvinus Egyetem. http://real.mtak.hu/2167/1/46882_ZJ1.pdf Letöltve: 2018. 06. 02.
- Vas Zs. (2009) Role of Proximity in Regional Clusters: Evidence from the Software Industry. In: Bajmócy, Z.-Lengyel, I. (Eds.): *Regional Competitiveness, Innovation and Environment*. JATEPress, Szeged. pp. 162–182.
- Vadasi A. (2009) *A bizalom és a bizalomhiány hatása a vállalkozói hálózatok működésére. A bizalom hatása az együttműködések makroregionális rendszerére nemzetközi és hazai példák tükrében*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Welch, M.-Jackson, P., R. (2007) Rethinking internal communication: a stakeholder approach. *Corporate Communications. An International Journal*, 12, 2, pp. 177–198.
- Yoong, P.-Molina, M. (2003) *Knowledge Sharing and Business Clusters*. PACIS 2003 Proceedings. 84. <http://aisel.aisnet.org/pacis2003/84> Letöltve: 2018. 04. 10.
- Zerfaß, A. (1996) *Unternehmensführung und Öffentlichkeitsarbeit. Grundlegung einer Theorie der Unternehmenskommunikation und Public Relation*. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Zerfaß, A. (2007) *Unternehmenskommunikation und Kommunikationsmanagement*. In: Piwinger, M.-Zerfaß, M. (Hgst.): *Handbuch Unternehmenskommunikation*. Gabler Verlag, Wiesbaden. pp. 21–71.

Javaslatok az idősmarketingben alkalmazandó eszköztárra

Suggestions for the toolbox to be used in senior marketing

Absztrakt

Az idősek fizikai, pszichés és szociális változásai olyan következményekkel járnak, melyek kihatnak a fogyasztási és vásárlási szokásaikra is. Az időseknek a fiatalabbaktól részben eltérő igényei, szükségletei vannak, ami az eladási- és marketingeszközöket is befolyásolja, másféle marketinggel lehet őket megszólítani, speciális marketing-csomagot (pl. termékfejlesztés, design, üzletek berendezése, csomagolás, reklám, eladási nyelvezet, ügyfélszolgálat, stb.) érdemes összeállítani. A német és angolszász szakirodalom, németországi és amerikai kutatások eredményeinek feldolgozása alapján a tanulmány megvizsgálja a termék-előállítás és -eladás különböző részterületeit, illetve, hogy milyen eszköztárat érdemes alkalmazni az idősmarketing területén.

Kulcsszavak: idősmarketing, univerzalitás, termékfejlesztés, termék-előállítás, eladás

Abstract

The physical, psychological and social changes of the elderly have consequences that affect their consumption and shopping habits. Particularly different needs of the senior people, which also affect sales and marketing tools, can be addressed by other marketing, e.g. a special marketing package is worth compiling (e.g. product development, design, shop furnishing, packaging, advertising, sales language, customer service etc.). Based on the results of the German and American researches and literature the article examines the different areas of product production and sales, the tools to be used in the field of senior marketing.

Keywords: senior marketing, universality, product development, production, sales

BEVEZETÉS

A fejlett, ipari államok egyik demográfiai problémája az elöregedés (Age Wave), ami arra ösztönzi a kutatókat, hogy újragondolják a korábbi gazdasági és társadalmi ismeretek nagy részét. Átrendeződnek a piacok, egyre kevesebb lesz a fogyasztó; szerkezetük, összetételük is átalakul, fokozatosan az idősek alkotják az egyik legfontosabb részpiacot, és erre a marketingnek is reagálnia kell.

Az 50+ korosztályt a marketing a közelmúltig jobbra figyelmen kívül hagyta, a rájuk vonatkozó „ageing market strategy” új jelenség (Disch, 2000; Ambrosius, 2010). Nem egyszerű az idősebb fogyasztóknak megfelelni, rendkívül heterogén célcsoport, az idősödés különböző életszakaszai különböző piaci lehetőségeket teremtenek. Fontos kérdés, hogy az ún. szeniorok miben különböznek a fiatalabbaktól, hogyan viselkednek fogyasztóként, milyenek az elvárásaik, hogyan lehet hozzájuk a leghatékonyabban eljutni. (Eleve az is vitatott, milyen életkortól számít valaki idősnak. Töröcsik, 2007; Sudbury-Simcock, 2009; Pompe, 2007; Hofmeister-Tóth, 2006; Otten, 2009; Meyer-Hentschel, 2010). Az idősek szükségleteit differenciált marketing eszköztárral, a fiatalok igényeitől részben eltérő termékekkel és más kommunikációval lehet kielégíteni (Branger et. al., 2000; Hunke-Gerstner, 2006; Kaupp, 2000; Krieb-Reidl, 2001).

A tanulmány a marketing idősekre alkalmazható eszköztárát mutatja be a rendelkezésre álló külföldi, elsősorban német szakirodalom alapján, főként azért, mivel Németország élen jár az idősmarketing területén, már a század első éveitől sok tapasztalatot és tudást halmoztak fel e téren. Külön kiemeljük azt a kettőséget, hogy egyrészt univerzális termékekkel is elérhetőek az idősek, de ilyenkor is elengedhetetlenek a „hagyományostól” eltérő megközelítések, az apróbb finomítások, hogy egy adott termék/szolgáltatás fogyasztóivá váljanak; másrészt pedig kifejezetten időseknek szánt termékekre is szükség van.

1. UNIVERZALITÁS A KIFEJEZETTEN IDŐSEKNEK SZÁNT TERMÉKEK HELYETT

Érdemes óvatosan bánni a kifejezetten időseknek ajánlott termékekkel, a fiatalok értelemszerűen nem vásárolnának belőle, és a szeniorok sem szeretik a stigmatizálást. Számos vizsgálat szerint a felnőttek életkora a legtöbb termékcsoporthoz keveset számít a piaci viselkedésükkor, az idősek fogyasztási igényei, vágyai nem sokban különböznek a fiatalokétól. Ebből következően a jövő marketingjének a legtöbb piacon a fiatalokra koncentráció helyett életkor semleges (the future is age neutral), minden életkor számára egyformán nyitott marketingstratégiára kell áttérni, amit adott esetekben kombinálni érdemes az idősekre fókuszáló speciális idősmarketinggel. A gyártóknak többnyire arra kell törekedniük, hogy termékeiket minden generáció tagjai megvegyék, az idős fogyasztók kedvéért úgy kialakítva, akadálymentesítve az árut, hogy az egyszerűen kezelhető-használható legyen (Auf dem Prüfstand der Senioren, 2003; Reidl, 2006).

Már az 1990-es eleje óta rendelkezünk amerikai kutatási eredményekkel (Stroud, 2006), amelyek azt igazolták, hogy az idősek és a fogyatékkal élők szükségleteihez igazított árucikkek az egészséges fiatalabb korúaknak is jobban tetszenek, mint ugyanazoknak a termékeknek a „klasszikus” változatai. A fejlett, jóléti államokban azóta több kutatóintézet foglalkozott azzal, hogy milyen elveket, módszereket érdemes követni egy felhasználóbarát, időseknek és akár fogyatékosoknak is megfelelő – de bárki más számára is vonzó – úgynevezett univerzális termékek kifejlesztésénél és áruba bocsátásuknál.

Az ilyen univerzális irányú marketingre számos gyakorlati példát találunk. A japán autógyártók az idősek igényeihez igazított modelljeiket nem kínálják „idősautóként”, nehogy beszűkítsék a potenciális fogyasztói kört. Ugyanakkor a kényelmesebb és biztonságosabb megoldások sok fiatalnak is vonzóak, minden korcsoport egyformán veszi ezeket a típusokat. Egy időseknek kifejlesztett mobiltelefon is népszerű lehet a fiatalok között az egyszerűségével és nagy kijelzőjével. De ez lehet a helyzet más műszaki termékekkel is (pl. DVD-lejátszó, TV, számítógép), az egyszerű programozhatóság, a felhasználó-barát jelleg, a könnyű kezelhetőség a fiatal korosztálynak sem utolsó szempont.^[1]

Az ezredforduló táján a legnagyobb svájci kiadó, a Ringier akart kiadni egy időseknek szóló magazint. A célközönségnek azonban a tesztelésnél nem tetszett, mert a benne szereplő témákat (egészség, szabadidő, utazás, pénzügyek) más újságokban is megtalálták, ezért nem volt benne semmi különös, amiért áttértek volna erre. Az volt a tanulság, hogy nincs szükség „időslapra”, inkább a meglévő újságokat érdemes tematikailag és formában némileg átalakítani, például olvashatóbb, nagyobb betűkkel célszerű szedni.^[2]

Az időseknek vonzó termékek kifejlesztésének témájában tanácsadó német cég, a Deutsche Gesellschaft für Gerontotechnik (GGT) is azt hangsúlyozza, hogy a legtöbb esetben nincs szükség csak időseknek szóló, csak nekik kínált árukra, mert ami az idősek számára lehetővé teszi a termékek önálló használatát, az a fiataloknak is vonzó a kényelmesség, a komfort miatt, a fiataloknak és az időseknek hasonló a komfortigényük. A társaság szlogenje is erről szól (Haimann, 2005, 129–130): „Ha valamit a fiataloknak fejlesztesz ki, az kizárja az időseket. Ha ellenben valamit az időseknek alkotsz, az a fiatalokat is megtalálja.”^[3]

[1] Jó példa az Apple számítógépein található egérgomb (ha megnyomják, akkor a nyílkurzorokkal lehet az egérjelet irányítani), amit eredetileg testi fogyatékosoknak találtak ki, de rengeteg egészséges ember is használni kezdte, főleg azok, akik képekkel, fotókkal dolgoztak a számítógépen. Másik példa a Sharp egyik mikrosütője, amelyre a vakokra tekintettel Brielle írással, domború jelekkel is feltették a funkciókat. Nem gondolták volna, de a gyengénlátók, sőt a teljesen egészséges, ám fáradt emberek is előszeretettel e jeleket kitapogatva használták a készüléket, és nagyon népszerű lett a megoldás (Giger, 2002; Accessible Design, 1992).

[2] A betűméret fontosságára jó példa az egyik webáruház esete, amely kis betűméretet használt a honlapján. A fiatalok megbirkóztak vele, de a középkorúakat és az időseket zavarta, nem váltak ügyfélle. Egy piackutatás után megnövelték a betűméretet, aminek eredményeként ugrásszerűen megnőtt a középkorú és idős vásárlói száma, és ugyanakkor a fiatalok körében is volt növekedés (Verheugen, 2004).

[3] „Wer für die Jugend kontruiert, schließt das Alter aus. Wer für das Alter kontruiert, schließt die Jugend ein.”

Lakberendezésnél jó példákat találunk erre: az időseknek kialakított fürdőszobák (nagyobb alapterület, állítható magasságú mosdó, talajszintű zuhanyzó) a kisgyermekes családoknak is rendkívül hasznosak; a távirányítású bejárati ajtó, a telefon és lakáscsengő hangját vizuális jelzéssel kiegészítő megoldás is népszerű lehet minden korosztálynak. Új lakások ilyen jellegű megépítése nem jár számottevő többletköltséggel, szemben a későbbi átalakítással (pl. miután mozgássérült lesz a családban); ezért tekintettel az egyre több időse, eleve ilyen megoldásokkal érdemes lakásokat építeni.

Nem szükséges tehát radikálisan új dolgokat, termékeket kifejleszteni az idősek kedvéért, sok esetben elegendő a meglévő termékek átalakítása-egyszerűsítése úgy, hogy az idősek is gond nélkül használni tudják (Giger, 2002). Egyszerűsíteni, érthetővé, könnyen kezelhetővé tenni – ezek a jövő piacának kulcselemei, ahol a fogyasztók egyre nagyobb hányada lesz idős.

Az idősfókuszú módosítások érintik a termékek fizikai jellemzőit (felhasznált anyagok, íz, forma stb.), az esztétikai karakterét (csomagolás, színhasználat), a funkcionalitását (kezelhetőség, használati útmutató), valamint az eladási, a reklámkommunikációs és a szervizelési, ügyfélszolgálati folyamatokat is. A változtatásokat burkolt, finom módon (nem a direkt „ezt az időseknek szánjuk” formában) érdemes az idős fogyasztók tudomására hozni, hogy érzékeljék, mennyire törődik velük a cég.

A lényeg tehát, hogy bármilyen életkorú és képességű ember számára könnyű legyen a termék használata. Ezek az ún. akadálymentes(ített) termékek pszichés, társadalmi és gazdasági szempontból is fontosak. Javítják az idős és korlátozott képességű emberek életminőségét; képesek – illetve kisebb erőfeszítéssel tudják – e termékeket használni; ezáltal jobban integrálódnak a társadalomba. Összgazdasági szempontból ez a nyitás kitágítja a potenciális fogyasztók körét (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2008; 2009).

Mindebből következően minden korcsoport számára vonzó termékeket célszerű kifejleszteni, ami a küllemében is teljesíti a kívánalmat (Pirkl, 1994). Néhány vezető designer ennek szellemében használja az „Universal Design” (transgenerational design) fogalmat, amely a következő tulajdonságokat foglalja magába: használati rugalmasság; egyszerű, magától értetődő; hatékony információs háttér; hibatolerancia; kevesebb fizikai erő igényelő megoldások. Az univerzális design kialakítása költségesebb, bonyolultabb, hosszabb procedúra, de megéri, hiszen nagyban tágítja a fogyasztói kört. A design-guru, Frido Jacobs szerint a felhasználó- és egyben idősbarát termékfejlesztés egyfelől társadalmi kötelesség, másfelől versenyelőnyhöz vezet a piacokon (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2009, 48). A marketingkommunikáció feladata, hogy miként teszük univerzálisan minden generáció által vágyottá, és ezt követően megvásárolttá e termékeket.

Az akadálymentesített, használható design (accessible design, gebrauchsfähiges Design) olyan további funkció és megoldás, ami a csökkent fizikai képességű időseknek és a fogyatékosoknak megkönnyíti, lehetővé teszi az adott termék használatát (példa az autóban a pedál helyetti gyorsítókar).

Mivel a fizikai korlátok sokfélék lehetnek, ezért ezek a kiegészítők általában nem szériatartozékok. A fizikai-mentális fogyatékkal élők piaca egyáltalán nem elhanyagolható, Európában 40 millió fogyasztóról beszélünk.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az univerzális, minden korcsoportnak szánt termékeké a jövő. Bizonyos speciális, kizárólag csak idősek által használt termékcsoportokat kivéve nem szükséges külön időseknek szánt termékekben gondolkodni. Egy sikeres termék kulcsa az életkor-semlegesség és fogyasztóbarát megközelítés, és nem az, hogy a fiatalközpontúságot az egyoldalú idősközpontúság váltsa fel. Úgy érdemes tehát az idősek szempontjait figyelembe vennie a marketingnek, hogy a fiatalabbaktól se forduljon el.

2. TERMÉKFEJLESZTÉS

2.1. IDŐSSZEMPONTÚ MÓDOSÍTÁSOK

A legtöbb termék és szolgáltatás hosszú évtizedek óta alapvetően a fiatalok igényei szerint készül, az idősek sokszor nehézségekbe ütköznek, amikor azokat használatba vennék. Az idősbárát, idősfókuszú termékfejlesztésnél alapkérdés, hogy milyen szükségletei, igényei vannak a csoportnak az adott termékkörben. Általánosságban megállapítható, hogy a hangsúlyt a könnyű kezelhetőségre és a funkcionalitásra kell helyezni.

Németországban ezt elősegítő jött létre 1993-ban a már említett Gerontotechnikai Társaság, amely „Kényelem és minőség” jelzéssel látja el az általuk átvizsgált azon termékeket, amelyek biztonsági, kezelhetőségi, minőségi és kényelmi szempontokból az 50 éven felüliek igényeit elégítik ki. Ma már számos cég együttműködik a GGT-vel, hogy termékeiket az idősebbek igényeihez mérten módosítsák (Rutishauser, 2005; www.gerontotechnik.de).

Módosításról van szó, hiszen ahogy azt megállapítottuk, nem a kifejezetten és kizárólag időseknek szóló termékfejlesztés az optimális, hanem olyan termékekre van szükség, amelyeket minden korosztály előszeretettel vásárol. A GGT is a meglévő, fiatalokra szabott árucikkek bizonyos szintű átalakítását javasolja, hogy minden korcsoportnak megfeleljenek, hiszen kortól függetlenül mindenkit jobban vonzanak a kényelmesebb, könnyebben kezelhető termékek (Rutishauser, 2005; Hölper, 2002).

Az árucikkek többségénél még nem veszik figyelembe az idős fogyasztók igényeit. Számos olyan műszaki termék létezik, melyeket olyan fölösleges funkciókkal látnak el, amit a fogyasztók soha nem használnak; gombjaik, billentyűik általában kis méretűek, ami az időseknek feleslegesen bonyolulttá és nehézkessé teszi a használatot. Esetükben célszerű lenne a termékorientált marketingről a szükséglet- vagy igényorientált marketingre áttérni.

Az idősök által elvárt és értékelt terméktulajdonságokat általánosságban a következőképpen foglalhatjuk össze (Szabó–Szántó, 2006; Törőcsik, 2011):

- egyszerű (egyszerű logika, könnyen kezelhetőség), áttekinthető, ésszerű számú funkció;
- kényelmesen használható, felhasználóbarát, komfortos;
- intelligens, önszabályozó;
- tradicionális, időtlen design;
- jól kézbe vehető, megfelelő méretű;
- áttekinthető feliratokkal és elegendő anyanyelvi szövegekkel ellátott;
- világos és egyértelmű színek, kevés zavaró jelzés;
- tartós, természetes és minőségi alapanyagok.

Az idősöknek eladni kívánt termékek kinézetét, küllemét érdemes sokáig változtatlanul hagyni, hiszen a seniorok nem kedvelik az állandó változtatásokat, a folytonos újításokat. Újdonságot úgy és akkor érdemes bevezetni, ha annak okai egybevágnak az idősök által ismert tényekkel, tapasztalataikkal. Az áru eredete is fontos szempont: a jóléti államokban élő idősök mintegy fele előnyben részesíti a hazai termékeket (Kohlbacker–Herstatt, 2011; Kirsch, 2003).

2.2. AZ „AGE EXPLORER”

A fiatalok is gyakran az idősökhöz hasonló nehézségekkel küszködnek egy termék használatánál, csak náluk nem olyan nagyságrendű a probléma, a felmerülő nehézségeket könnyebben megoldják. Az idősök kiváló tesztközönségei a termékeknek, az adott árucikkkel kapcsolatos minden kisebb hiányosság náluk hatványozottan jelentkezik. A téma neves szakértői ezt az idősök nagyító funkciójának hívják (Lupenfunktion), hiszen a gondokat felnagyítva jól láthatóvá teszik (Frings–Meyer–Hentschel, 1998).

Ha a gyártók, szolgáltatók jobban meg akarják ismerni az idősebb ügyfeleket, érdemes átérezni a helyzetüket. Szemben a gyermekeket és fiatalokat célzó marketinggel, itt problémának tekinthető, hogy a legtöbb marketing menedzser, termékfejlesztő, értékesítő nem érte még el az 50 éves kort, ezáltal nem tudják magukat az idősök helyébe képzelni.

Az idősök meggyőzéséhez meg kell válaszolni a következő kérdéseket: mit kíván az idős vevő, és mi az, ami zavarja? Milyen specifikus igényei vannak? Miért részesítenek egy adott terméket előnyben, mit értékelnek és mit nem? Hogyan lehetne az eladást fokozni az idős fogyasztók körében?

A válaszok megtalálásához a leghatékonyabb módszer a személyes tapasztalat, amely mély benyomásokat alakít ki. Ezért fejlesztette ki a németországi Meyer–Hentschel Consulting az úgynevezett Age Explorer-t számos szakterület szakértőinek közreműködésével. A szimulációs berendezés prototípusát bő 20 éve mutatták be a sajtónak, és azóta is folyamatosan fejlesztik tovább.

Egy speciális ruháról van szó, ami lényegében öregségi szimulátor, az idős kor fizikai korlátait teszi átélhetővé (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2009): súlyokkal, látás-, hallás- és tapintás-csökkentő megoldásokkal az idősök fizikai kondícióival ruházza fel a viselőjét, aki így lényegében velük azonosulva vásárol, próbál ki termékeket. Az öltözék egy szkafterhez hasonlítható, sisakjából rosszak a látási és hallási viszonyok, nehéz a színek megkülönböztetése, ormótlan kesztyűjével a tapintás képessége is jelentősen csökken, a tárgyak kézbe vétele sem könnyű feladat, nehéz benne az erő kifejtés, nehézkes a mozgás. A közvetlen tapasztalat átélhetővé teszi az időskori állapotot a gyártók, eladók részére, ami hozzásegíthet az idősbárát szemlélet kialakításához. A berendezés programja az átlagos időskori szervi gyengeségeknél erősebb fokozaton működik, vagyis a gép paramétereire igazított fejlesztés a valóságban biztosan beválik.

A terméket bemutatása óta Németországban számos vállalkozás kipróbálta és alkalmazza a legkülönbözőbb ágazatokból (autóipar, bankok, kiskereskedők, háztartási gépgyártók, hotelek, klinikák, gyógyszeripar, stb.). Ezekben a cégekben, vállalkozásokban az a közös, hogy erősen vevőorientáltak és ágazatuk innovátorainak számítanak.

Az Age Explorer workshopok résztvevői személyesen is megismerkednek az öltözékekkel, így közvetlenül megtapasztalhatják az idősök fizikai korlátait és az érzelmi-lelki hatásokat is, vagyis teljes körű a szimulációs „élmény”. Fiatalon is pontosan tudni fogják, átérzik, milyen idősnek lenni, hogyan él meg, hogyan érzékelik az idősök a környezetüket, milyen problémákkal szembesülnek. A szimulációk különböző környezetben zajlanak (bank, hotel, reptér, vonat, áruház, fejlesztési osztály stb.). Az eddigi résztvevők 90%-a úgy nyilatkozott, hogy az Age Explorer-nek köszönhetően jobban megértették az idősök helyzetét. Így juthatnak el oda, hogy az idősöknek szólóan optimalizálják termékeiket és szolgáltatásaikat, hogy az felkeltse az idős fogyasztók érdeklődését és elégedetté tegye őket (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2009)^[4].

A szerkezet sikereinek dacára néhány szerző nem tartja pozitívnak a kifejlesztését (Haimann, 2005; Härtl-Kasulke, 1998). Az elutasítás legfőbb oka, hogy szerintük az eszköz használata által tovább erősödik az idősséggel, az idősök fogyatékoságaival szembeni ellenérzés. Érdekes pszichológiai megfigyelés, hogy a berendezés erős paramétereinek egyes fejlesztőkben egyfajta félelmet, ellenérzést váltanak ki az időskorral, a megöregedéssel szemben, és ez nem motiválja őket a célcsoport igényeinek megfelelő fejlesztésekre. Ráadásul a szerkezet által egyik pillanatról a másikra leszünk öregek, míg a valóságban az időződés lépésről lépésre történik, sok éves folyamat, amihez az emberek hozzászoknak, alkalmazkodnak, vagyis a szimulációhoz képest kevésbé rossz a helyzetük, azt az Age Explorer eltúlozza, ezáltal használói nem kapnak valós képet az idősségről.

[4] A média az elmúlt években intenzíven foglalkozott az Age Explorerrel, számos médium, többek között televíziós csatornák (nem csak német, hanem belga, francia, olasz, lengyel, norvég adók) készítettek műsort róla.

2.3. IDŐSEK RÉSZVÉTELE A TERMÉKFEJLESZTÉSBEN, -TESZTELÉSBEN

Az, hogy univerzális, időseknek is megfelelő termék még kevés van a piacon, az annak is köszönhető, hogy a legtöbb fejlesztőmérnök, designer 40 év alatti, akik nem ismerik, nem értik az idősek világát, sokukat célcsoportként sem érdekli (Auf dem Prüfstand der Senioren, 2003).

A termékfejlesztők ilyen jellegű hiányosságainak kiküszöbölését a termék piacra dobása előtti megfelelő tesztelések is könnyen segíthetnék. Az Age Explorer erre is alkalmas, de ennél is jobb megoldás, ha idős személyeken tesztelik a termékeket, hogy az mennyire felel meg nekik. Ám egyelőre kevés olyan esetet tudunk, amikor idősek részvételével végeznek tesztelést. A mobiltelefon-fejlesztőknel például valószínűleg nem foglalkoznak ilyesmivel, a legújabb készülékek multifunkciós technológiai csodák, de teljesen idősellenesek, látás és tapintási nehézségekkel képtelenség használni őket.

Az autópárházban évtizedek óta létezik a Car Clinics, ahol az új modelleket tesztelik még a tömeggyártás előtt a megcélzott fogyasztói réteggel. A sportautókat például a 30-55 éves korosztályból vett mintával próbáltatják ki, a középkategóriás modelleket 28-70 évesekkel, családi autóknaál a gyermekek véleményére is kíváncsiak, nőknek szánt városi autóknaál a nők tesztelnek. Csak akkor kezdődik a gyártás, ha a fogadtatás egyértelműen pozitív, ellenkező esetben újratervezés következik. Tesztelés szempontjából pozitív példa a BBC digitális csatornája, amelyet teszteltek minden korosztályon, s ezt alapul véve alakítottak ki egy nagyon egyszerűen kezelhető, idősek által is kedvelt szolgáltatást. Ez követendő lehet más termékek esetében is, azaz az időseknek is szánt árufélék esetében idősekből (is) álló fogyasztói mintán kellene letesztelni, bevállik-e az adott árucikk (Stroud, 2006).

A legjobb megoldás azonban, ha a kezdeti stádiumtól kezdve idős fejlesztőket (nyugdíj előtt állókat, de akár nyugdíjba vonultakat – senior consultants) is bevonnak a feladat elvégzésébe (Auf dem Prüfstand, 2003). Az amerikaiak a *participating design* kifejezést használják akkor, amikor az adott célcsoport tagjait bevonják a termék fejlesztésébe. Ez annál inkább előnyös, mert a céghez lojális alkalmazottal, nyugdíjas tanácsadóval biztosított, hogy a fejlesztésről nem szivárogo ki semmi a versenytársakhoz, míg ha egyes fázisokban kívülállókkal tesztelnek, ott benne van ez a veszély. Ennek a bevezetéséhez az egész eddigi fejlesztési eljárást át kell alakítani, az idős szakértők átvizsgálják a már létező és a fejlesztés alatt álló termékeket, hogy megfelelnek-e a szeniorok igényeinek, mit kellene rajtuk alakítani, módosítani ennek érdekében, illetve az, hogy egyáltalán vásárolnának-e ilyen árucikket az idős fogyasztók.

A Gesellschaft für Gerontotechnik csaknem ezer, idősek igényeihez igazított terméket gyűjtött össze, ezek nagy része azonban egészségileg károsult, fogyatékos emberek szükségleteit elégítik ki. Jóval kevesebb az egészséges idős emberekhez igazított árucikk, ezeket nagyon nehéz a kereskedelmi forgalomban felfedezni, mert a legtöbb üzlet máig úgy gondolja, hogy nem lenne rájuk

kereslet, ami azt is megmutatja, hogy a termékhez nem rendeltek hozzá megfelelő marketinget (nem reklámozták, nem próbálták meggyőzni a forgalmazókat, kereskedőket az eladhatóságáról) (Haimann, 2005).

A termékfejlesztéssel tehát nem ér véget a folyamat, az időseknek kompatibilis árucikket piacra vezetése következik, mégpedig az idősek érdeklődését felkeltő marketingstratégiával. Hiába dobnak piacra egy kiváló, időseknek szánt terméket, ha utána rossz reklámkampánnyal nem hozzák meg a vásárlási kedvet.

2.4. MŰSZAKI TERMÉKEK: A TECHNIKAI TÖKÉLY NEM DÖNTŐ

Az idősek óvatosan reagálnak háztartásuk lehetséges technikai innovációjára, a technikai fejlesztésekre, aminek számos oka van. Egyrészt az időseket nem is vonzzák feltétlenül az új műszaki csodák, másrészt idős korban egyre nehezebb az új, összetett információk feldolgozása, ami egy bonyolult műszaki cikk esetében alapvető feladat. A szeniorok felének komoly gondokat okoz az új műszaki berendezések kezelése, használata, ez a vásárlókedvüket eleve mérsékelheti. Egy egyébként értékes, jó termék iránt azért nem lesz idős részről kereslet, mert felhasználói igényeikre nem figyel oda a gyártó. A sikkes design és a remek technika a fiatalokat elkápráztatja, de az időseknek másra van szükségük.

A könnyen kezelhetőség nem csak az időseknek teszi gondtalanabbá a mindennapjait, a fiataloknak sem mindegy, hogy egy műszaki áru használati útmutatója vastos kötet vagy néhány lapos brosúra.

Néhány példával illusztráljuk, milyen gondok nyomozhatják az időseket egy-egy műszaki termék használatakor, és milyen megoldással lehetne ezeket a problémákat kiküszöbölni (Meyer-Hentschel, 2009):

- Gombok, billentyűzetek. A legtöbb idősnek gondot okoz a mobiltelefonok, digitális fényképezőgépek és kamerák, kisméretű laptopok kezelése. Számukra beszédfelismerő szoftvereket érdemes kínálni. A billentyűzeteket is szellősebbre, kezelhetőbbre, nagyobbra kellene venni.
- Távirányítók. Egyre bonyolultabbak, egyre több gomb szolgál ki egyre több funkciót. Egy tévé-vezérlőnél az alapfunkciókat 14 gomb el tudja látni (0-9, hangerő, csatornaváltó), a legtöbbnek azonban körülbelül 40 gombja van. Ez persze sűrűn egymás mellett lévő, kis billentyűket eredményez, funkciójuk rövidítve és általában angolul olvasható vagy valami szimbólum utal rá, szinte zseninek kell lenni ahhoz, hogy értse és kezelni tudja valaki az ilyet. Javaslat: egyszerűsíteni és érthetővé tenni.
- Tűzhely. Az egymás mellett szorosan található tárcsák könnyen összevethetők, azokat markánsabban el kellene különíteni, meg kellene egymástól különböztetni (ne egy síkban legyenek, ne olyan közel egymáshoz, ne legyenek egyformák a gombok).
- Az automaták világa. A legtöbb bankautomatával az idősek nehezen boldogulnak, mert többnyire rossz a megvilágításuk. A tömegközlekedés jegykiadó

automatái eléggé bonyolultak, a használati útmutató többnyire kis betűkkel és érthetetlen bürokratikus nyelvezetben olvasható rajtuk, utasbarát, könnyebben kezelhető, több információt szolgáltatató készülékekre lenne szükség.

- Figyelmeztető jelzések. Az a megoldás, ha jól érzékelhetőek és egyszerre többfélék a csökkent érzékelésű (látású, hallású) emberekre való tekintettel, különben nem veszik észre a készülék hibáját, túlterhelését. A legtöbb füstérzékelő például csak hangot ad ki, a halláskárosultaknak ez nem sokat segít. A megoldás a többszörös jelzés (audio és vizuális).
- Érdemes viszont bizonyos beidegződéseknek megfelelni. Az emberek megszokták, hogy a készülékek egyes funkcióit bizonyos módokon lehet működtetni, és bizonyos színek hagyományosan mindig ugyanazt jelentik. Ezeket a konvenciókat szükségtelen a gyártóknak megváltoztatniuk.^[5]
- További javaslatok műszaki termékek idősbárát optimalizálásához: az éppen zajló funkciót jelezze valami; a teendők sorrendje használati útmutató nélkül is világosan felismerhető legyen; a működési hibákat a szerkezet pontosan, érthetően jelezze; a használat során vétett hibának ne legyen következménye; a karbantartási teendőket figyelemfelkelítően tüntessék fel.

Ezek a javaslatok is azt mutatják, hogy a műszaki árucikkek piacán sincs szükség feltétlenül idős-specifikus termékekre, csak felhasználóbaráttá kell tenni a meglévő termékeket, amely bizonyos módosításokkal elérhető, ezáltal minden korosztály egyszerűen tudja azokat használni.

A fentiek alapján megállapítható, hogy nem túl bonyolult az idősök igényeihez hozzáigazítani, univerzálisan eladhatóvá fejleszteni az adott terméket, nem szükséges radikális ötlet vagy változtatás, többnyire elég egy apró kiigazítás, módosítás. Az időszempontú termékfejlesztésre számos példa akad már, ezek közül a műszaki termékek köréből említünk néhány konkrét esetet (Rutishauser, 2005; Stroud, 2006; Haimann, 2005; Meyer-Hentschel, H.- Meyer-Hentschel, G., 2006; 2009):

- A Siemens egyik mobilszériája, a Xelibri számos funkciót nem tudott, amiket a mobiltelefonokba már általánosan beépítettek, mert a cél az egyszerűség, a könnyű használhatóság volt. Emellett a készüléket nagy billentyűkkel látták el.
- A számítástechnikai piacon a németországi LINTEC az idősök igényeinek megfelelően fejlesztett ki egy új rendszert. A perifériákat nem hátul, hanem elől lehet a gépházhoz csatlakoztatni, a programokat érthetőbb szimbólumokkal látták el, az ábrák, betűk mérete nagyobb. A program teljesen német nyelvű. Az egér nem két gyors kattintással ugrik valamire (ez sok idősnek gondot okoz), hanem elég egy, és a szokottnál nagyobb felületet, helyet adnak a klikkeléshez.

[5] Ilyen például a bekapcsolás (benyomni, kihúzni, előretolni, jobbra tekerni) és a kikapcsolás funkciója (korábbiak fordítottjai); továbbá növelni valamit jobbra, csökkenteni balra tekeréssel lehet hagyományosan. A színhasználatra példák: piros - veszély, állj, tevékenységet leállítani, hibajelzés; sárga, narancssárga - vigyázat, hiba veszély fenyeget; zöld - minden rendben, a tevékenység folytatható. Accessible Design, 1992, 64.

- Németországi példa a Dieckmann „Easy Lock” ajtózára, ahol a zár a kilincs fölött van ellentétben az elterjedt gyakorlattal, ahol alatta van, ami eltarja a kulcslyukat (az angol névválasztással ellenben hibáztak, az anyanyelvű elnevezés rokonszenvesebb a német időseknek).

3. TERMÉKCSOMAGOLÁS

A csomagolás a termék egyik fontos alkotóeleme, sokat hozzátehet, illetve elvehet a termék iránti érdeklődéshez és érdeklődésből. A jó csomagolás növeli az eladásokat, nyugat-európai kutatások szerint a vásárlók csaknem fele a csomagolás miatt vásárolja a termékeket. Az arány az időseknél ennél is nagyobb (Schilperoord, 2006; Dreher, 2006; Bihler, 2008).

A csomagolásnak számos funkciója van: higiénikus (az árucikk tiszta és érintetlen maradjon), tartósító, logisztikai (könnyen szállíthatóság), információs (ár, összetétel, gyártó, eltarthatóság ideje, stb.) kényelmi (könnyen kézbe vehető, megfogható), környezetvédelmi (környezetbarát anyagokból álljon), esztétikai és védőfunkció (károsodás, külső hatás ne érje). Mindegyik esetben lehet olyan módosításokat kitárolni, alkalmazni, amelyek az idősek számára vonzóbbá teszik az adott terméket.

A termékcsomagolással az időseknek számos problémájuk lehet (Meyer-Hentschel, H.- Meyer-Hentschel, G., 2006; 2009). A Meyer-Hentschel Intézet németországi felmérései során több kritikát megfogalmaztak róla, amit érdemes komolyan venni, hiszen a csomagolással elégedetlen, azzal megszenvedő idősek fogyasztoik egyharmada legközelebb másik terméket választ. A 60 év fölöttiek 90%-ának gondjai vannak a termékek kicsomagolásával; 78%-uk panaszojja, hogy a felhasználhatósági idő nehezen található és olvasható. kétharmaduk túl soknak találja a csomagolóanyagot a termékeken, szerintük túlcsoomagolják azokat. 49%-uk szerint túlságosan kicsik a csomagoláson a betűk, nehéz kibetűzni az információkat, míg 43%-uk szerint túl nagy méretűek, nehezek a termék-kiszerelelések, csomagok. 15%-uk nehezen tudja megkülönböztetni az egyes márkákat, termékeket, mert hasonló a kinézetük, csomagolásuk (pl. samponok, krémek).

A csomagolás területén az időseknek négy szempont alapvető (Meyer-Hentschel, H.- Meyer-Hentschel, G., 2009): a termék kicsomagolásának milyensége; a csomagoláson található szövegek olvashatósága, érthetősége; a csomag nagysága; valamint a csomagolóanyag mennyisége.

A termékcsomagolás örök kihívása a nehezen nyithatóság, amely főleg az időseknek jelent frusztrációt, vesződséget. Számukra alapvetően fontos, hogy a csomagolás könnyen nyitható, bontható legyen, és könnyű legyen visszacsukni, zárni. Ezért a csomagolástechnikánál kiváltképp fontos az idősek fizikai kondícióit tekintetbe venni (Rutishauser, 2005). Ez a legtöbb árucikknél nem magától értetődő. A kinyitás technológiáját, módját illetően a panaszok szerint sok terméknel rossz, kényelmetlen megoldást választanak a gyártók. A korosztály csaknem felének ez hetente többször okoz problémát, szinte naponta ismétlődő

tortúra. A Meyer-Hentschel Intézet kutatásai szerint idősek kilenctizede rendszeresen használ valamilyen segédeszközt a termékcsomagolások kinyitásához, a szeniorok fele hajlandó akár többet is fizetni egy termékért, ami könnyebben nyitható (Meyer-Hentschel, H.–Meyer-Hentschel, G., 2009).

Az idősek 15–20%-a a gyógyszerek buborékfóliás csomagolásával is küszködik. Mivel ők a gyógyszerek fő fogyasztói, ezért ilyen jellegű panaszaitat többszörösen is komolyan kellene vennie az ágazatnak. Ezen a területen az idősek azt igénylik, hogy a gyógyszerek dobozokban, tégyelben legyenek. (Meyer-Hentschel, H.–Meyer-Hentschel, G., 2009)

Az intézet felmérései arról is tanúskodnak, hogy az idősek számára fontos, ha segédeszköz igénybevétele és sérülésveszély nélkül lehet kicsomagolni a termékeket. A 60+ korcsoport fele arra panaszkodik, hogy a kibontási útmutató sokszor hiányzik vagy zavaros, illetőleg túl sok erő, energia kell számos termék kicsomagolásához. Utóbbi főleg a nőket zavarja, a férfiak a kicsomagolásra fordítandó idő miatt elégedetlenek. Mivel nyugdíjas korban a férfiak legalább annyira kiveszik a részüket a bevásárlásokból, mint a nők, ezért mindkét nem igényeire érdemes odafigyelni a termékcsomagolásnál. (Meyer-Hentschel, H.–Meyer-Hentschel, G., 2009)

A könnyen kibontható csomagolású termékek lehetővé teszik az idősek számára önállóságuk megőrzését, ami csökkenti a szociális költségeket, vagyis társadalmi hasznossága sem elhanyagolható.

Mivel az idősek többnyire egy-vagy két fős háztartásokban élnek, számukra egy termékből a kisebb kiszerezésű csomagolás ajánlott. A termékcsomag nagysága terén nem csak a méret, hanem a súly is lényeges. Főleg a romlandó és a nehéz termékekből nem vásárolnak, ha azok csak nagy kiszerezésben kaphatók. A jövő egyébként is a kisebb és könnyebb kiszerezésű csomagolásé, hiszen egyre többen élnek a fiatalok között is egyedül vagy legfeljebb párban, egyre több a kisháztartás (Lehr, 2000).

A csomagolóanyag mennyisége esetében az ökológiai aspektus, a felesleges hulladékképződés is felmerül, amitől megszabadulni pénzbe és a fáradtságba kerül. Az idősek számára fontos tényező, hogy a csomagolás mérete pontosan igazodjon a termék méretéhez (Meyer-Hentschel, H.–Meyer-Hentschel, G., 2009).

Az időseknek a csomagolás címkéjén lévő adatok nagyítása, olvashatóbbá tétele, a nagyobb, világosabb logó már megkönnyíti az informálódást. Az a tendencia, mely szerint több nyelven is szerepelnek a termék adatai a csomagoláson, nem segíti ezt a törekvést, ez a korábbiaknál is nagyobb gondot okoz az időseknek.

A termék-altípusoknál hasonló színekkel szoktak dolgozni, ez az időseknél nagyon zavaró. A csomagoláson, a címkén használt színeket is gondosan kell megválasztani, mivel az idősek nehezen tudják a színárnyalatokat megkülönböztetni. A túl intenzív, harsány színek sem kedveltek körükben. Ügyelni kell arra is, hogy az adott árucikk térjen el a rivális termékek csomagolásától is, mert az idősek nehezen különböztetik meg azokat egymástól.

Pozitív példa az időseknek megfelelő csomagolásra a Trybol AG egyik fogkrémje, amit 60 éven felüliek számára fejlesztettek ki: alumíniumtubusban forgalmazzák, mivel kiderült, hogy a műanyaghoz képest az idősek ezt jobban

preferálják, mert könnyebben lehet kinyomni belőle a fogkrémet; a feliratozásnál pedig figyelték a jól olvashatóságra (Rutishauser, 2005).

Az idősebb generáció jellemzően hosszabb idő alatt és több információ birtokában hoz vásárlási döntést a fiatalabb társaiknál (Haimann, 2005). Ezért különösen indokolt, hogy a termék használatáról legyen világos, pontos és egyszerű használati útmutató, ami minden felmerülő kérdésre választ ad, hogy a vevő ne érezze kockázatosnak a vásárlást. Az idősek a könnyen érthető termékleírásokat, használati útmutatókat kedvelik, amit olvasható, nagy betűmérettel szednek. A közérthetőség elve magától értetődő alapkövetelmény, azonban az útmutatók többnyire túlbonyolítottak, zsúfolásig tele vannak információkkal. Sok külföldi termék esetében a lefordított szöveg rossz, pontatlan (különösen a kínai, koreai termékek angoltól eltérő európai nyelvű ismertetői).

4. ÁRKÉPZÉS

A jóléti államokban élő idősek a középáras kategóriákat vásárolják elsősorban (ne legyen túl olcsó, sem túl drága a termék), a minőséget jellemzően megfizetik, ugyanis számukra az ár a minőséget, a jó ízlést képviseli (Ambrosius, 2010; Hölper, 2002; Moschis, 2000). A legtöbb árucikk esetében az idősek többsége a minőséget és a termékmárkát az árnál fontosabbnak tartja, ami annak is köszönhető, hogy anyagi helyzetük rendkívül kedvező, ezért árengedmények, akciós árak nem motiválják őket.

Ezt támasztja alá egy '90-es évekbeli felmérés, ami 55 éven felüli amerikaiakat vizsgált. Megállapították, hogy az ár csak akkor fontos tényező, ha két ugyanolyan minőségű, teljesítményű és egyformán híres márká termékéről van szó (például úgy, ha standardizált minőségi szabványok vannak, amelyekről a termékek nem térhetnek el, így bármelyiket választják, nem tudnak hibázni). Eltérő minőségű, teljesítményű, tudású termékek esetében az ár számukra mellékes körülmény (Moschis, 1994).

Az árengedmények idősekre vonatkozó hatásával, hatékonyságával kapcsolatban az összkép árnyaltabb, hiszen az idősek célcsoportja ár szempontjából rendkívül heterogén (Lewis, 1997; Rutishauser, 2005). Egy részük úgy véli, megérdemlik, rászolgáltak, hogy speciális, csak rájuk szabott árengedményeket kapjanak. A mindennapi létszükségleti cikkek esetében a kevésbé tehető idősek kedvelik az árengedményeket, a nyugdíjasoknak sok idejük van, hogy utánanézzenek az áraknak, akcióknak és ezt meg is teszik.

Az 50+-os csoport tagjai igénylik a rugalmas fizetési lehetőségeket, szívesen vásárolnak részletre. Ez nem csak a nagy tételeknél (autó, konyhabútor, stb.), hanem a kisebb befektetést igénylő termékeknél is érvényes. De kedvelik az egyösszegű, azonnali fizetések esetén adott kedvezményt is (Haimann, 2005).

A fejlett, jóléti társadalmaktól eltérően a magyarországi idősek vásárlásainál a döntő szempont az árérzékenységük (Hofmeister et al., 2011; Szarka et al., 2014). Olcsó termékeket keresnek, és jóval kevésbé számít a minőség, vagy

egyéb szempontok, így például a környezetvédelem. Társadalmilag felelős vagy környezetbarát termékekért nem hajlandók többet fizetni, azaz, ha azok drágábbak, nem veszik meg őket. Azonban az is megállapítható, hogy azonos árú termékek közül az idősek 53%-a a kevésbé környezetkárosító változatot választja, ami részben környezettudatos magatartásra utal.

5. DISZTRIBÚCIÓ, ÁRUELHELYEZÉS, BOLTOK BERENDEZÉSE - AZ ÉRTÉKESÍTÉS HELYE (POINT OF SALE)

5.1. TERMÉKELHELYEZÉS, BOLTOK BERENDEZÉSE

Fizikai korlátaik miatt az idősek elvben előnyben részesíthetnék a házhozszállító, csomagküldő katalógus áruházakat, azonban az ilyen hálózatok fő ügyfélköre főként a 20 és 49 közötti korosztályból kerül ki (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2010, Hupp, 2000). Az idősek érdektelenségének egyik oka az, hogy ők a vásárlást társadalmi eseménynek és egyben élménynek tekinthetik (bár másképpen, mint a fiatalok), ilyenkor igénylik a személyes emberi kapcsolatokat. Ugyanakkor a vásárlást funkcionális szempontból is nézik, ami egy olyan komplex, bonyolult, sokinformációs helyzet, amit nehezen látnak át, ezért némileg kellemetlen feladatnak érzik.

Az idősek tehát elsősorban üzletekben és maguk vásárolnak, ezért a boltok eladóterét érdemes az igényeikhez igazítani, hogy ott jól és kényelmesen érezzék magukat, biztonságosan mozoghassanak. Mindezt úgy, hogy a többi korcsoportnak is vonzó maradjon az üzlet elrendezése. Ez nem olyan nehéz kihívás, a legtöbb könnyítés, ami az időseknek szól, a fiatalabb vevőknek is vonzó változtatás, az ő dolgukat is megkönnyíti (Stöcker, 2010).

Arra is volt már példa, hogy egyes idősbárát szolgáltatások kezdetben elriasztották a fiatalabb ügyfeleket, de idővel megszokták a változtatásokat. Amikor az egyik floridai szupermarket motorizált tolószékkel kombinált bevásárlókoszt vezetett be, első reakcióként sok addigi fiatal vásárlójuk elmaradt, mert nem akartak „idősboltba” járni – mára azonban megszokták (Moschis et al., 1997). A szerkezet alkalmazása elterjedt, például a hatalmas Walmart szupermarket lánc egységeiben is megtalálhatók.

A Meyer-Hentschel Consulting kifejlesztette a „StoreCheck” elnevezésű eszközt, amely az idősek szempontjából optimalizálja a termékelhelyezést, boltok berendezését, mégpedig a következő módon (Rutishauser, 2005; Hölper, 2002; Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2009; 2010):

- *Termékelhelyezés, láthatóság.* A látómező az életkorral átalakul, az idősek kisebb területet látnak át, ezért a termékelhelyezésnél ezt érdemes figyelembe venni. Az idős vevők a látóterükbe és a kezük ügyébe eső árut veszik meg, számukra a kutakodás már kényelmetlen és fásasztó. A polcok árufeltöltésének

emiatt nagy szerepe van, hogy a nekik (is) szánt termék szem előtt és vonzó módon prezentáltan helyezték el. Az idősek számára fontos árukat jól észrevehető, jól kivilágított helyen, a szemmagasságban lévő, legfeljebb másfél méter magas polcokon érdemes elhelyezni, nem pedig nagyon felül vagy nagyon alul (lehajlogatni idős korban nem kellemes). Elvben szóba jöhet egy körben forgó, gombnyomással forgatható polcrendszer alkalmazása is, ennek költségei, illetve az esetleges sérülésveszély miatt azonban kivitelezhetőbb megoldásnak tűnik a bolti dolgozók segítsége. Az idősek többsége azonban nem szívesen fordul hozzájuk, mert ezzel elárulnák azt, hogy valamiben segítségre szorulnak. A Meyer-Hentschel Intézet németországi felmérései mutatják, hogy az idős vásárlók legfeljebb egyes árucikkek hollétéről tudakozódnak, de segítséget nem kérnek nehéz vagy nehezen elérhető áruk cipeléséhez, leemeléséhez (Meyer-Hentschel, H.–Meyer-Hentschel, G., 2010). Ezért az alkalmazottaknak látható szükség esetén kérés nélkül rendelkezésre kell állniuk.

- *Választék.* A széles választék elvben jó dolog, de mindenkinek nehezebbé teszi a döntést, ami különösen a sok információval nehezebben boldoguló idősek számára probléma, növeli bennük a stresszt a vásárláskor, elbizonytalanodnak, és emiatt elállhatnak a vásárlástól. A túl nagy és átláthatatlan kínálat csökkenti az idősek vásárlási kedvét. Ezért kisebb és átlátható választékre érdemes törekedni – akár egy termékcsaládnál, akár pedig egy áruháznál, üzletnél (Hock–Bader, 2001; Hölper, 2002).
- *Fényviszonyok.* Mivel az időseknek több időre van szükségük, amíg hozzá szoknak a fényviszonyok megváltozásához, a boltok bejáratánál elhelyezett polcok kínálatával nem törődnek, mivel még nem szokták meg a benti fényeket. Ezt elkerülendő érdemes kialakítani egy, a külső és belső fényviszonyok közti átmeneti zónát a bejáratnál, amihez az idősebb szem is fokozatosan hozzá tud szokni. Az időseket zavarja továbbá az erős, vakító fény, illetve a színek közti nagy kontraszt (pl. sötét talaj, világos falak), vagy a tükröződő, fényvisszaverő felület (tükör, fém, üveg, fénylő parketta).
- *Veszélyforrások.* Ilyen pl. a csúszós padló, de a túl tarka, színében, mintázatában sűrűn változó padlóborítás sem célszerű, mert az idősekben bizonytalanságot kelt, azt hiszik, hogy lépcső következik; ilyenkor legjobb a szőnyegpadló. Az ajtó is gondot okozhat: a forgóajtó a legrosszabb, a legjobb pedig az automatikusan nyitódó, továbbá az ajtóküszöbök elkerülendőek. A lépcsők sem túl kellemesek, ha ilyen van, jól látható jelzéseket érdemes róla kitenni és korláttal ellátni, amibe kapaszkodni lehet. A mozgólépcső a mozgásukban korlátozottak számára nem jó alternatíva, nehezen találnak rá egy adott lépcsőfokra, érdemes mellette liftet is beszerezni.
- *Átláthatóság.* A korcsoport legfőbb elvárása minden bolttípusnál az átláthatóság. Ebbe beletartozik az átlátható árukínálat, a termékcsoportok logikus rendben való elhelyezése. Az időseknek több időre van szükségük a tájékozódáshoz. Egy nehezen átlátható üzlet csökkenti a vásárlói kedvet, ezért a lehető legegyszerűbb metódust érdemes választani: a különböző részlegek feltüntetése, piktogramokkal, nagy betűs feliratokkal, nyilakkal, jól látha-

tóan. A feliratokat nem szabad túl magasra tenni, szűkebb látóterük miatt az időseknek az kényelmetlen lenne, továbbá hasznos, ha a polcok feliratai könnyen olvashatóak, a fehér alapon fekete nagybetűk és arab számok praktikusak. A termékek elhelyezését sem érdemes sűrűn változtatni, az időseknek segítség, ha stabilan ugyanazon a helyen találhatóak.

- *Háttérzene, háttérfények.* A háttérzene alkalmazásának nincsenek egyértelműen csak előnyei. Kedvet, hangulatot teremthet a vásárláshoz, de nehéz olyan zenét találni, amely minden korosztályra egyformán pozitívan hat. Az idősek kevésbé éles hallása miatt a hangos háttérzene és a hangosbemondó sűrű használata sem ajánlott, utóbbit nem tudják a sok háttérzajból kiszűrni. A szupermarketek, áruházak jól teszik, ha kerülik az optikai effekteket, a reklámokat sugárzó monitorok használatát. Egyre több ember érzékeny a fények, képernyők villózására (Haimann, 2005).
- *Kényelem.* Mivel az időseket a sok állás és séta hamar kifárasztja, ezért ülőhelyekkel érdemes az üzleteket ellátni. Németországi felmérések szerint az idősek 80%-a a mellékhelyiségekkel ellátott üzleteket preferálja (Verheugen, 2004). További fontos szempont, hogy a szeniorok igénylik a kényelmesebb ügyintézését a pénztáraknál, egyrészt kevesebbet kelljen sorban állni, másrészt ne kelljen az elpakolásnál sietni. Az idősek arra is panaszkodnak, hogy a bevásárlókocsik túl mélyek, emiatt sokat kell hajolgatniuk, továbbá nehéz velük manőverezni.

5.2. INNOVATÍV PÉLDÁK AZ IDŐSEK IGÉNYEIHEZ IGAZÍTOTT ÜZLETEKRE

2003-ban Ausztria negyedik legnagyobb élelmiszer-üzletláncja, az ADEG megnyitotta az első olyan üzletét, amelyet speciálisan az 50 év fölöttiek igényeihez igazítottak. De nem kizárólag az idős vásárlóknak szánták az üzletet, az újításokkal a többi korosztályról sem mondtak le, hiszen a kényelem, a minőségibb kiszolgálás a fiatalabbaknak is szimpatikus. A kísérlet az idősek körében óriási sikert aratott, de a fiataloknak is annyira beváltak a módosítások, hogy sokan (pl. kisgyermekes anyák) törzsvásárlók lettek. A sikert követően tucatnyi hasonló boltot nyitottak országszerte. Többféle módon is igyekeztek kényelmesebbé, idősen is önállóan intézhetővé tenni a bevásárlást (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G., 2009; Verheugen, 2004). Többek között az alábbiak:

- Áttekinthetőség, elérhetőség: alacsony polcok, áttekinthető polcrendszer; a különleges akciók központi elhelyezése;
- Biztonság és kényelem: akadálymentesített, csúszásmentes padló, fékkel ellátott könnyen irányítható bevásárlókocsik, pihenőzóna padokkal, a parkolóban a kocsibeállások szélesek, vérnyomásmérő az üzletben.
- Olvashatóság: barátságos világítás, jó fényviszonyok, nagyobb és könnyen, jól olvasható árucédulák, szellős betűsűrűséggel, a polcoknál nagyítókkal, hogy a termékcsomagolások kisbetűméretű szövegeit is el lehessen olvasni.

Azonban nem csak élelmiszerüzletek, szupermarketek váltak idősbaráttá Németországban. 2000-ben a német Garant nyitott egy idősekre szabott kísérleti cipőüzletet. A bolt berendezését (színek, világítás, talaj, ülő- és próbahelyek), kínálatát és a kiszolgálás módját is teljes egészében az idősek felmért igényei határozták meg. A vonatkozó kutatás eredménye egyértelműen megmutatta, hogy a fiatalokhoz képest az időseknek eltérőek a preferenciáik, az élen végzett három szempontra a válaszadók 80%-a voksolt, mindegyik idősspecifikus igénynek mondható (Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G.):

- A megkérdezettek 51%-a az áttekinthető kínálatot nevezte meg fő szempontnak, a kényelmes cipőkből való széles választék végzett a második helyen, az udvarias és türelmes kiszolgálás a harmadikon. Még három válaszlehetőség érte el az 5%-ot (világosan látható árjelzés, kényelmes próba- és leülési lehetőség); ezek is inkább időskarakterű igények.
- Érdekes módon elenyésző százalékot kapott két további tényező: legyen személyes ismerős az eladó; legyen idős eladó is a boltban. Előbbi arra utal, hogy az idősek sem igénylik már azt a kort vissza, amikor helyi szaküzletek uralták a piacot, és a boltosok a környék lakóival jó ismerősi viszonyban álltak. Utóbbi azért tanulságos, mert sokan azt hiszik, hogy idős személyzettel jobban meg lehet fogni az idős fogyasztót. Úgy tűnik, erre nincs feltétlenül szükség, az idősebbek igényeire megfelelően kiképzett fiatal eladó is tökéletes lehet.

Mindkét tesztüzlet beváltotta a hozzá fűzött reményeket, mintegy 20%-kal nagyobb forgalmat bonyolítottak, mint a két cég bolthálózatának nem idősekre szabott egységeinek az átlaga. Mindkét cég azóta is élenjáró az idősekre koncentrált üzleti tevékenység gyakorlati megvalósításában.

5.3. AZ ÉRTÉKESÍTÉS HELYE

Az időseknek kényelmes, ha az üzletek egymás közelében vannak, ezért kedvelik a bevásárló-utcákat és bevásárlóközpontokat. Amerikában a '80-as években jelent meg az igényüknek megfelelő új trend, hogy a szupermarketekben gyógyszertárak is nyíltak, ami ma már világszerte bevett gyakorlat (Moschis, 1994).

Az idősek a vásárokat, kiállításokat is szívesen látogatják. Német nyelvterületen számos vásárt rendeznek kifejezetten az idősebb célcsoportoknak. A leghíresebb, legnagyobb a bécsi időseknek szóló vásár (Wiener Seniorenmesse), évi 100 ezer látogatóval. Németország legnagyobb, 50 éven felülieknek szóló vására, a „Die 66”, amelyet 2012-től már évente kétszer rendeznek meg (egyszer Münchenben, egyszer Lipcsében) de jelentős a kölni Wir-Messe is, amelyik magát a szépkorúak vásárának definiálja, mintegy 50 ezer látogatóval és több mint 200 kiállítóval (www.wiener-seniorenmesse.at; www.die-66.de; www.wir-messe.de; Lulay, 2010).

6. ELADÁSHOZ KAPCSOLÓDÓ EGYÉB SZOLGÁLTATÁSOK – KISZOLGÁLÁS, ÜGYFÉLSZOLGÁLAT

Az idősebb fogyasztók jelentős vásárlóerőnek bizonyulnak, amiatt a kitüntetett figyelem elvárás lehet a részükről, pl. több segítséget, odafigyelést, tanácsot igényelnek eladótól, vevőszolgáltatótól (Auf dem Prüfstand, 2003, 8). A fejezet ennek részleteit mutatja be.

6.1. MINŐSÉGI KISZOLGÁLÁS MINŐSÉGI FOGYASZTÓKNAK

Az idős vásárlók megnyerésének alapfeltétele a kompetens, barátságos és segítőkész eladó. A mai idősök fiatalkorában még nem voltak személytelen szupermarketek, ezért vásárláskor az idősök igénylik a beszélgetést, a személyes kiszolgálást. A kiszolgálás figyelmessége, szakszerűsége a két fő szempont, ami alapján az idősök egy adott boltban vásárlók lesznek (Rutishauser, 2005). A szeniorok elvárásai közül e téren a tanácsadás különösen fontos, az idősöknek szüksége van szaktanácsokra. Biztosak akarnak lenni abban, hogy jól választanak, és egy átfogó, részletes tanácsadás minimalizálja a hiba, a rossz döntés kockázatát. Az idősök minden más célcsoportnál jobban függnék az eladók tanácsaitól.

De nem elég az eladók szaktudása, az idősök emellett figyelmességet, udvariasságot, tiszteletet várnak el tőlük; továbbá türelmet, megértést, empátiát, mivel az átlagnál jóval több időre van szükségük egy vásárlói döntés meghozatalához. Az eladók megítélésénél ugyanolyan fontos az udvarias kiszolgálás, mint a szakértelem (Hölper, 2002; Hock-Bader, 2001).

Hangsúlyos szempont továbbá, hogy az eladó ne akarjon dönteni helyettük, inkább nyújtson észrevehetően, diszkrét segítséget az idősök önmegvalósításához. A ráerőltetés helyett a tanácsadással, alternatívák nyújtásával lehet megadni az autonómiát, hogy a korcsoport tagjai maguk dönthessenek.

Mivel az idősökre a fiatalokhoz képest jóval nagyobb márkahűség jellemző (Ambrosius, 2010; Kohlbacker-Herstatt 2011; Pompe, 2007), a váltásban óvatosak, szükséges hozzá, hogy a megszokott gyártóhoz, termékhez képest az új, az ajánlott valóban jobb legyen; a vásárlásban az eladók a mérleg nyelvének szerepét tölthetik be. Az idős vevőkre összpontosítás megéri, ugyanis náluk nagyobb a multiplikátor hatás, a munkával elfoglalt fiatalokhoz képest többekkel megosztják pozitív vagy negatív vásárlási tapasztalataikat.

Az idősök a kisebb, helyi üzletekben nagyra értékelik a névismereten alapuló kapcsolatokat, ahol ilyenre lehetőség van, ott ez hatékony módja a megnyerésüknek (Rutishauser, 2005; Haimann, 2005). A kisebb boltokban nagy előny, ha a visszajáró idős vásárlók nevét megjegyzi az eladó, ez a személyesebbé tett viszony megkönnyíti a vásárlásukat. De nincs feltétlenül szükségük a kölcsönös ismeretségre; az eladók nevének kis kártyán való feltüntetése is elég, mert már

ez személyesebbé teszi az eladó-vevő viszonyt. Az is növeli az idősek biztonságérzetét, ha az eladói személyzet nem sűrűn cserélődik, és stabilan ugyanazok szolgálják ki őket (Lewis, 1997).

Az eladással foglalkozó munkaerőt ki kell képezni az idős fogyasztókkal való megfelelő bánásmódra. A fiatalokat könnyebb vásárlásra bírni, nekik elég az újdonság, az új technika varázsa, míg ez az idősek preferenciái összetettebbek, többek között sokkal inkább a minőséget és az egyszerű kezelhetőséget keresik, vásárlásukat, választásukat az eladók pozitív és negatív módon egyaránt befolyásolhatják. Érdemes tehát a sok idős potenciális ügyféllel találkozó eladókat speciális továbbképzésben részesíteni. Ilyen képzéseket már számos cég tart, a BMW például a kereskedőinek szemináriumokat szervez az 50 éven felüliekről, hogy jobban megértsék az életüket, az igényeiket, és ezáltal hatékonyabb ügyfélkapcsolatokat építsenek ki velük (Meyer-Hentschel, H., 2000; Härtl-Kasulke, 1998).

Az idősek által mutatott igényekre felkészített fiatal (udvarias, az ügyfél tapasztaltságát érzékelhetően tisztelő, a fiatalos zsargont mellőző) eladók többnyire elegendőek ahhoz, hogy a szeniorok vásárlási kedve megnövekedjen. Bizonyos esetekben érdemes lehet egy-egy idősebb eladót is alkalmazni. Az idős ügyfelek egy része jobban bízik bennük, tapasztaltabb, hozzáértőbb, szavahihetőbb és empatikusabb személyzetnek tartják őket. Főleg olyan árucikkek esetében igénylik az idősebb eladói személyzetet, ahol az átlagnál is bizonytalanabbak a választást illetően (pl. számítógépek, autók, kozmetikumok) (Hölper, 2002; Lewis, 1997; Härtl-Kasulke, 1998).

Német adatok szerint a 45-65 évesek 73%-a, a 65 éven túliak mintegy 80%-a elégedett azzal, ahogy az eladók bánnak velük. A Meyer-Hentschel Intézet 2009-ben végzett felmérése szerint (Meyer-Hentschel, H.–Meyer-Hentschel, G., 2010) az idősek egyharmada barátságtalan és türelmetlen kiszolgálást tapasztal. Ez a vizsgálat azonban azt is kimutatta, hogy minél korosabb valaki, annál kedvesebbek vele az eladók. Legkedvesebb kiszolgálásban a gyógyszertárakban részesülnek, második helyen a pékségek állnak. Mindkét üzlettípusban személyes kiszolgálás van, ez is oka lehet a magas elégedettségi szintnek. A különböző profilú áruházak, szupermarketek esetében kevés idős emeli ki az udvarias kiszolgálást, de nem is panaszkodnak az ellenkezőjére; többnyire semlegesek a tapasztalataik. E kereskedelmi formákban is rá lehet erősíteni az idősek iránti figyelmességre, mert hálás és hűséges ügyfeleket nyernének vele.

6.2. EGYÉB ÜGYFÉLKAPCSOLATOK

Az eladással kapcsolatos további szolgáltatásokat, figyelmességeket is nagyra értékeli az idősek, melyekkel tovább csökken a vásárlással járó stressz, és kellemes élménnyé teszi azt. Például az USA-ban idősparkolókat alakítottak ki a bevásárlóközpontok bejáratainál, és az eladók az autóig viszik a vásárolt árucikkeket. Biztonságot ad az időseknek, ha a vásárlás után is számíthatnak az eladók figyelmességére, segítségére.

A cégek ma már számos eszközt alkalmaznak annak érdekében, hogy egyszeri vevőjüket visszajáró ügyféllé tegyék, és állandósítsák velük az ügyfélkapcsolatot. Ilyen például a kedvezményeket nyújtó ügyfélkártya vagy vevőklub (Hock-Bader, 2001; Härtl-Kasulke, 1998). Tekintettel arra, hogy az idősek vásárlásaikkor kifejezetten igénylik a kommunikációt és a társadalmi-személyes kapcsolatokat, a vevőklubok különösen hatékonyan hozzájárulhatnak ahhoz, hogy stabil-állandó vevőkke tegyék őket. Főként azok a vásárlói klubok népszerűek, melyek a tagoknak akár közös szabadidős programokat is szerveznek. Németországi felmérések szerint az idősek az ügyfélkártyákkal már szkeptikusabbak (Haimann, 2005). Rengeteg ilyen kártya van forgalomban, túl bonyolult a sokféle rendszert megérteni, a különböző kártyákat menedzselni. Általában szerény kedvezmény, bónusz jár hozzájuk, ami nem elég ahhoz, hogy az időseket egy bizonyos céghez, üzlethez kösse.

6.3. MINŐSÉGI VEVŐSZOLGÁLAT – HŰ ÜGYFELEK

A vevő- vagy ügyfélszolgálat, a szerviz-szolgáltatás minőségére is nagy hangsúlyt fektetnek az idősek (Rutishauer, 2005; Kalbermatten, 2000). A vásárlás után a vevővel fenntartott kapcsolatok legalább olyan fontosak, mint maga az eladás.^[6] Az eladás utáni szolgáltatások jelentősége az időseknek fontosabb, mint a fiatalabbak számára. A figyelmes ügyfélszolgálatot minden korosztály értékeli, de különösen az idős vevők megtartásának záloga, az időseknek ez a kockázatok minimalizálását és a problémamegoldást jelenti, meggyorsítja a vásárlói döntést.

A szaküzletek, a kisebb boltok ebből a szempontból előnyben vannak a nagy diszkontokkal szemben: több odafigyelést tudnak eladás után is nyújtani. Például a nem mindennapi termékek esetén néhány nappal a vásárlás után telefonon érdeklődhetnek a vevőnél, hogy minden rendben van-e az áruval. Ezt a módszert szinte minden termék esetén alkalmazni lehet (bár az idősek a többi korosztályhoz képest kevésbé hajlandók kiadni a telefonszámukat).

Az idős ügyfelek megtartásához magas színvonalú ügyfélszolgálati gondoskodásra van szükség. A legjobb minőséget az a cég adja, amelynek a terméke hibátlanul működik, és a használata rendkívül egyszerű, ezért reklamálásra, segítségkérésre sincs szükség. Ha mégis gond van, akkor a gyártó, illetve a forgalmazó, kereskedő ügyfélszolgálatán van a sor. Sok esetben itt dől el, hogy a vevő a céghez-márkához hosszú távon hűséges ügyfél lesz-e, vagy vásárlása egyszeri alkalom volt, amit nem ismételt meg soha többé.

Fontos szempont az is, hogy hogyan érhető el és milyen költségekkel az ügyfélszolgálatok. Korábban jellemző volt, hogy a cégek magas tarifákkal dolgoztak, azonban mára a legtöbb vállalatnál normál tarifa a jellemző, e-mailen pedig ingyen elérhetőek. Az e-mail azonban nehézkes: feltételezi azt, hogy a vevő

[6] Ahogy a németek fogalmazzák: „Nachsorge ist die beste Vorsorge”, avagy az eladást követő szolgáltatások teremtik meg a következő eladás előfeltételeit.

plasztikusan és pontosan közölni tudja, mi a probléma a termékkel, valószínűsíthető az oda-vissza írogatás, és emiatt az ügyfél a kedvét veszítheti. A telefon hasznosabb, mivel kétoldalú és gyors a kommunikáció. Az idősigényekre felkészített jól működő telefonos ügyfélszolgálat ismervei nem feltétlenül időspecifikus elemek, hanem mindenkinek fontos alapelvárások, amelyeket az idős fogyasztók az átlagnál jobban igényelnek és értékelnek (Haimann, 2005):

- Megfelelő kompetencia, hozzáértés, a termékek részletes ismerete. E nélkül pusztán udvariaskodó call-center lesz a vevőszolgálat, és a fogyasztó csalódnia fog, az idősök különösen, hiszen a szakmai segítség számukra kiemelten releváns.
- Beszédkészség. A telefonos segítségnyújtó képes legyen bonyolult technikai jellemzőket érthetően és egyszerűen elmondani. A többféle helyi nyelvjárással bíró nyelvek esetében fontos szempont, hogy az ügyfélszolgálat alkalmazottja akcentus nélkül beszéljen, és közben megértse a különböző nyelvjárásokat.
- Pszichológiai rátermettség az ügyfél pozitív szellemiségű biztatásához, megnyugtatóhoz, a különböző típusú, hangulatú emberekhez szükséges megfelelő hangnem megtalálásához.

7. ÖSSZEGZÉS, TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

Tanulmányunk megkísérelte feltérképezni azt az összetett problémát, hogy a termék- és szolgáltatáspiacoknak, a marketingnek mennyiben és hogyan érdemes alkalmazkodnia az egyre nagyobb társadalmi csoportot kitevő idős fogyasztók részben sajátos igényeihez, fogyasztási és vásárlási szokásaihoz.

A szakirodalom tanulmányozása után arra az álláspontra jutottunk, hogy az idősök eléréséhez az univerzalitásra és az idős-specifikus termékekre, valamint idősmarketingre egyaránt szükség van, előbbi kettő között az arányok képlékenyek. Hogy adott esetben melyik a jó megoldás, a marketing melyik részterületén milyen szinten kell figyelembe venni az idősök speciális igényeit, azt a konkrét részpiac jellegzetességei határozzák meg, általános recept nem adható. A termékfejlesztésnél például egy megfelelően letisztult profilú termék alapvetően piacképes lehet, és nem kell az idősök célcsoportjához igazítani a kialakítását, más esetekben azonban már itt is indokolt alkalmazkodni a seniorok fogyasztói szükségleteihez.

Alapvetően nem kell tehát vadonatúj, idősöknek szánt termékeket kifejleszteni, hanem többnyire elég univerzális irányba módosítani a meglévő termékeket, amelyeket így az idősebbek is szívesen megvásárolnak. Ettől függetlenül kifejezetten erőteljes idősmarketingre van szükség, hogy az idősöknek is szánt, nekik is könnyen használható termékeket az idősök meg is vásárolják. Vagyis „időstermékekre” kevésbé van szükség, ám idősmarketingre annál inkább.

Számos további irányba mélyíthető el a kutatás, így például a marketing eszköztár egyes elemeire fókuszáltnak, avagy országcsoportokra szűkítve a kört (Skandinávia, Japán, angolszász államok, Németország, Közép-Európa, illetve azon belül Magyarország). De a legfontosabb feladatnak a nemzetközi szakirodalom ered-

ményeinek a megismerése után annak hazai alkalmazhatóságát tekintjük, amihez első lépésként elengedhetetlen a hazai fókuszú primer kutatás. Az idősmarketing témakörében korábban már végeztünk empirikus kutatást a magyar időskorúak célcsoportjában (Csizmadia et al., 2014), és az idősmarketing hatékony és releváns eszköztára vonatkozásában is tervezünk egy újabb adatfelvételt.

IRODALOMJEGYZÉK

- *Accessible Design of Consumer Products*. University of Wisconsin, Madison, 1992. http://trace.wisc.edu/docs/consumer_product_guidelines/consumer.doc Letöltve: 2015. 09. 09.
- Ambrosius, G. R. (2010) Brand matters in an aging marketplace. *The Journal on Active Aging*, May/June, pp. 28–35. <http://www.changingthewayweage.com/Media-and-Marketers-support/Articles/brandmattersinanagingmarketplace.pdf> Letöltve: 2015. 11. 21.
- *Auf dem Prüfstand der Senioren - Alternde Kunden fordern Unternehmen auf allen Ebenen*. Deutsche Bank Research, Frankfurt, 2003.
- Bihler, J. (2008) Verpackung für Best Ager. In: Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.): *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2008/2009. Deutscher Fachverlag. pp. 253–264.
- Branger, K-Tillmann, R.-Röthlisberger, P. (2000) *Ältere Menschen in der Schweiz*. Neuchâtel.
- Csizmadia Sz.-Győri Szabó R.-Kovács N. (2014) Idősmarketing - a hazai idősek fogyasztási, vásárlási szokásai. *Tér-Gazdaság-Ember*, 1, 2, 123–151.
- Disch, W. K. A. (2000) „Senioren-Marketing” - ein Thema mausert sich. *Marketing Journal*, 1, pp. 38–47.
- Dreher, A. (2006) Verpackt oder verschlossen? Transgeneracionales Verpackungsdesign. In: Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.): *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2006/2007. Deutscher Fachverlag. pp. 209–228.
- Frings, K.-Meyer-Hentschel, H. (1998) Megamarkt Senioren - innovative Unternehmen machen sich fit. *Werbeforschung & Praxis*, 1, pp. 6–9.
- Giger, A. (2002) *Reifes Marketing für reife Märkte: Megatrend Reife*. Alpha - der Kadermarkt der Schweiz.
- Haimann, R. (2005) *Alt! Redline Wirtschaft*, Frankfurt.
- Härt-Kasulke, C. (1998) *Marketing für Zielgruppen ab 50*. Neuwied.
- Hofmeister-Tóth Á. (2006) *Fogyasztói magatartás*. Aula Kiadó, Budapest.
- Hofmeister-Tóth Á.-Kelemen K.-Piskóti M. (2011) A kognitív életkor és az 50+ generáció környezettudatos fogyasztói magatartása. *Marketing&Menedzsment*, 3, 56–67.
- Hock, E. M.-Bader, B. (2001) Kauf- und Konsumverhalten der 55plus-Generation. *Thesis Fachbericht Marketing*, Nr. 3, St. Gallen.
- Hölper, S. (2002) *Wie vom Seniorenmarkt profitieren?* Das riesige Marktpotential offensiv erschliessen. Köln.
- Hunke, R.-Gerstner, G. (2006) (Hrsg.): *55plus-Marketing*. Gabler, Stuttgart.
- Hupp, O. (2000) *Seniorenmarketing*. Kovač Verlag, Hamburg.
- Kalbermatten, U. (2000) Neuland Alter. In: Meyer-Hentschel Management Consulting (Hrsg.): *Handbuch Senioren-Marketing*. Frankfurt am Main. pp. 71–110.
- Kaupp, P. (2000) Senioren als Zielgruppe der Werbung. In: Meyer-Hentschel Management Consulting (Hrsg.): *Handbuch Senioren-Marketing*. Frankfurt am Main. 171–215.

- Kirsch, J. (2003) Senioren – Marktsegment der Zukunft. In: Rabe, Ch.-Lieb, J. (Hrsg.): *Zukunftsperspektiven des Marketing – Paradigmenwechsel und Neuausrichtungen*. Duncker & Humblot, Berlin. pp. 181-196.
- Kohlbacker, F.-Herstatt, C. (Hrsg.) (2011) *The Silver Market Phenomenon*. Marketing and Innovation in the Aging Society. Springer Verlag, Berlin-Heidelberg.
- Krieb, C.-Reidl, A. (2001) *Senioren-Marketing: so erreichen Sie die Zielgruppe der Zukunft*. Überreuter Wirtschaft Verlag, Wien.
- Lehr, U. (2000) Senioren – eine sehr heterogene Gruppe. In: Meyer-Hentschel Management Consulting (Hrsg.): *Handbuch Senioren-Marketing*. Frankfurt am Main. pp. 141-169.
- Lewis, H. G. (1997) *Senioren-Marketing: die besten Werbe- und Verkaufskonzepte*. Landsberg am Lech.
- Lulay, D. (2010) Live-Kommunikation für die Generation 50plus. In: Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.): *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2010/2011. Deutscher Fachverlag. pp. 71-95.
- Meyer-Hentschel, H. (2000) Ansatzpunkte für das Senioren-Marketing von Banken. In: Meyer-Hentschel Management Consulting (Hrsg.): *Handbuch Senioren-Marketing*. Frankfurt am Main. pp. 623-638.
- Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (2006) Mainstream 55 plus. In: Gerstner, R.-Hunke, G. (Hrsg.): *55plus-Marketing*. Gabler, Stuttgart. pp. 217-233.
- Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.) (2008) *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2008/2009. Deutscher Fachverlag.
- Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.) (2010) *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2010/2011. Deutscher Fachverlag.
- Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (2009): *Seniorenmarketing*. Business Village, Göttingen, 2009
- Moschis, G. P. (1994) *Marketing strategies for the mature market*. Westport.
- Moschis, G. P. (2000) *The maturing marketplace: buying habits of baby boomers and their parents*. Westport.
- Moschis, G. P.-Lee, E.-Mathur, A. (1997) Targeting the mature market: opportunities and challenges. *Journal of Consumer Marketing*, 14, 4, pp. 282-293.
- Otten, D. (2009) *Die 50+ Studie*. Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Pirkel, J. J. (1994) *Transgenerational Design: Products for an Aging Population*. Van Nostrand Reinhold, New York.
- Pompe, H. G. (2007) *Marktmacht 50plus*. Wie Sie Best Ager als Kunden gewinnen und begeistern. Betriebswirtschaftlicher Verlag Dr. Th. Gabler, Wiesbaden.
- Reidl, A. (2006) Megatrend Alter – grau, rüstig, kaufkräftig. In: Gerstner, R.-Hunke, G. (Hrsg.): *55plus-Marketing*. Gabler, Stuttgart. pp. 201-215.
- Rutishauser, F. (2005) *Seniorenmarketing*. Diplomic GmbH, Hamburg.
- Schilperoord, P. (2006) Vom Ärgernis zur intelligenten Verpackung. In: Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.): *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2006/2007. Deutscher Fachverlag. pp. 197-208.
- Stöcker, U. (2010) Supermarkt der Generationen. In: Meyer-Hentschel, H.-Meyer-Hentschel, G. (Hrsg.): *Seniorenmarketing*. Jahrbuch 2010/2011. Deutscher Fachverlag. pp. 99-116.
- Stroud, D. (2006) *The 50-Plus Market*. Kogan Page, London.
- Sudbury, L.-Simcock, P. (2009) A Multivariate Segmentation Model of Senior Consumers. *Journal of Consumer Marketing*, 26, 4, pp. 251-262.

- Szabó I.-Szántó Sz. (2006) *Öregedő lakosság, fiatalos igények*. http://www.omikk.bme.hu/collections/mgi_fulltext/Trend/2006/11/1101.pdf Letöltve: 2015. 10. 12.
- Szarka K.-Lehota J.-Langer K. (2014): A magyar 50+ generáció fenntartható fogyasztási szokásai. *Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing*, 10, 2, 3-9.
- Törőcsik M. (2007) *Vásárlói magatartás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Törőcsik M. (2011) *Fogyasztói magatartás. Insight, trendek, vásárlók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Verheugen, E. (2004) *Generation 40+ Marketing*. Business Village, Göttingen.

INTERNETES FORRÁSOK:

- www.ageexplorer.com
- www.die-66.de
- www.gerontotechnik.de
- www.meyer-hentschel.com/meyer-hentschel-institut
- www.wiener-seniorenmesse.at
- www.wir-messe.de

Rezsiközösség 2.0, avagy ügyvédek a coworking irodában

Coworking spaces for lawyers

Absztrakt

A tanulmány célja bemutatni, hogy az új generációk igényeinek és a digitális technológiáknak köszönhetően gyökeresen átalakult irodák, ezen belül is a coworking – közösségi irodák, mennyire alkalmasak a tradicionális munkakörülményeket (bizalmas iratok kezelését és a titoktartást) igénylő ügyvédi munkák végzésére. A téma még kevésbé kutatott, ezért az általános irodalmi áttekintés után bemutatásra kerül az amerikai, a németországi és a magyarországi szabályozás is. Ezt követően a kézi adatgyűjtéssel gyűjtött információk elemzésével kapott eredményeket az egyetlen magyarországi coworking irodát használó ügyvéd egy interjú keretében validálta. Az ügyvédi hivatásnál már keletkezett egy előd modell, a zsargonban rezsiközösségnek nevezett ügyvédi társulás, mely során az ügyvédi tevékenységek összehangolása történik meg. Így alakul ki a rezsiközösség következő generációja, amely alkalmazza a közösségi irodák vívmányait, ezáltal javítva a körülményeket és a költségeket, illetve a közösség fokozódó aktivitása miatt további pozitív externáliák jelenhetnek meg.

Kulcsszavak: coworking, irodák, rezsiközösség, ügyvédek

Abstract

This paper illustrates how – in the 21st century with the need of the new generations and the digital technology – the place of work evolves into a community building workspace. The research investigates how these new coworking spaces can be used for a traditional legal work focusing on the need for professionalism and confidentiality. After the theoretical section the paper reviews the regulations and practices from the USA, Germany and Hungary. The data was manually collected online and the results were validated with the lawyer who was the first legal user of a coworking space in Hungary. The results suggest that lawyers had already office arrangements in the past, but if they improve it with the founding of the coworking spaces they could improve their office amenities, community, reduce costs and benefit from the new emerging positive externalities.

Keywords: coworking, spaces, lawyers, office arrangements

BEVEZETÉS

A tanulmány célja a posztmodern korszakban a megváltoztatott munka és munkahelyek egy speciális típusa, a coworking, azaz közösségi irodák bemutatása és azoknak az ügyvédi munkavégzés céljából való felhasználásának elemzése. A közösségi irodák kutatásával a kreatív gazdaság irodalma foglalkozik (Moriset, 2014), és alapvetően a kreatív osztályt^[1] nevezik meg, mint bérlő. Florida (2002) a kreatív osztály definíciójában az ügyvédeket kreatív szakemberként nevezi meg. Érhetné Floridát az a kritika, hogy próbál mindenkit egy fogalommal leírni, hiszen első pillantásra nem tűnik a jogászai munka hasonlóan kreatívnak, mint egy grafikusé vagy zenészé. Az ügyvédek munkáját a törvények szigorúan szabályozzák, például az ügyvédi titoktartás fogalma teljesen szemben áll a közösségi irodák mindenkit egy asztal köré ültető, nyitott munkavégzési kultúrájával. Mégis, ha az aranymetszésre vagy a blues zenészek által használt csupán öt hangból álló pentaton skálára gondolunk, akkor a kötöttség, a szabályozás nem tekinthető az alkotói tevékenység akadályának. Az ügyvédi irodahelyiség szabályozottsága sem egy gát, hanem egy keretet megfogalmazó tényező az ügyvédek „telephelyválasztásához”.

A kutatási kérdés bennem a jogi fórum álláshirdetéseinek böngészése során merült fel, számos ügyvédi irodát láttam, amelyek állásajánlatok helyett szobát hirdettek kiadásra. Úgy gondolom, hogy itt egy új piac és gazdasági döntés jelent meg: hogyan válasszon az ügyvéd irodai helyiséget, ami megfelel az előírásoknak és egyben költséghatékony is? A coworking irodák modellje egy új üzleti modellt hozott létre, egyrészt azzal, hogy árban közelít az otthonról végzett távmunka alacsony rezsijéhez, cserébe az üzleti iroda szociális és infrastrukturális hátterét (Lévai, 2018) nyújtja. Másrészt a bérlet időtávját teljes mértékben a szükséges mértékhez lehet szabni. Ezért arra kerestem a választ, hogy az ügyvéd, mint bérlő hogyan tudja kihasználni a közösségi iroda vívmányait, figyelembe véve a foglalkozásához kapcsolódó szabályokat.

A tanulmány első felében a coworking irodák elméleti hátterét mutatom be, majd ismertetem a kutatás módszertanát. A tanulmány második felében a magyarországi ügyvédi irodahelyiséggel kapcsolatos szabályozást és a külföldi ügyvédi coworking mintákat tekintem át.

[1] „Olyan emberek tartoznak a kreatív osztályba, akik kreativitásuk által hoznak létre gazdasági hozzáadott értéket. Két részre bontja ezt az osztályt (Richard Florida), a szuper-kreatív magra, akiknek munkájuk során elsődleges és explicit funkciójuk, hogy újdonságot hozzanak létre, például írók, költők, tudósok, kutatók, mérnökök, előadóművészek. A másik rész pedig a kreatív szakemberek, akik megszerzett tudásukat komplex és kreatív módon használják fel a munkájuk során, ilyenek például az ügyvédek, a menedzserek és más tudás-intenzív iparágakban dolgozók.” („CreativClass Kft. - Kreatív Osztály”, 2018)

1. ELMÉLETI HÁTTÉR

A jelen korszak, a posztmodern, nem tekinthető a modern kort követő paradigmaváltással létrejövő új állomásnak, hanem olyannak, ami elfogadja azt, mint egy lehetőség (Faragó, 1991), és nem lerombolja az értékeit, hanem újrahasznosítja azokat. A posztmodern korszak hatalmas átalakulással jár, az emancipáció (Drucker, 1970) és a technológia hatására a korábban faji, gender vagy szexuális preferencia alapján diszkriminált csoportok, rétegek képesek lesznek integrálódni a társadalomba és a munka világába. A munka is megváltozik. A Ford-i tömegtermelés kezdetén, az 1920-as években, a dolgozó teljesen izolálva volt a családjától (Laing, 1991), a gyárat hatalmas falak vették körbe, mint egy börtönt, az időbeosztást szigorúan szabályozták, az irodai munkavégzés pedig ezeket a regulációkat örökölte, vitte tovább. A tömegközlekedés már jól kiépített, viszont a telekommunikációs technológia fejletlensége a magyarázata annak, hogy mindenkinek a termelés helyszínén kellett tartózkodnia.

1945 óta nem a nehézipari gyárak a gazdaság hajtómotorjai, hanem a gondolkodás, értekezés, tervezés, alkotás. A klasszikus nyolcórás munkarend csak a fordizmus maradványa a jelenkorban. A gyártósor melletti termelés helyett a munkavégzés projektjellegűvé válik, ennek köszönhetően egyre többen lesznek szabadúszók, a munkát képesek a fejlett infokommunikációs technológiának a segítségével távolról, akár otthonról is végezni. A kreatív, posztmodern munkastruktúrára alkalmas munkahely a belsőépítészeti kialakításával támogatja a dolgozók kreatív munkavégzését (Belitski-Desai, 2015). Módosulnak a preferenciák is, Tolbize (2008) szerint a mai fiatalabb generációban sokan vannak olyanok, akiknek fontosabb a munkahely stabilitásánál az, hogy alkotassanak, kreatív képességeiknek hódoljanak, önmegvalósításukért dolgozzanak. Az igazi változások, kezdeményezések alulról jönnek, ennek az egyik szimbolikus példája a coworking iroda.

A coworking irodák, másnéven közösségi irodák olyan irodák, melyekben egy közösségi térben lehet asztalt és irodai infrastruktúrát, valamint szolgáltatásokat (nyomtatóhasználat, internet, fax, tárgyalóhelyiség) bérelni napokra vagy hosszabb időszakra, tehát a közösségi gazdaságban közösségi lett az iroda is (Botsman-Rogers, 2010). A coworking irodák komplex társadalmi jelenségnek tekinthetők, mivel nem csak egy térről van szó, hanem önállóan dolgozó emberek dolgozhatnak közösen (Waters-Lynch et al., 2016). A coworking iroda megoldást jelent a startupok dolgozói számára, mikor még nincs stabil jövőképük, megoldást jelent olyan szabadúszóknak akiknek anyagilag nem érné meg egy fix irodai bérlet, viszont otthon nem tudnak hatékonyan dolgozni.

Merkel (2015) szerint a coworking téma még nagyon új, a legtöbb párbeszéd róla a felhasználói között zajlik, és még nagyon kevés társadalomtudományi elemzés készült ebben a témában. A fogalmat 2005-ben találta ki Brad Neuberg (Botsman-Rogers, 2010) szabadúszó programozó, akinek nem tetszett, hogy csak a két végtel létezik: vagy otthonról, vagy egy céges irodában kell dolgoznia.

Szerinte, ha 9-től 5-ig kell dolgozni egy vállalatnál, akkor kapunk közösséget és rendszert, struktúrát, viszont ezért a szabadságunkkal kell fizetni. Ha a munkavállaló otthon marad, akkor a szabadságért cserébe szenved a magánytól miután nincsen körbevéve dolgozó emberekkel (Kenline, 2012). A posztfordista társadalom elemzésekor ezt az igényt már Bell is észrevette, ő úgy közelítette meg ezt a témát, hogy a vállalat egyrészt gazdasági intézmény, másrészt szociológiai, a korábbi időkben a család általi, illetve az egyház templomokon keresztül közösségépítési funkcióját veszi át (Bell, 1973). A vállalkozások nélküli szabadúszók, illetve az új vállalatokat alkotó startup dolgozók számára pedig a coworking iroda segíti ezt a közösségépítő szerepet. A tudásmegosztás és a közösség a kreatív iparon belül pedig jó eséllyel új ötletekhez és közös projektekhez vezethet (Bettiol-Sedita, 2011). Green (2014) szerint a hagyományos irodabérléssel szemben a coworking iroda előnyei, hogy:

- a startupok tőkehiányosak, így nem tudnak egy egész irodát kibérelni, a közösségi iroda viszont az aktuális állapotukhoz és a gazdasági feltételeikhez igazítható,
- nem hitelképesek is bérelhetnek rövid távra, kapható napijegy is,
- a bérelt területek (munkaállomások/székek száma) skálázhatóak.

A coworking irodának kétfajta elődmodelljét ismerjük (Foertsch-Cagnol, 2013). Az első a hackerspace, amikor számítógépes szakemberekben megjelenik az igény a fizikai térben való találkozásra, közösségi élményre, hogy együtt beszélgethessenek, dolgozhassanak. 1995-ben a Chaos Computer Club Berlinben „c-base” néven hozta létre az első ilyen kreatív műhelyt. A másik a rövid távon is bérelhető irodai asztal közösségi funkciók nélkül, mely 1999-ben a 42 West 24^[2] névvel nyitotta meg kapuit New Yorkban. Brad Neuberg közösségi tere 2005. augusztus 9-én San Franciscóban kezdett el működni, viszont eleinte nem volt sikeres, az első hónapban senki sem bérelt asztalt. Brad azt találta ki, hogy eljár kávézókbá, hogy az embereknek meséljen az ötletéről; így sem lett gyors siker a mozgalom, de fokozatosan elterjedt a világban.

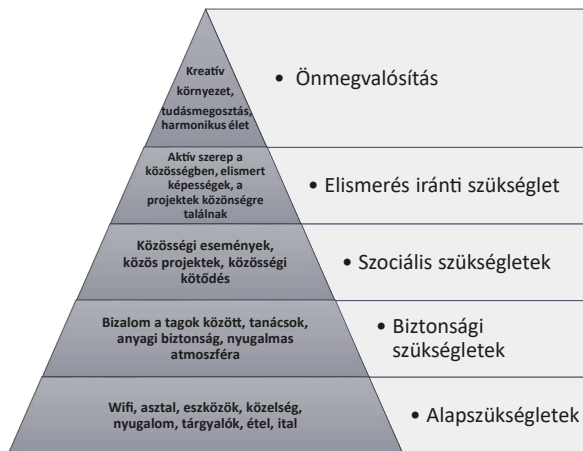
Green (2014) a coworking irodák három altípusát különböztette meg:

- felsővezetői,
- vállalkozói,
- kreatív.

[2] <http://www.42west24.com/>

Van der Broek (2011) a coworking irodák szolgáltatásait összekötötte Maslow piramisával (1. ábra).

1. ábra: Coworking irodák szolgáltatásai a Maslow piramis szerint
Figure 1 Amenities of Coworking Spaces and the Maslow Pyramid

Forrás: Van der Broek (2011, 1)

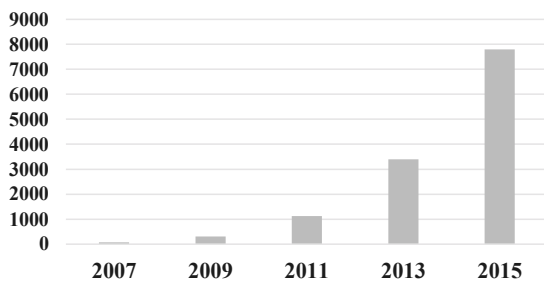
A piramis alján az alapvető szükségletek láthatóak, mint például a Wifi, egy asztal, ami mellé le lehet ülni, csendes és nyugalmas szoba. Felette található a biztonság szintje, a coworking irodának a nyugalmas atmoszférájával kell támogatnia a bérlők hektikus életét, ellensúlyozni a vállalkozói élet, jövedelem kiszámíthatatlanságát. Ezek után következik a szociális szükségletek szintje, ez az, amit az otthoni munka már nem képes nyújtani. A közös iroda a következő szinteket is biztosítja, a tagok egymás képességeit elismerik, lehetőségük nyílik az önmegvalósításra a kreatív környezetben.

A coworking irodák hasonló üzleti modellel dolgoznak, mint a bérelhető irodák, azonban Waters-Lynch és szerzőtársai (2016) három szempontot sorolt fel, mellyel mégis megkülönböztethetőek a coworking irodák az általánosan bérelhető irodáktól:

- az ott dolgozók profilja,
- az egyes bérlők közötti interakció elősegítése,
- az iroda kinézete, designja.

A coworking irodák száma évről évre rohamosan növekszik a világban a deskmag.com adatai alapján, míg 2007-ben mindössze 75 ilyen iroda működött, addig 2015-ben már 7 800 (2. ábra). A sharedesk.com^[3] adatai alapján New York, Berlin és Londonban található a legtöbb iroda.

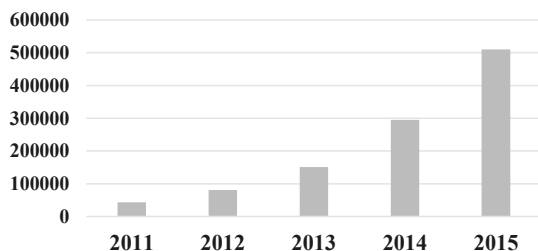
2. ábra: Coworking irodák számának alakulása a világban 2011 és 2015 között
Figure 2 Number of Coworking Spaces Worldwide between 2011 and 2015

Forrás: Deskmag.com (2016) adatai alapján saját szerkesztés

Az irodák számához hasonlóan a bérlők száma is gyorsan növekszik (3. ábra), a 2011-es adat szerint 43 ezer fő volt az irodákat használók száma, 2015-ben ez a szám már 510 ezer volt.

3. ábra: Coworking irodát bérlők száma a világban 2011 és 2015 között, fő
Figure 3 Members of coworking spaces worldwide between 2011 and 2015

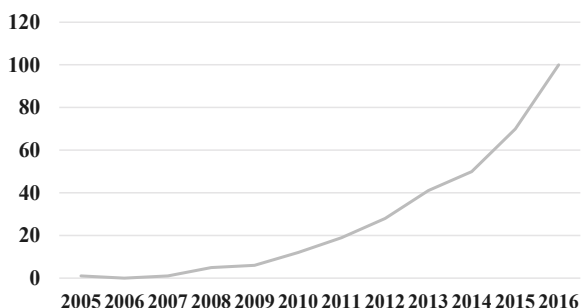

Forrás: Deskmag.com (2016) adatai alapján saját szerkesztés

[3] Ez egy olyan weboldal, ahol a különböző bérleti konstrukcióikat a coworking irodák meghirdethetik. Az oldalt Enrico Icardi, Kia Rahmani és Dario Aschero alapították 2009-ben, azzal a céllal, hogy a bérlőket és a bérbeadókat összekapcsolják. A motiváció személyes volt, Enrico Torino és Berlin között utazott folyamatosan, irodára volt szüksége szabadúszó munkáinak elvégzéséhez. Az oldal használata alapvetően ingyenes, a bérbeadót csak a sikeres bérlés létrejöttékor terhelik meg egy 15%-os jutalékkal.

A Google-nek van egy keresési trend nevű szolgáltatása (<https://www.google.hu/trends/>), ahol kifejezésekre való rákeresések trendjét lehet megtekinteni. Az eredmény nem darabszámot mutat, hanem, ahol a görbe eléri a 100-at, az azt jelenti, hogy abban az időpontban keresték a legtöbben az adott kifejezést. A 4. ábrán a coworking kifejezés keresési trendje látható, a kifejezés keresettségének változása hasonló az irodák és a bérlők robbanásszerű növekedéséhez.

4. ábra: Google keresési trend a világban a coworking kifejezésre 2005 és 2016 között
Figure 4 The Results of Using Google Search Trend with the Keyword Coworking between 2005 and 2016

Forrás: Google Trends (2016) adatai alapján saját szerkesztés

A Deskmag (2016) globális felmérése alapján egy közösségi iroda elindítása átlagosan 8,5 hónapnyi időt vesz igénybe, az alapítók átlagosan 100 ezer dollárnyi alapító tőkével kezdenek, melynek több, mint a fele a saját tőkéjük. Megfigyelésük szerint a helyek megnyitása előtt már több hónappal reklámozzák az irodákat, melynek az eredménye az, hogy az első héten már átlagosan 6,5 bérlőjük van. A bérlők átlagosan 19,7 hónapig vannak egy adott irodában. Az amerikai irodákban 70 munkaállomás található és 110 bérlő, ha ezeket a statisztikákat az egész világra nézzük meg, akkor 63,9 munkaállomásról és 75,8 bérlőről van szó. Ez könnyen magyarázható azzal, hogy az amerikai coworking irodákban nem csak egyedülálló bérlők vannak, hanem többszemélyes vállalkozások is, ahol már nincs mindenkinek szüksége munkasztalra, hanem inkább a kommunikáció, így a tárgyaló használata a fontos, vagy, hogy az adott irodában több állandó tag van, aki nem jár be minden munkanap dolgozni, mert például szabadúszó vagy projekt-munkás. Az USA-ban az irodák mérete átlagosan 900 négyzetméter és egy dolgozó környezetére 14 négyzetméter jut, addig világviszonylatban az irodák átlagosan 740 négyzetméteresek, a dolgozói környezet pedig átlagosan 11 négyzetméter.

Az irodák üzemeltetését az USA-ban átlagosan 9 személy végzi, közülük átlagosan 4,5 teljes munkaidős dolgozó, 3,6 részmunkaidős alkalmazott, 0,8 gyakor-nok, ugyanehhez globális szinten 10 fő szükséges, melyből 5,2 teljes munkaidős, 4 részmunkaidős, 1,2 pedig gyakornoki pozícióban áll. A bérleti díjából pedig havonta átlagosan 40 ezer dollár bevétel keletkezik az USA-ban, amelyet két faktor

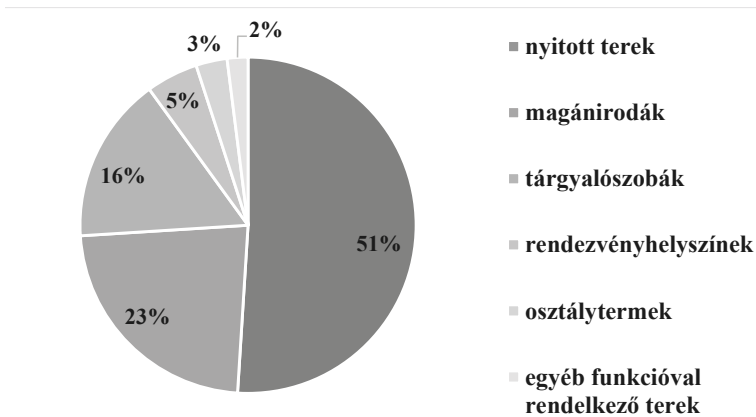
is befolyásol. Az egyik a város lakosságának nagysága; ha több, mint 1 millió, akkor átlagosan 71 900 dollár a havi bevétel, míg ha 100 ezer és 1 millió között van, akkor átlagosan 32 200 dollár, ha pedig 100 ezer fő alatti, abban az esetben átlagosan 24 100 dollár. A másik faktor a bérlők száma, 30 fő felett az átlagos bevétel 50 300 dollár, alatta 26 700. Az Egyesült Államokban a coworking irodák egynegyede veszteséges, csupán alig több, mint egyharmaduk termel profitot, ezek általában a régebben megnyitott, sok taggal rendelkező irodák.

A bevételek az alábbi forrásokból származhatnak (Deskmag, 2016):

- asztalok utáni bérleti díjból,
- magánirodák bérleti díjából,
- tárgyalók bérleti díjából,
- rendezvények és tantermek bérleti díjából,
- kombinált tagdíjakból,
- virtuális irodai szolgáltatásokból,
- szponzorációból,
- étel és ital árusításából,
- rendezvények jegyáraiból,
- állami támogatásból.

Felépítésük szerint az irodákon belüli terek a következő részekre oszthatóak fel az USA-ban készült felmérés alapján (5. ábra) (Deskmag, 2016).

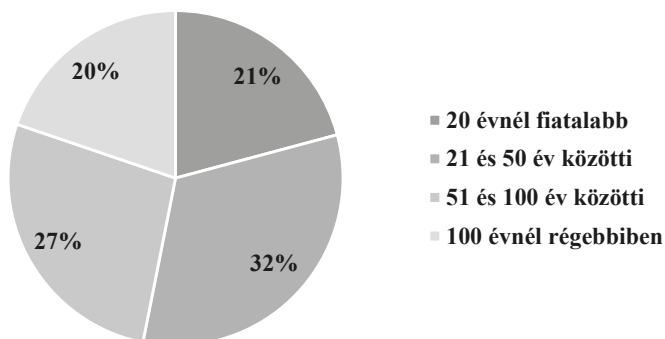
5. ábra: Irodán belüli terek megoszlása, %
Figure 5 The Usage of Space Inside a Coworking Space, %

Forrás: Deskmag (2016) alapján saját szerkesztés

Az épületek életkorát is vizsgálta a Deskmag (2016) az USA-ban, a 6. ábra mutatja be a megoszlást.

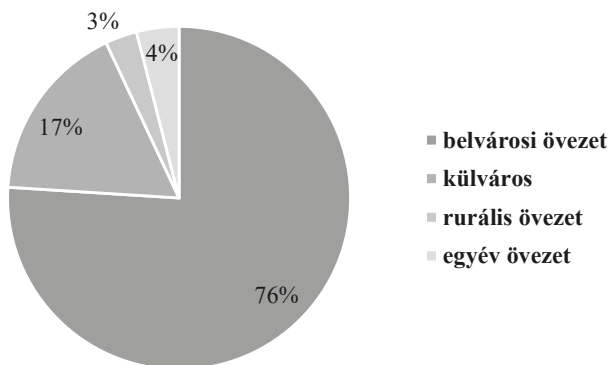
6. ábra: A Coworking iroda épületeinek kora az USA-ban
 Figure 6 The Age of the Coworking Spaces Building the USA

Forrás: Deskmag (2016) alapján saját szerkesztés

Deskmag (2016) szerint az irodák kevesebb, mint egyharmada található egy milliónál nagyobb lakossággal rendelkező városban, viszont éppen városokban van a legnagyobb igény további közösségi terek megnyitására. A Deskmag (2016) felmérése szerint hasonló a közösségi irodák és a városon belüli irodák eloszlása (7. ábra).

7. ábra: A Coworking irodák városon belüli eloszlása
 Figure 7 The Distribution of the Coworking Spaces in Cities

Forrás: Deskmag (2016) alapján saját szerkesztés

2. ÜGYVÉDI COWORKING IRODAHELYISÉG

Az angolszász szakirodalomban Findlaw (2018) vizsgálta meg a coworking irodahelyiségek az ügyvédi munkához való alkalmasságát. Fontosnak tartja, hogy az iroda legyen belül változatos, vagyis tartalmazzon zárt szobákat és nyitott közösségi tereket is, és a bérleti díj ezen területek használatán alapuljon. Findlaw a következő szükséges szolgáltatásokat emelte ki:

- szélessávú internet,
- informatikai támogatás,
- konferenciaterem, ahol az ügyfelekkel zavartalanul lehet találkozni,
- zárt szobák, ahol telefonálni lehetséges,
- általános irodai infrastruktúra nyomtatáshoz, fénymásoláshoz, faxoláshoz,
- postafiók szolgáltatás,
- 24 órás használatlehetőség, munkaidőben recepció,
- külön konyha vagy kávézásra alkalmas helyiség.

Problémaként definiálta, hogy a jogászai munka eltér a coworking irodában általában megtalálható programozóitól (az első közösségi iroda is egy programozó, Brad Neuberg igényeit szolgálta ki [Botsman–Rogers, 2010]), több koncentrációt igényel, így nem szerencsés, ha mások zajongása ebben az ügyvédet megzavarja. Ugyancsak nem kívánt szituáció, ha konkurens ügyvéd látja, milyen ügyfelek járnak a másik ügyvédhez, és esetleg árban egy kedvezőbb ajánlatot tesz. A legnagyobb probléma pedig a bizalom. Egy ügyvédi munka teljesen másképpen zajlik, mint az applikációk fejlesztése, gyakran szükség van elvonulási lehetőségre, hogy az ügyvédi titkok ne derülhessenek ki. Ez kizárja az olyan konstrukciókat, ahol a tárgyaló bérlete nem fix megegyezésen alapul, de leginkább azt jelenti a gyakorlatban, hogy ügyvédként szükség van egy állandóan elkülönített szobára is. A megjelenés szintén lehet aggályos. Ami tetszhet a fiataloknak, ilyen a dizájnerek kreatív környezete, az lehet nem illik össze az idősebbek által gondolt méltó környezettel.

Oxley (2016) más szempontokat vett figyelembe, úgy vélte, át fognak alakulni az ügyvédek irodahasználati szokásai, valamint, hogy a legfontosabb faktor a költség. Ezt követi a lokáció kiválasztása, ez hatással lesz a leendő ügyfélkörre is; például ha az ügyfélkör jellemzően kékgalléros ügyfelekből áll, akkor érdemes arra figyelni, hogy az iroda tömegközlekedéssel is megközelíthető legyen. Természetesen az sem hátrány, ha közel van a bíróság. A legújított listában ez utóbbit emeli ki a springfield-i Dockit nevű coworking iroda. Oxley (2016) második szempontja, hogy legyen (megosztott) adminisztratív munkatárs, aki ha szükség van rá, képes ellátni a jogi asszisztensi teendőket is. Az ügyvédi titok szintén fontos, ezért privát szobát és tárgyalóhelyiséget kell biztosítani. Legutoljára pedig a szociális légkört elemzi, egyrészt a többi bérlő is legyen minőségi, legyen szabályzat az irodahelyiség használatáról, amit be is tart mindenki; és természetesen a közös munka is megjelenik előbb-utóbb a bérlők között. Kamlet (2013) is ezt az előnyt

látja, az irodában dolgozó ügyvédek nem csak egymás konkurenciái lehetnek, hanem együtt is dolgozhatnak, így nagyobb eseteket is elvállalhatnak együtt.

Hoesmann (2018) a németországi szabályozás alapján felsorolta, hogy milyen feltételeknek kell megfelelnie egy ügyvédi irodának. Első forrásként a BORA (§5) Berufsordnung für Rechtsanwälte-et, vagyis a német ügyvédi kódexet említi, mely úgy fogalmaz, hogy: „Az ügyvéd köteles hivatása gyakorlása során a szükséges ténybeli, személyi és szervezeti követelményeket fenntartani az irodájában és a fiókirodájában.” Második forrása az ügyvédi irodáról a BRAO (§27) Bundesrechtsanwaltsordnungban található paragrafus, mely három bekezdésből áll:

- az ügyvédi irodának, annak az ügyvédi kamara körzetében kell lennie, melynek az ügyvéd a tagja,
- az ügyvédnek értesítenie kell a bíróságot, amennyiben új irodát vagy fióktelepet alapít,
- és végül ha az ügyvéd körzetet vált, akkor az illetékes kamara elbírálja a kérelmét, és amennyiben elfogadja, akkor az elköltözés helyén illetékes kamarai tagsága lejár.

A német törvény ismeri a közös iroda fogalmát, de ez a rezsiközösséget jelenti és nem a különböző szakmák egy légtérben való munkáját.

Hoesmann (2018) szerint az ügyvédi irodahelyiségnek szüksége van cégérre, egy telefonszámra és egy postaládára. Alkalmasnak kell lennie az ügyvédi munkavégzésre és az ügyfelek fogadására. Egy magánlakást is megfelelőnek tart erre a célra, viszont kizárja, hogy az ügyfelekkel való kapcsolatot telefonon, írásban az internet segítségével, személyesen pedig nyilvános étteremben tartsák az ügyvédek. Szintén nem tartja elfogadhatónak a csak postafiókból álló vagy virtuális irodákat. Úgy véli az irodák és az iratraktár tulajdonviszonyai lényegtelenekek. A coworking irodának is meg kell felelnie az ügyvédi munkavégzés minimális körülményeinek. Ez egyedileg függ mindig az adott helytől, Németországban a coworking irodákról még egyik bíróság sem hozott határozatot.

Hoesmann (2018) és Lehmann (2017) is úgy vélte, hogy a coworking irodával az ügyvédi titok megsértése a legnagyobb probléma. A nyílt légtérben bárki megláthatja az ügyvéd monitorán vagy asztalán szereplő nyitott dokumentumokat. További gondot jelenthet, hogy a közösségi irodákban a kreatív szakmák képviselői dolgoznak, ami hangoskodással jár, így az ügyféllel folytatott telefonos beszélgetés válhat, nem professzionális hozzáállást sugallhat. Nem mindegyik coworking iroda ilyen, vannak olyanok, ahol követik a hagyományos irodák irratlan szabályait, ezek lesznek alkalmasak ügyvédi munkavégzésre. Ezekben az irodákban a nagy közösségi terek mellett találhatóak külön bérelhető helyiségek, mint tárgyaló vagy zárt irodák. Hoesmann (2018) végül azt ajánlja, hogy minden esetben egyedileg lenne szükséges megvizsgálni a coworking irodát és abban az esetben lehetne elfogadni ügyvédi irodahelyiségnek, ha az ügyvéd számára rendelkezésre áll az ügyfelével való találkozásához privát helyiség.

Magyarországon az ügyvédi irodákat az ügyvédi tevékenységről szóló 2017. évi LXXVIII. törvény szabályozza, mely során az ügyvédi iroda kifejezés nem egy helyiség jelentését tartalmazza, hanem egy jogi személyét. A helyiséget a jogszabályban irodahelyiség kifejezéssel szerepel. A 6/2017. (XI. 20.) MÜK szabályzat az irodahelyiség megfeleléséről és az egy címre bejelentett irodahelyiséggel rendelkezőkre vonatkozó szabályokról tartalmaz leírást és követelményeket a helyiséggel kapcsolatban, mely alapján az infrastruktúrának alkalmasnak kell lennie arra, hogy:

- az ügyfelek fogadása az ügyvédi hivatáshoz méltó környezetben történjen,
- a fogadott, mind a többi ügyfél ügyvédi titkának megőrzése biztosítva legyen,
- rendelkezzen mellékhelyiséggel,
- az ügyvéd lakása esetén a lakás célját szolgáló helyiségektől megfelelően elkülönített legyen.

A Budapesti Ügyvédi Kamara „Az ügyvéd irodahelyiségének megfeleléséről” című elnökségi határozata megadja az egy ügyvédre jutó átlagterület négyzetméter értékét is. Látható, hogy a klasszikus kreatív coworking irodák nem felelnek meg az ügyvédi irodahelyiséggel szemben kapcsolatos elvárásoknak. Érdeemes lenne elgondolkodni, hogy a megváltozott gazdasági környezet, a kreatív ipar újfajta jogi kihívásai és ezáltal lehetséges új ügyfelek miatt nem lenne-e szükséges felülvizsgálni a szigorú szabályozást.

Az irodahelyiség kiválasztása egyben egy gazdasági döntés is, az ügyvédnek van lehetősége a saját lakás és a saját ügyvédi irodahelyiség opció közül választani, az ügyvédi tevékenységről szóló törvény 101. § (1) pontja úgy fogalmaz, hogy *„az ügyvédi tevékenység tartós ellátása céljából, írásbeli társulási megállapodással, önálló jogalanyisággal nem rendelkező, saját név alatt működő ügyvédi társulás hozható létre”*. Így racionalizálhatóvá válik az infrastruktúra költsége. Az amerikai modelleket megvizsgálva azt tapasztaltam, hogy az irodák (1. táblázat) kizárólag ügyvédeket fogadtak bérlőként.

1. táblázat: Coworking irodák ügyvédek számára, kézi legyűjtés Google kereső használatával
 Table 1 Coworking Offices for Lawyers, Manual Data Collection with Google Search

Megnevezés	Honlap	Település	Rövid jellemzés	Tagok	Havi bérlet ára (\$)
Chisel - Coworking for Corporate Lawyers and Law Firms	https://chiselspace.com/	Washington	A teljes spektrumot ki szeretnék szolgálni, vállalati jogászokat, vállalati jogi irodákat, távmunkában dolgozó ügyvédeket, utazó ügyvédeket	Csak ügyvédek	500
Enrich: Coworking Community for Lawyers	http://enrichcoworking.com/	San Diego	Az alapító menekült a tradicionális jogi irodából, egyedül nem szeretett volna lenni, a coworking iroda nem eléggé professzionális, így ő egymástól független ügyvédeknek nyújt jogi iroda szolgáltatást, fókuszálva a közösség építésre	Csak ügyvédek	399
ESQLegal Workspaces for the innovative professional	https://www.esqlegal.com/	Denver	A bérlők számára mentorálási szolgáltatásokat nyújt, illetve értékesíti a jogászok szolgáltatásait	Csak ügyvédek	750
Legal Space Coworking - Coworking Unit Sao Paulo	https://www.coworker.com/brazil/sao-paulo/legal-space-coworking-coworking-unit-sao-paulo	Sao Paulo	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
Law Firm Suites	http://lawfirmsuites.com/	Hat amerikai városban	Közösség, irodai szolgáltatások, több városban is	Csak ügyvédek	350
Dockit	http://www.dockitma.com/	Springfield	Közel a helyi bíróság épületéhez, képzéseket szervez tagjainak	Csak ügyvédek	275
OWL Suites	https://lawofficespace.com/	Texas	Költséghatékonyság, aggregáló oldal	Csak ügyvédek	0-5000
Barristers Row	https://barristersrow.com/coworking-for-lawyers/	Nincs adat	Közösség + szolgáltatások + előnyök	Csak ügyvédek	Nincs adat

Forrás: Google keresés alapján kapott adatokból saját szerkesztés

Továbbá az alábbi előnyöket nyújtották:

- méltó környezetet a bérlő ügyvéd számára,
- minőségi irodai szolgáltatások,
- megfelelő méretű helyiségek,
- az épület optimális lokációja (bírósághoz közeli),
- saját közösség építése,
- képzések, mentorálás,
- a bérlők szolgáltatásainak értékesítése.

Jogászai munkákat végző személyek számára irodát biztosító coworking irodákat online kezdtem el keresni az interneten a google.com kereső segítségével. A kutatás korlátozott eredménnyel járt, az első 50 találat közül mindössze nyolc tartalmazta ügyvédek számára nyújtott coworking iroda leírását. A nyolcból az egyik találat egy ügyvédi coworking iroda aggregációs oldal, az OWL Suites nevű iroda honlapja a lawofficespace.com, ahol jutalék fejében az irodák hirdethetik a bérleményeiket. A tanulmány készítésekor az oldal 21 darab hirdetést tartalmazott. A kapott eredményeket Székely Gergely segítségével dolgoztam felegy interjú keretében, Székely Gergely a Székely Legal irodavezető ügyvédje és az első olyan ügyvéd Magyarországon, aki coworking irodát (Schmidt, 2018) is használ munkája során.

Budapesten jelenleg Székely Gergely az egyetlen ügyvéd, aki munkájához igénybe veszi a coworking irodák szolgáltatásait. Maga az irodapiac is túltelített, így az árak is több éve változatlanok, az általam korábban webbányászattal (2018) összegyűjtött magyarországi coworking irodák elemzésénél azt tapasztaltam, hogy egy átlagos havi bérlet árak 30–35 ezer forint között találhatóak. A Budapesti Ügyvédi Kamara honlapján^[4] véletlenszerűen kiválasztott ügyvédi irodában kiadó szoba hirdetést megtekintve a szoba bérleti ára 80–100 ezer forint között ingadozik.

Székely Gergely az interjú során rávilágított arra, hogy a gazdaság és a jog kapcsolata örök körforgás. A digitális technológiai forradalom megváltoztatta a munkavégzés helyét és eszközeit, így azon jogászok, akik startupok világában dolgoznak szintén egy újfajta légkörre vágnak. Az ügyvédi munkavégzés szabályozottsága is alkalmazható erre az esetre, az iratok tárolásának a kötöttsége történhet az ügyvéd saját lakásán, de a napi aktív munkavégzést, vagyis a kreatív írást, fogalmazást, gépelést nem gátolja semmilyen szabályozás, hogy azt milyen miliőben végzi el az ügyvéd.

A Findlaw (2018) által megfogalmazott megjelenési aggályokkal kapcsolatban elmondta, hogy az ő területén, vagyis a technológiai szektorban pont előnyt jelent a coworking irodának a kinézete, az ügyfelei is ebből a világból érkeznek, és a papír alapú munka helyett lassan már mindent online (és titkosított) csatornákon keresztül intéznek. A coworking iroda segítségével viszont mentesítette magát az otthoni munka negatívumaitól, mint például a közösség hiánya, másrészt mindezt költséghatékonyan megvalósítva.

[4] <http://www.bpbar.hu/kiado-iroda-a-corvin-negyedben-talalható-ügyvédi-irodában-három-szoba-kiado/>

Székely Oxleyhoz (2016) hasonlóan a coworking iroda lokalizációját emelte ki, mint az egyik legfontosabb kiválasztási szempontot. Több irodában is bérelt már asztalt, jelenleg a külvárosban található Officelab113 bérlője, ahol kevesebb szolgáltatást kap, cserébe viszont nagyon közel található a lakhelyéhez. Amikor a bérleti díjakról beszéltünk, megerősítette a korábbi kutatásom (Lévai, 2018) tapasztalatát, hogy az árak nagysága a szolgáltatások mennyiségétől független. A szolgáltatásokat kettéosztotta, szükségességekre és jó, ha van kategóriákra, elsőbe a nagyon gyors és stabil internetet sorolta a másodikba pedig a portaszolgálatot.

Az interjú záró gondolata az volt, hogy a budapesti közösségi iroda piacon az újonnan nyílt irodákra már jellemző a specializálódás az alábbiak szerint:

- a klasszikus coworking irodák (Kaptár, Loffice),
- állami coworking irodák (Szinbád),
- a családi (Officelab113),
- vagy az ingatlanosok számára specializált (iBázis).

3. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány az volt, hogy kísérletet tegyen annak bemutatására, hogy milyen módon változtatták meg a munkavégzés helyét az új generációk és azok szokásai. A fókuszpontom a közösségi irodák voltak és arra kerestem a választ, hogy ezek az új típusú munkavégzési terek milyen kapcsolatban vannak a jogász hivatással. Az irodalom áttekintése és három ország jogi szabályozásának ismertetése után az általam kézi adatgyűjtéssel összeállított jogi közösségi irodákat elemeztem a körülmények és a költségeik szempontjából, majd a kapott eredményeket Székely Gergellyel az első és jelenleg egyetlen coworking irodában dolgozó magyar ügyvéddel elemeztem interjú segítségével.

A megvizsgált adatok alapján úgy gondolom, hogy az amerikai ügyvédi coworking irodák megoldották az ügyvédi titok megtartását és a coworking irodák előnyeinek egyesítését: dedikáltak csak ügyvédeknek adtak ki irodát bérbe. Ezen irodák dizájnja klasszikus és elegáns stílusban készült, és több mint egy hagyományos rezsi-közösség. Közösséget próbálnak építeni mentorálással, képzésekkel, és gyakran értékesítik az ott dolgozó ügyvédek munkáját, ráadásul olyan formában, hogy az egyéni ügyvédekből csapatot szerveznek, hogy nagyobb projekteket is elvállalhassanak. A Law firm suites^[5] oldalán található videóban a bérlő ügyvédek arról nyilatkoznak, hogy:

- a közösség tagjának válásával a bevételeik is nőttek,
- ha sikeres akarsz lenni, sikeres emberekkel kell körülvenned magadat,
- az iroda kapcsolati hálójá olyan erős, hogy nem kell klienseket keresni többé.

[5] <http://lawfirmsuites.com/>

Ezen tapasztalatok alapján úgy gondolom, az ügyvédi coworking irodák megjelenésének az oka technológiai és gazdasági indokokkal magyarázható. Egyrészt mérhető hatékonyság jelenik meg, több ügyvéd egy irodahelyiségben nagyobb outputot eredményez, a költségek szétosztása pedig az egy főre, outputra jutó költséget csökkenti. Ez volt a rezsi-közösség vívmánya, a jogi coworking iroda pedig ezt egészíti ki a pozitív externáliával: az egy irodahelyiségben (ez alatt nem a nyitott térre gondolok, hanem egy ingatlanra) dolgozó ügyvédek közötti közösségépítéssel lehetőség nyílik tudástranszferre, illetve új piacok megnyílására. A tanulmányban bemutatott, az ügyvédi munkát szabályozó speciális attribútumok miatt pedig érdemesnek gondolom Green (2014) megkülönböztetését (felsővezetői, vállalkozói, kreatív) kibővíteni az ügyvédi coworking fogalmával.

IRODALOMJEGYZÉK

- Belitski, M.-Desai, S. (2015) Creativity, Entrepreneurship and Economic Development: City-Level Evidence on Creativity Spillover of Entrepreneurship. *The Journal of Technology Transfer*, November, pp. 1354-1376.
- Bell, D. (1973) *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York.
- Bettiol, M.-Sedita, S. R. (2011) The role of community of practice in developing creative industry projects. *International Journal of Project Management*, 29, 4, pp. 468-479.
- Botsman, R.-Rogers, R. (2010) *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. Harper Collins.
- van den Broek, E. (2011) *La Pyramide de Maslow Du Coworking*. Mutinerie, Libres Ensemble - Espace de Coworking à Paris. <http://www.mutinerie.org/pyramide-maslow-coworking/> Letöltve: 2016. 10. 12.
- CreativClass Kft. - Creativ Osztály (2018) <http://www.creativclass.hu/creativ-osztaly> Letöltve: 2018. 07. 03.
- Deskmag (2016) *Results of the Global Coworking Survey*. Los Angeles.
- Drucker, P. F. (1970) *Technology, Management, and Society*. Heinemann, London.
- Faragó L. (1991) Posztmodern: A Modernizáció Kritikája, Avagy új Kihívás. *Tér és Társadalom*, 5, 4, 1-16.
- Findlaw (2018) *Coworking: Office Space Options for Solo Lawyers and Small Firms*. Findlaw. <https://practice.findlaw.com/how-to-start-a-law-firm/coworking-office-space-options-for-solo-lawyers-and-small-firms.html> Letöltve: 2018. 07. 05.
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York.
- Foertsch, C.-Cagnol, R. (2013) *The History Of Coworking In A Timeline*. <http://www.deskmag.com/en/the-history-of-coworking-spaces-in-a-timeline> Letöltve: 2018. 07. 05.
- Green, R. (2014) Collaborate or compete: How do landlords respond to the rise in coworking? *Cornell Real Estate Review*, 12, pp. 52-59.
- Hoesmann, T. (2018) *Rechtsanwalt und Coworking Space*. <https://hoesmann.eu/rechtsanwalt-und-coworking-space/> Letöltve: 2018. 08. 02.
- Kamlet, J. (2013) *Co-Working for Lawyers: The New Legal Business Model*. <https://law-bank.com/co-working-for-lawyers/> Letöltve: 2018. 07. 05.
- Kenline, C. (2012) *Defining a Culture: The Paradigm Shift Toward a Collaborative Economy*. Indiana University.

- Laing, A. (1991) The Post-Fordist Workplace: Issues of Time and Place. *Facilities*, 9, 8, pp. 13–18.
- Lehmann, F. (2017) Kann ein Coworking Space das richtige für Anwälte sein? <https://www.anwaltssekretariat.de/blog/kann-ein-coworking-space-das-richtige-fuer-anwaelte-sein/> Letöltve: 2018. 07. 05.
- Lévai A. (2018) A Correlation Analysis of Amenities and Price from Coworking Offices in Europe. *Journal of Applied Economics and Business*, 6, 2, pp. 40–49.
- Merkel, J. (2015) Coworking in the City. *Ephemera*, 15, 11, p. 121.
- Moriset, B. (2014) Building new places of the creative economy. The rise of coworking spaces. In: *Proceedings of the 2nd Geography of Innovation, International Conference 2014*. Utrecht University, Utrecht.
- Oxley, J. (2016) *What Law Firms Should Look For In A Co-Working Space*. <https://abovethelaw.com/small-firm-center/2016/10/what-law-firms-should-look-for-in-a-co-working-space/> Letöltve: 2018. 07. 05.
- Schmidt, P. (2018) Az én feladatam, hogy hozzápattintsam a jogi tartalmat az üzleti akarathoz - Interjú Székely Gergellyel, a Székely Legal irodavezető ügyvédjével. <https://arsboni.hu/az-en-feladatam-hogy-hozzapattintsam-a-jogi-tartalmat-az-uzleti-akarathoz-interju-szekely-gergellyel-a-szekely-legal-irodavezeto-ugyvedjével/>. Letöltve: 2018. 07. 05.
- Tolbize, A. (2008) Generational Differences in the Workplace. *Research and Training Center on Community Living*, 5, 2, pp. 1–21.
- Waters-Lynch, J.-Potts, J.-Butcher, T.-Dodson, J.-Hurley, J. (2016). *Coworking: A Transdisciplinary Overview*. Working Paper. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2712217. Letöltve: 2016. 10. 18.

JOGSZABÁLYOK:

- 6/2017. (XI. 20.) MÜK szabályzat az irodahelyiség megfelelőségéről
- 2017. évi LXXVIII. törvény az ügyvédi tevékenységről
- Budapesti Ügyvédi Kamara „Az ügyvéd irodahelyiségének megfelelőségéről” című elnökségi határozata
- BORA (§5) Berufsordnung für Rechtsanwälte
- BRAO (§27) Bundesrechtsanwaltsordnung

INTERNETES FORRÁSOK:

- <http://www.42west24.com/>
- <http://www.bpbar.hu/kiado-iroda-a-corvin-negyedben-talalhato-ugyved-i-rodaban-harom-szoba-kiado/>
- <https://www.google.hu/trends/>
- <http://lawfirmsuites.com/>
- <http://sharedesk.com>

Mi köze a vallásnak a gazdasághoz? A vallás és a gazdaság összefüggés-vizsgálatának áttekintése

What is there in common between economy and religion? Overviewing the correlation among reli- gion and economy

---

Absztrakt

A 20. század kezdetétől egyre növekvő figyelem kíséri a vallási és gazdasági tevékenységek egymásra hatásának vizsgálatát. Habár Közép- és Kelet-Európában az említett határterület elemzése még gyerekcipőben jár, a nyugat-európai és főként tengerentúli vizsgálatok módszertanából és megállapításaiból sokat tanulhatunk. Jelen tanulmány a vallás társadalmi folyamatokra, kifejezetten a gazdálkodásra gyakorolt hatásának vallás- és gazdaságszociológiai elemzéseit tekinti át. A szekunder kutatás alapján megállapítható, hogy a zsidó-keresztény felekezetek aránya szignifikáns pozitív kapcsolatban áll a bizalom szintjével, az iskolázottsággal, és a vizsgált térségek némely gazdasági mutatójával is. A vallásgyakorlás gazdasági hatása leginkább a társadalom humántőkéjébe való befektetésként ragadható meg.

Kulcsszavak: vallásszociológia, gazdasági fejlettség, humántőke

Abstract

From the beginnings of the 20th century there is an ever increasing attention on how religion affects the economy. Western Europe and the United States are characterized by the mentioned trend, but Central- and Eastern Europe is less investigated about religious economic interdependencies. The current publication reviews the researches made by sociologists about the effects of religion on social and economic processes, which provide effective methodology and results for further investigations. According to secondary researches the proportion of Jewish and Christian denominations has significant positive influence on trust and on the level of education, furthermore there is a significant relationship between religion and certain economic indicators. Religious activity affects the economy as an investment in the human capital of the society.

Keywords: sociology of religion, economic development, human capital

BEVEZETÉS

Comte, Marx és Freud egykor azt feltételezték, hogy a vallás olyan zárvány az emberiség életében, amitől rövidesen – a gazdasági és technikai fejlődés következtében – megszabadulunk. A legújabb kori népszámlálási adatok és nemzetközi panelvizsgálatok mégis azt mutatják, hogy bár a világ egyes részein csökken a vallásgyakorlás aktivitása, a hittől való általános elfordulásról egyáltalán nem beszélhetünk, sok helyen dinamikusan nő a vallási tartalmak iránti kereslet.

A vallás és a gazdaság egymásra hatásának kiindulópontja, hogy a gazdasági döntések és cselekedetek az egyéni identitásból fakadnak, amelyet a kultúra, ezen belül a vallás bizonyos fokig meghatároz. Nem véletlen, hogy az Amerikai Közgazdasági Társaság osztályozásában a sor végén, a kulturális gazdaságtan kategóriában Z12 (JEL) kód alatt találjuk a vallási összefüggéseket. A témára számos szociológiai és közgazdasági folyóirat specializálódott^[1], bár kutatása elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban felkapott, miközben rengeteg európai és világszintű adatbázis elérhető a témában.

Vajon a vallásgyakorlás befolyásolja a gazdasági fejlettséget vagy éppen fordítva? Van-e a jelenben és volt-e a múltban gazdasági jelentősége annak, hogy egy országban élők többsége milyen vallási felekezethez tartozik? Hogyan lehet számszerűsíteni olyan puha vizsgálati tényezőket, mint a kultúra vagy a vallás? Egyáltalán milyen mutatókat érdemes elkülöníteni? Mennyire befolyásolja az egyén gazdálkodási attitűdjét, hogy hívő vagy nem hívő? A tanulmány a fenti kérdések rendszerezésére, a választ feltáró, szekunder források összehasonlítására vállalkozik, megadva a téma vizsgálatának néhány lehetséges módszerét.

1. A VALLÁS ÉS A GAZDASÁG KÖZÖS HALMAZA

A vallás és gazdaság egymásra hatását vizsgálva számos nézőponttal találkozunk. Elméleti irányból közelítve némely kutató a vallások erkölcsi érvelésének közgazdasági gondolkodásra gyakorolt befolyását vizsgálja (pl. Schumacher, 1973; Mueller, 2015; Zamagni 1995), míg mások abszolút menedzsment megközelítést alkalmaznak (pl.: Alford-Naughton, 2009; Tomka-Bögel, 2011). A legkülönfélébb közgazdaságtudományi szakterületeken találkozhatunk a vallási-gazdasági összefüggésekkel, az 1. táblázat ezeket rendszerezi. A szakirodalom áttekintésekor a morálökönómia (elméleti gazdaságtan, gazdaságetika), gazdaságpolitika, vallásszociológia, menedzsment és gazdaságtörténet területein fedezhetünk fel kapcsolódási pontokat.

[1] Többek között Journal for the Scientific Study of Religion, Sociology of Religion, Review of Religious Research, Social Compass és Journal of Market and Morality.

1. táblázat: A vallás és gazdaság összefüggésének vizsgálati területei néhány kiemelkedő képviselőjével

Table 1 Research fields of economy and religion with prominent representatives

Morálökönómia	Gazdaságpolitika	Gazdaságtörténet	Vallásszociológia	Menedzsment
E. F. Schumacher	J. D. Mueller	R. H. Tawney	M. Weber	H. Alford
R. Aumann	T. Sedláček	W. McCagg	P. L. Berger	M. Naughton
S. Zamagni	G. North	M. Novak	L. R. Iannaccone	M. Tamari
Zsolnai László	Botos Katalin	Jáki Szaniszló	Tomka Miklós	Baritz Laura

Forrás: saját szerkesztés

A vallásból származtatható ösztönzők (incentives) gazdasági tevékenységre gyakorolt hatását elméleti irányból közelíti meg a *morálökönómia* (Tóth, 2016). A szakterületen olyan neves közgazdászok tevékenykednek, mint például a Nobel-díjas Robert Aumann, aki a Talmud üzleti jellegű dilemmáit játékelméleti megközelítésben tárgyalja (Aumann, 2003). Összefoglalóan tartalmazák az egyes vallások közgazdasági gondolkodást befolyásoló üzeneteit azok az elméleti munkák, amelyek jelen rendszerezésben a morálökönómia tárgykörébe tartoznak. Elméleti megközelítése miatt a gazdaságetika kiemelkedő magyar képviselőjének, Zsolnai Lászlónak a buddhista közgazdaságtannal foglalkozó műveit (ld. Zsolnai, 2010; Róna-Zsolnai, 2017) is ide sorolhatjuk.

A vallási elvek lehetséges alkalmazási terét zömében *gazdaságpolitikusok* vizsgálják (többek között Botos 2009; North, 1973; Sedláček, 2012), rámutatva a szent iratokban, teológiai művekben található elvek modern adaptálásának korlátaira is. Az egyes gazdasági rendszerek kialakulását, fejlődését, mindebben az egyházak szerepvállalását, historikus szempontból már a *gazdaságtörténészek* vizsgálják. A nemzetközi szinten meghatározó zsidó és keresztény hatást leíró szerzők (Tawney, 1926; McCagg, 1985; Novak, 1982) sorában kiemelkedik a magyar tudománytörténész Stanley Jáki, vagyis Jáki Szaniszló. Habár a bencés professzor nem kifejezetten gazdaságtörténetre fókuszált, fő művében (Jáki, 1990) a kereszténység gazdasági-társadalmi hatásaira is rávilágít. Jáki szerint például az indiai gazdasági fejlődést az azt átható hinduizmus animista hite gátolta (a verseny és teremtő rombolás elutasításával), Kínában pedig a panteista gondolkodás nem tette lehetővé a társadalmi, így gazdasági törvényszerűségek felismerését és követését (Schmidt, 2017).

A múltba fordulás helyett korának vallási-gazdasági összefüggéseit vizsgálja a *vallásszociológia*. Az alapvetően leíró jellegű szakterület alapjait Durkheim és Marx mellett Max Weber tette le, akinek korszakalkotó műve (1905) a témában talán legidézettebb és legtöbbet vitatott műként a vallások gazdasági hatásának vizsgálatában máig meghatározó. „A protestáns etika és a kapitalizmus

szelleme” című kötet egyrészt boncolgatja a reformáció gazdasági rendszer-váltó hatását, másrészt megfogalmazza a szekularizációs hipotézist is, így vizsgálva a vallás és gazdaság között fennálló ok-okozati viszonyt mindkét irányból. Weber munkásságának nagy részét a kereszténység mellett a hinduizmus és a buddhizmus, a konfucianizmus és a taoizmus, valamint a judaizmus gazdasági gondolkodásának elemzésére szentelte (Weber, 1920). A kutatások területi lehatárolása kapcsolódási pontot nyújt a regionális gazdaságtanhoz, hiszen az egyes országok vagy makrorégiók szintjén más és más eredményekre juthatunk.

Az 1970-es évektől a fent részletezett klasszikus közgazdaságtudományi szakterületek mellett egy új aldiszciplína is megjelenni látszik, Roger Finke, Rodney Stark és Lawrence Iannaccone munkássága nyomán. A szerzők a vallásos magatartást közgazdasági modellekkel magyarázzák, főként a racionális döntések elmélete alapján. Az általuk megalkotott vallásgazdaságtan (economics of religion) még nem hivatalos szakterület, azonban fő művében már Adam Smith is foglalkozott a klérus és a hívők haszonmaximalizáló magatartásával (Anderson, 1988). A vallásgazdaságtan vallási piacról, fogyasztókról (hívők) és szolgáltatókról (felekezetek) értekezik, a vallási tevékenységre pedig mint az egyén humán tőkéjébe vetett befektetésként tekint.

Végül a modellszerű gondolkodást hétköznapi üzleti alkalmazásra fordító *menedzsment* területén is lehetőség nyílik a kutatásra. A zsidó gazdálkodást nagyban befolyásolta a rabbik útmutatása, akik közül többen aktívak a talmudi és tórai szabályok üzleti nyelvre való lefordításában (Tamari, 1995; Sacks, 2007). Keresztény oldalon Alford és Naughton (2009), valamint Baritz (2016) és a Tomka-Bögel (2011; 2014) szerzőpáros művei nyújtanak az egyház társadalmi tanításával összhangban levő menedzsment gyakorlatot.

Jelen tanulmány fókuszában a továbbiakban az empirikus elemzésre is széleskörű lehetőséget nyújtó *vallás- és gazdaságszociológiai* témájú kutatások megalapozása, rendszerezése áll.

2. GAZDASÁGI TÁRGYÚ VALLÁSSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATOK

A nyugati civilizáció alapjai után kutatva, a kapitalista gazdaság- és társadalomszervezés egyik meghatározó tényezőjeként tárta fel Max Weber a protestáns etikát (Weber, 1905). Megállapításai szerint a kultúra többnyire a gazdálkodó jellemvonásain – úgymint becsületesség, megtakarítási hajlam, szorgalmas munkavégzés vagy idegenek iránti nyitottság – keresztül befolyásolja a gazdasági teljesítményt. Ugyanilyen fontos kulturális tényező lehet a vallásosság, valamint a személyes meggyőződés iránya és foka.

Ugyan számos gazdaságtörténész (pl.: McCagg, 1985; Ferguson, 2011) osztja Weber véleményét, kortársai között is találunk olyan közgazdászokat, akik megkérdőjelezték teóriáját. Marx (1859) szerint például nem az ember öntudata,

önreflexiója határozza meg az egzisztenciáját, hanem anyagi és társadalmi egzisztenciája befolyásolja tudatállapotát, beállítottságát. Napjainkban Acemoglu és Robinson (2012) az intézményi gazdaságtan irányából kérdőjelezi meg a kultúra mértékadó szerepét, szerintük a társadalmi-politikai intézményrendszer minőségéből fakadnak a különböző gazdasági teljesítmények. Habár érvelésüket meggyőzőnek tartom, megítélésem szerint az intézményrendszer nem önálló képződmény, kétségtelenül bizonyos kulturális, civilizációs gyökerekre épül. Jórészt ez a megfontolás vezette a következőkben bemutatott vallásszociológiai kutatásokat is, amelyek főként a zsidó-keresztény identitás gazdasági hatását vizsgálják.

2.1. MODERN VALLÁSSZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEK

A 'vallás' kifejezésen olyan meggyőződések, cselekedetek és intézmények megosztását értjük, amelyek természetfeletti erők működésébe vetett hiten alapulnak (Iannaccone, 1998). Az elmúlt évszázadban számos kutatás szerint visszaszorult az egyházak társadalmi szerepvállalása, a vallás fontossága (ld. Berger, 1969), ugyanakkor sokan cáfolják ezt a nézetet. A következőkben a legmeghatározóbb vallásszociológiai elképzeléseket, elméleteket ismertetem, amelyek a téma empirikus kutatását is befolyásolják.

A vallásszociológia egy közösség felekezeti magatartásmintáit, hitvallásának alakulását és ezek társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását vizsgálja (Tomka, 1996). Egyes kutatók megállapításai szerint a modern korra (1) szekularizáció, mások szerint (2) individualizáció, valamint (3) racionális döntéshozatal jellemző. A szekularizációs elmélet alapján a modernizálódó társadalmakban az egzisztenciális biztonság létrejöttével az egyházak szerepe, de még a szubjektív vallásosság is csökkenést mutat (Norris-Inglehart, 2004; Bruce, 2002). Az individualizációs tézis támogatói szerint azonban csak az egyházak látogatása esett vissza, a személyes hit mértéke antropológiailag meghatározott, viszonylagos állandónak tekinthető (Korpics-Wildmann, 2010). A harmadik irányzat – főként amerikai – képviselői szerint a kínálati oldal választékától és minőségétől függ az egyházlátogatás gyakorisága. A racionális döntéseket vallástudományokba integráló elmélet alapján élénkebb a szervezeti keretek közti vallásgyakorlás, amennyiben a hagyományos szolgáltató egyházak mellett az új társadalmi igényekhez alkalmazkodó intézmények is megjelennek, hiszen az élet nagy kérdéseire választ váró kereslet nagyjából állandó (Stark-Iannaccone, 1994). Chaves és Cann (1992) megállapításai szerint az állam beavatkozása, egyházi szabályozása csökkenti a felekezetek hatékonyságát és ezáltal a hívők intézménylátogatását is (ld. volt szocialista országok és Kína).

Hit, vallásos magatartás és közösséghez való tartozás – általában ezzel a három tényezővel írható le egy társadalmi csoport vallásgyakorlata. A PEW Intézet kutatásai (PEW Research 2010; 2012; 2014; 2015) alapján látható, hogy az egyes társadalmakban e három tényező nem feltétlenül ugyanolyan erős. Míg Nyugat-Európában (főként Nagy-Britanniára támaszkodva) erőteljes a hit, de üresek

a templomok és a napi vallásgyakorlat sem meghatározó, addig a Távol-Keleten rendszeres rituálékon vesznek részt a helyiek, hitbéli meggyőződés, konkrét közösséghez való tartozás nélkül. Mindezek fényében érdekes, hogy Közép- és Kelet-Európában jellemzően jelen van az emberek életében a személyes meggyőződés és a felekezethez való tartozás, azonban a mindennapos hitgyakorlat elmarad.

2.2. KUTATÁSI MEGKÖZELÍTÉSEK

A vallás- és gazdaságszociológiai vizsgálatok rendszerezésekor azt látjuk, hogy a témában végzett kutatások elemzési szintje, időkezelése, hipotézisének ok-okozati összefüggése és természetesen módszere is nagymértékben eltér egymástól. Az ismert kutatások eltérő megközelítéseit példákkal illusztrálja az 1. ábra.

1. ábra: A vallásszociológiai kutatás különböző irányai és kapcsolódó tanulmányok
Figure 1 Research directions in sociology of religion and the related articles

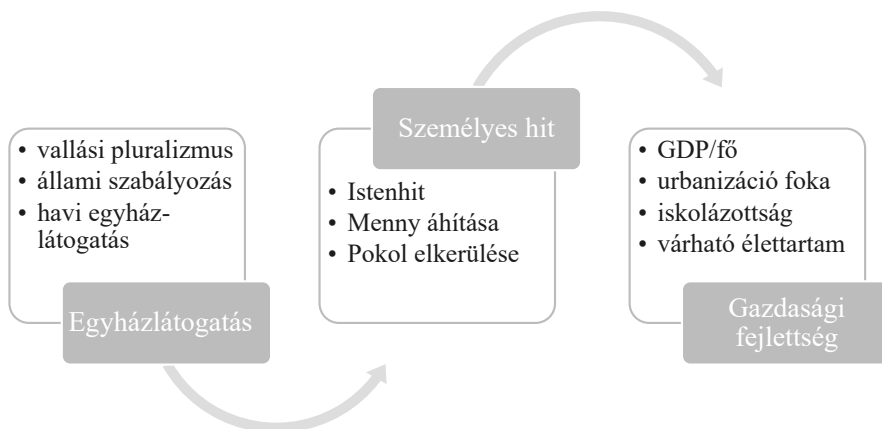
Forrás: saját szerkesztés

Az elemzések egy nagy blokkja Max Weber kutatásához és az általa felállított protestáns etika hipotézishez kötődik. Ezek a vizsgálatok főként a nyugat-európai országok vallási és a gazdasági mutatóit vizsgálják, empirikusan bizonyítva vagy cáfolva a protestánsok anyagi fölényét a katolikusokkal szemben. A makroelemzések vallási indikátorai ebben az esetben a hívők felekezeti megoszlása (vallási pluralizmus) és az egyházak állami szabályozásának mértéke, míg gazdasági indikátorként többnyire a HDI mutató elemeivel, az egy főre jutó GDP-vel, az iskolázottsággal és a várható élettartammal találkozunk.

A vallás gazdasági befolyását leíró mikro jellegű kutatások abból a feltevésekből indulnak ki, hogy a vallásosság az egyéni identitás szerves része, amely befolyásolja motivációnkat, prioritásainkat, így gazdasági döntéseinket is. Egyéni szinten a vizsgálat középpontjában így a személyes meggyőződés áll,

melynek inputja az egyházlátogatás és az elérhető egyházi szolgáltatások, emellett az egyén gazdasági etikáján keresztül pedig hatást gyakorol a jövedelemre. Természetesen a különböző hiteket makroszintre is ki lehet terjeszteni (aggregálni), így pedig egy terület gazdasági fejlettségi mutatóit kapcsolhatjuk össze az önmagukat vallásosnak tartók számával, hitük mértékével, az otthoni és egyházi hitgyakorlás gyakoriságával.

2. ábra: Az egyházlátogatás és a személyes hit hatása a gazdasági fejlettségre
 Figure 2 The effect of religious belief and church attendance on economic development

Forrás: Barro-McCleary (2003) és PEW Research (2017) alapján saját szerkesztés

Minél nagyobb a vallási pluralizmus egy országban, annál gyakoribb az egyházlátogatás Barro és McCleary (2003) kutatásai alapján, amely állítás alátámasztja Stark és Iannaccone racionális döntés elméletét. Vizsgálatukban az otthoni vallásgyakorlás inputja az egyházlátogatás, outputja pedig a személyes hit, így érthetővé válik, hogy az egyházlátogatás közvetett, a hitbéli meggyőződés viszont közvetlen módon befolyásolja a gazdasági fejlettséget. Barro és McCleary (2003) kifejti azonban, hogy a 2. ábrán bemutatott hatásmechanizmus csak akkor pozitív, ha az egyházlátogatás erősíti a személyes meggyőződést, ellenkező esetben a gazdasági fejlődés gátjává is válhat.

2.3. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Habár a vallás- és gazdaságszociológiai kutatások kezdete a 20. század elejére nyúlik vissza, ezek többsége megfigyeléseken alapszik, empirikusan csak később nyertek megerősítést. A statisztikai módszerekkel mért vallási és gazdasági összefüggések elemzését így a rendszerváltástól napjainkig tekintem át, nyugat-európai és amerikai kutatásokra támaszkodva (2. táblázat).

2. táblázat: Gazdasági témájú vallásszociológiai kutatások fókusza, módszere és legfőbb megállapítása

Table 2 Methods and results of researches in sociology of religion with economic approach

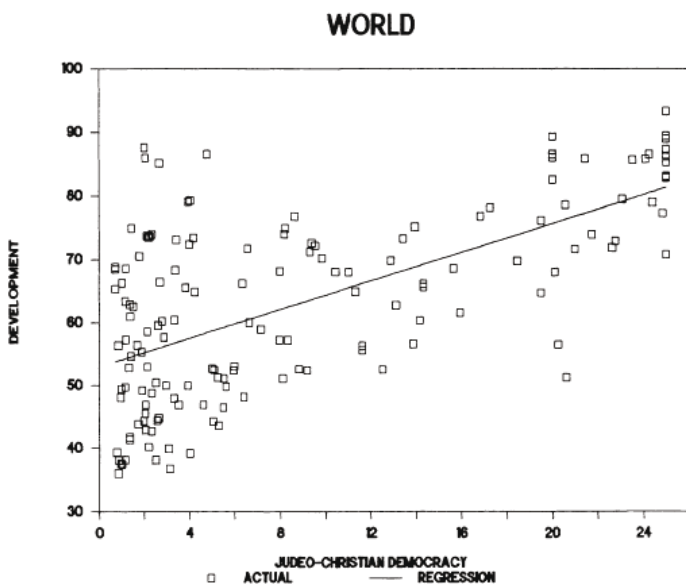
Szerző (k)	Vizsgálati kérdés	Módszer	Megállapítás
Glahe-Vohries (1989)	A vallás, a politikai szabadság és a gazdasági fejlettség kapcsolata.	Regresszió elemzés 150 országos mintán, 1973 és 1984 között	A zsidó-keresztény értékrend megléte és a politikai szabadság szintje együttesen legalább 40%-ban meghatározza egy ország gazdasági fejlettségét.
Delacroix-Nielsen (2001)	Felekezeti hovatartozás és gazdasági fejlettség kapcsolata, 19. sz.	Korreláció elemzés 17 európai ország vagyoni, infrastrukturális, munkaerőpiaci, csecsemőhalandósági rátáján	Szignifikáns pozitív kapcsolat a protestáns többség és a banki megtakarítás között, negatív kapcsolat az úthálózat hosszával.
Barro-McCleary (2003)	A vallásosság hatása a gazdasági fejlettségre	Korreláció, regresszió elemzés, 1981 és 1999 közötti évekre, 41 ország vizsgálata instrumentális változókkal	Szignifikáns negatív kapcsolat a vallásosság és az urbanizáció között, míg pozitív kapcsolat az iskolázottsággal. Az egyházlátogatás gyakorisága csökkenti, míg a vallási meggyőződés foka növeli az 1 főre jutó GDP-t.
Guiso et al. (2003)	Bizalom kapcsolata a felekezeti hovatartozással	Regresszió elemzés, 1981 és 1997 közötti évekre, nemzetközi panelkutatás, kontrollváltozókkal	A vallásosan nevelt emberek jobban bíznak embertársaikban, mint a nem vallásosak, minél erősebb a vallásgyakorlás, annál erősebb a bizalom. Szignifikáns negatív kapcsolat csak a hindu hit esetén mutatható ki.
Barro-McCleary (2006)	A vallásosság kapcsolata a weberi erényekkel	Regresszió elemzés, WVS nemzetközi panel (78 ország), 1995, 2000	A három erény közül a vallásosság leginkább a munkaetika, másodsor a becsületesség, harmadrészt a takarékoság mértékét határozza meg. A pokolban való hit pozitívan hat a munkaetikára.
Guiso et al. (2006)	Vallási felekezetek viszonya az állami újraelosztáshoz	Regresszió elemzés, Egyesült Államok, kontrollváltozók	Más felekezetűekhez képest a protestánsok, katolikusok és zsidók negatívan viszonyulnak az állami újraelosztáshoz.
Young (2009)	Weber protestáns etika tézisének empirikus helytállósága	Regresszió elemzés, történeti GDP adatok alapján (Maddison), 1500 és 2000 közötti évekre	1700 és 1960 között átlagosan 27%-kal alacsonyabb 1 főre jutó GDP jellemezte a katolikus országokat, mint a protestáns országokat.

Forrás: saját szerkesztés

A politikai szabadság, az intézményi berendezkedés gazdasági hatásának vizsgálata népszerű téma napjainkban, ezzel foglalkozik az Acemoglu-Robinson és a Glahe-Vohries szerzőpáros. Utóbbiak egy lépéssel továbbmerészkedtek, hisz a politikai berendezkedés eredőit is vizsgálták. A világ százötven államára terjedő

kutatásukban tizenkét éves periódusban elemezték az egyes országok felekezeti megoszlását, politikai szabadság szintjét és gazdasági fejlettségét. A politikai szabadságot egy akadémikusok által elfogadott indexszel (*Survey of Freedom* – Gastil, 1985) mérték, vallási indikátoruk pedig a zsidó és keresztény felekezethez tartozók aránya a lakosságon belül. Gazdasági adataikat a nemzetközi statisztikákat összegző *Britannica Book of the Year 1986* adatbázisból merítették. Négy mutatót vettek figyelembe egyenlő súlyozással: 1) GNP/fő 2) várható élettartam 3) felnőtt írástudás 4) csecsemőhalandóság. A vizsgált 150 országból 82 zsidó-keresztény dominanciával rendelkezett. Megalkották a Zsidó-Keresztény Demokrácia Indexet (Judeo-Christian Democracy), amely minden egyes ország politikai szabadság indexét (5 fokú skála) beszorozta az országban élő zsidó és keresztény lakosok arányával (5 fokú skála), ezzel egy 25 elemű arányskálát létrehozva (3. ábra). Regressziós modelljükben a Zsidó-Keresztény Demokrácia Index mértéke 40%-ban magyarázatot nyújt egy adott ország gazdasági fejlettségére, míg kapitalista országokban ez az arány 53%. A kutatás szerint a zsidó-keresztény kultúrával átitatott országokban nagyobb eséllyel jön létre és marad fenn demokratikus berendezkedés, valamint a gazdasági teljesítmény is pontosabban becsülhető, ha a politikai szabadság mellett a felekezeti hovatartozást is figyelembe vesszük.

3. ábra: Gazdasági fejlettség és a Zsidó-Keresztény Demokrácia Index kapcsolata globálisan
Figure 3 Global relationship between economic development and the Index of Judeo-Christian Democracy

Graph 5. Development and Judeo-Christian democracy: Global

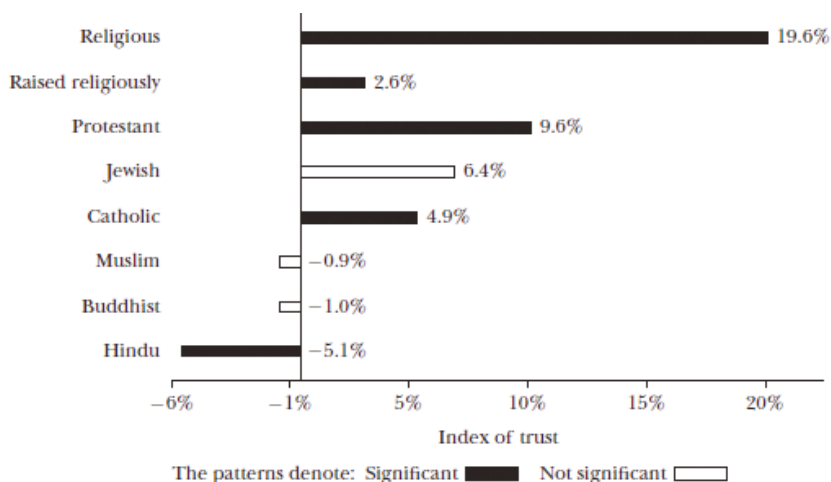
Forrás: Glahe-Vohries (1989, 208)

A szociológia klasszikus kérdése, hogy vajon a gazdasági fejlettség befolyásolja-e a vallásosságot vagy a vallási tényezők a gazdasági fejlettséget. Barro és McCleary (2003) instrumentális változókat iktattak regressziós elemzésükbe, hogy a vallás - gazdasági fejlettség ok-okozati viszonyt alátámasszák. A kauzális viszony rögzítéséhez az alábbi instrumentális változókat használták: államváltás jelenléte, állami szabályozás mértéke, vallási pluralizmus szintje, felekezeti megoszlás. Az instrumentális változók erős korrelációban vannak a vallási indikátorokkal (egyházlátogatás gyakorisága, hitbeli meggyőződés foka), ugyanakkor nem álltak közvetlen összefüggésben a gazdasági fejlettséggel. A 41 országból álló, főként OECD tagállamokat tömörítő adatbázisukon logisztikus regresszió elemzést futtattak. A kutatás főbb megállapításai a következők:

- A vallási meggyőződés szintjét rögzítve, a növekvő egyházlátogatási gyakoriság csökkenti az éves GDP-t.
- Az egyházlátogatás szintjének kontrollálása mellett a személyes vallási meggyőződés szignifikáns pozitív hatással van az egy főre jutó GDP-re.
- A Pokoltól való félelem serkentőbben hat a gazdasági fejlettségre, mint a Mennyországba vetett hit, a kapcsolat mindkét esetben pozitív, statisztikailag szignifikáns.
- Míg az iskolázottság pozitív kapcsolatban van a vallási indikátorokkal, addig az urbanizáció foka szignifikáns negatív összefüggést mutat.

A kutatás korlátja, hogy a zsidó-keresztény és muszlim vallásúak esetén értelmezhető a Pokol/Menny létezésébe vetett hit, ugyanakkor a buddhista válaszadók esetében ez nem releváns. A szerzők szerint az egyházlátogatás gyakorisága azért nem hatott a modellben pozitívan a gazdasági növekedésre, mert nem járult hozzá a hitbeli meggyőződés erősödéséhez, csupán szinten tartotta azt. Eközben azonban a hitgyakorlás forrásokat von el más gazdasági/társadalmi területektől, ami csökkentheti a fejlődést. Megállapításuk szerint elképzelhető az a forgatókönyv, hogy a gyakoribb egyházlátogatás növelje a GDP-t, ez esetben azonban olyan hitgyakorlat szükséges, amely megerősíti a hívők meggyőződését és pozitív gazdasági viselkedésre sarkall.

4. ábra: A vallás hatása a bizalomra
 Figure 4 The effects of religion on trust

Forrás: Guiso et al. (2006, 30)

A felekezeti hovatartozás és a bizalom szintjének összefüggésére mutatott rá szerzőtársaival Guiso (2003) vizsgálata (a 4. ábra a 2003-as kutatás 2. és 4. táblázatára hivatkozik). A WVS kutatás (World Value Study) bizalmi indexét vetették össze a kutatásban résztvevők felekezeti hovatartozásával, miközben kontrollálták az egészségi állapotot, nemet, életkort, iskolázottságot, társadalmi osztályt és jövedelmi szintet. A nemzetközi panelkutatás regressziós elemzése alapján azok az emberek, akik vallásos neveltetést kaptak, 2,6%-kal jobban bíznak embertársaikban, mint akik nem, míg a rendszeres egyházlátogatók bizalmi szintje csaknem 20%-kal magasabb a nem vallásosakénál. Nem mindegy ugyanakkor, hogy ki milyen felekezethez tartozik: a kutatás szerint a protestáns és a katolikus hit szignifikáns pozitív, míg a hindu hit szignifikáns negatív összefüggésben áll az egyének bizalmi szintjével.

Három évvel később ugyanezek a szerzők az egyes felekezetek állami újraelosztáshoz való viszonyulását mérték (Guiso et al., 2006). Az Egyesült Államok lakosaira szűkített regresszió-elemzés szerint a protestánsok, katolikusok és zsidók a nem vallásos polgárokhoz képest negatívan viszonyulnak a redisztribúcióhoz. Szignifikáns összefüggésre csak az első két felekezet esetén tudtak rámutatni, közülük is a protestánsok averziója a legerősebb (-6%) az újraelosztással kapcsolatban. Más vallási felekezetek esetén pozitív, bár nem szignifikáns kapcsolatot mutattak ki. Kutatási eredményük alátámasztja Glahe és Vohries (1989) azon megállapítását, hogy a zsidó-keresztény értékrendhez legközelebb a kapitalista gazdasági rendszer áll. Az 1989-es vizsgálat szerint ugyanis a kapitalista országokban a legerősebb a kapcsolat a Zsidó-Keresztény Demokrácia Index és a gazdasági fejlettség között ($R^2=0,52$), míg a szocia-

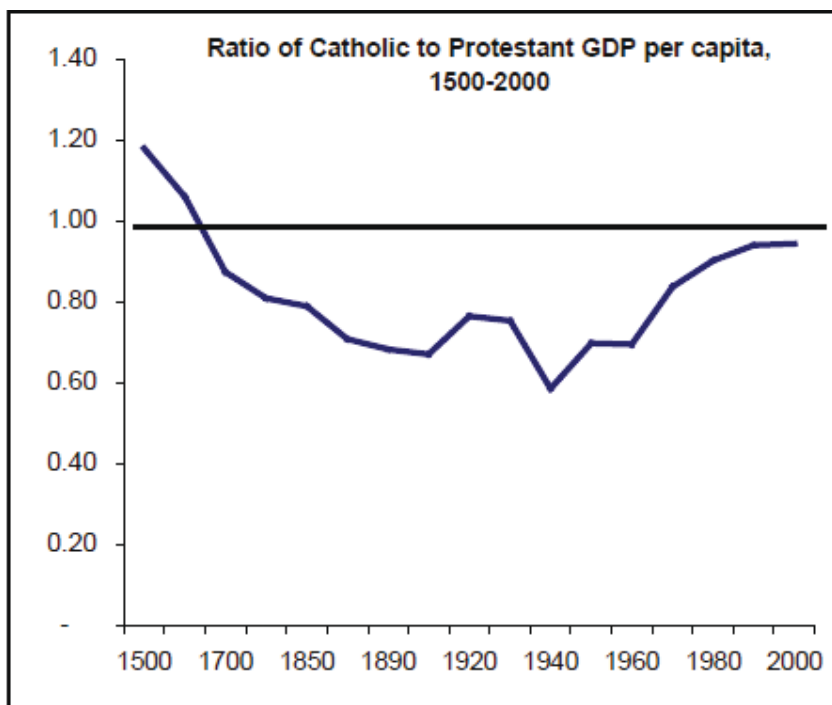
lista berendezkedésű országokban a legalacsonyabb ($R^2=0,12$). Eredményeikkel összefüggésbe hozható XI. Pius pápa (1931) viszonyulása, aki elhatárolódott a keresztényszocializmustól az egyéni tulajdon háttérbe szorítása miatt.

Végül Max Weber protestáns etika tézisének empirikus bizonyíthatóságával foglalkozik a szociológiai kutatások nagy blokkja. Weber szerint a protestáns országok gazdasági fejlettségbeli előnyét vallási nézeteikből származtatható gazdálkodási attitűdöknek köszönhetik. Hogy ez tényleg így volt-e, azt utólag nehéz lenne empirikusan igazolni, Barro és McCleary (2006) azonban vállalkozott a weberi attitűdök aktuális összefüggéseinek vizsgálatára. A munkaetikát, a becsületességet és a takarékoságot vizsgálták regresszió-elemzéssel, a WVS 1995-ös és 2000-es hulláma alapján, 78 országra terjedően. Azt vizsgálták, hogy a három weberi attitűd milyen erős kapcsolatban áll az illető vallásosságával és felekezeti hovatartozásával. Eredményük szerint a leginkább vallásból eredeztethető attitűd a munkaetika ($R^2=0,55$), második helyen a becsületesség ($R^2=0,21$), végül a takarékoság ($R^2=0,13$) áll.

A protestáns etika hipotézis erős kapcsolatot sejtet a felekezeti hovatartozás és a gazdasági fejlettség között. Történeti GDP adatok alapján (Maddison, 2003) az összefüggést Young (2009) tesztelte, aki megerősítette Weber állítását. 1700 és 1960 között a kutatás szerint átlagosan 27%-kal alacsonyabb 1 főre jutó GDP jellemezte a katolikus országokat, mint a protestáns országokat. Összefoglalóan három korszakkal írja le a szerző Nyugat-Európa gazdaságtörténetét: divergencia (1500–1870), stabilizáció (1870–1960), konvergencia (1960–2000). Az elsőben jellemzően csökkent a katolikus fejlettség a protestáns országokhoz viszonyítva, a 2. szakaszban megmerevedett a különbség, a harmadikban pedig gyors közeledés következett. Young nem állítja, hogy ténylegesen az eltérő munkamorál és takarékoság határozta meg a gazdasági fejlettséget, csupán a statisztikai kapcsolatot detektálta (5. ábra). Weber elképzelése mellett az alábbi feltételezésekkel magyarázza a protestánsok gyorsabb anyagi fejlődését: 1) az írni-olvasni tudás drasztikus javulása (Becker–Wössmann, 2007 humán tőke tézise is ezt támasztja alá); 2) a politikai gazdaság szekularizációja (Tawney, 1926); 3) az ellenreformáció gátló hatása a tudományos fejlődésre (Landes, 1998); 4) a transzatlanti kereskedelemben való részvétel (Acemoglu et al., 2005). Lehetséges, hogy nem a gazdaságetikai különbségek járultak hozzá az eltérő protestáns és katolikus gazdasági fejlődéshez, ugyanakkor a magyarázatok szinte mindegyike a felekezeti hovatartozásból származtatja azokat a társadalmi változásokat, amelyek később a gazdasági mutatókban is megnyilvánultak.

5. ábra: Katolikus gazdasági teljesítmény a protestáns régiókhöz viszonyítva 1500 és 2000 között

Figure 5 Catholic Economic Performance Relative to Protestant Regions between 1500 and 2000

Az elemzés viszonyítási alapja (egyenes) a protestáns régiók gazdasági teljesítménye.

Forrás: Young (2009, 11)

Nem erősítik meg Weber állításait Delacroix és Nielsen eredményei (2001). A becsült GDP adatok helyett – amely kétségtelenül Young (2009) kutatásának korlátja – a szűkösen elérhető 19. századi empirikus bizonyítékokhoz nyúltak. Korrelációelemzésüket 17 európai ország banki megtakarításain, csecsemőhalandóságán, kereskedelmi úthálózatán és a mezőgazdasági, illetve ipari alkalmazásban levők számán végezték. Mindezeket a fejlettségi mutatókat az egyes államok felekezeti megoszlásával, a protestánsok arányával vetették össze. Megállapításaik szerint a banki megtakarítások számában és összegében ténylegesen kimutatható szignifikáns protestáns fölény, ugyanakkor az egyik legfontosabb infrastrukturális mutatóban, az úthálózat hosszában a protestáns országok alulmaradtak. A kutatás korlátjaként említik a szerzők, hogy a vizsgált országok demográfiai háttere nagyon heterogén, igazán érdemleges eredményhez régiószintű vizsgálattal juthatnánk, azonban a feltárt korszakból ilyen részletes empiria nem áll rendelkezésre. A porosz területek írni-olvasni tudó népességére és iskolával való ellátottsá-

gára viszont regionális adatokat is talált Becker és Wössmann (2007; 2010), akik bebizonyították a szignifikáns pozitív kapcsolatot a protestantizmus és az írástudás, valamint a gazdasági fejlettség között.^[2] Utóbbiak kutatási eredménye azért is fontos, mert Max Weber porosz területeken figyelte meg a vallási felekezetek eltérő gazdasági orientációját, illetve Luther reformációja is innen indult.

3. JAVASLATOK TOVÁBBI KUTATÁSOKHOZ

A vallás és a gazdaság kölcsönhatásának vizsgálatára számtalan lehetőség kínálkozik, tanulmányomban bemutattam a leggyakoribb kutatási irányokat. Amennyiben empirikusan igazolt, szociológiai vizsgálatokat szeretnénk végezni, úgy a szakirodalom feltárásából hasznos tanácsokat szűrhetünk le a további kutatások elvégzéséhez.

A publikációban bemutatott szociológiai vizsgálatok vallási és gazdasági indikátorok közötti kapcsolatot mérték, többnyire korreláció- és regresszió-elemzéssel. A leggyakrabban használt vallási indikátorok a következők: magukat vallásosnak tartók aránya, a vallási tartalmakban (Isten, túlvilág, reinkarnáció, stb.) hívők aránya, a társadalom felekezeti megoszlása, az egyházlátogatás gyakorisága, a személyes hitélet rendszeressége. A felsorolt tényezőkkel a vallásosság viszonylag teljes körűen leírható, megfelelő képet kaphatunk így egy adott területen élők vallási magatartásáról. A gazdasági indikátorok palettája rendkívül széles, a leggyakoribb mutatók az egy főre jutó GDP, a várható élettartam, az iskolázottság szintje, de ezek mellett a gazdasági rendszer minősége (kapitalista/szocialista/vegyes), az urbanizáció foka, az infrastruktúra állapota és még sok más változó bevonható az elemzésbe. A kutatások egy része kontrollváltozók beépítésével csökkenti a vallási indikátorok gazdasági magyarázóerejét. A vizsgálatokban az általános demográfiai változók – életkor, nem, iskolázottság, társadalmi osztály, stb. – segíthetnek az egyéb hatások kiszűrésében.

A szekunder kutatások fényében kirajzolódnak azok a további kutatási irányok is, amelyeket kevesen vizsgáltak és emellett új összefüggésekre vezethetnek. Habár Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok vallási-gazdasági összefüggéseit sokan elemezték, Közép- és Kelet-Európa tekintetében feltáratlan területeket találunk. A térség vizsgálata azért is fontos, mert bár a kontinens nyugati felében igazoltnak látszik a szekularizációs hipotézis, a volt szocialista országokban a rendszerváltást követően statisztikailag kimutatható szinten növekedett a vallásosság. Az elmúlt csaknem harminc évben emelkedett az önmagukat vallásosnak tartók száma, az Istenben hívők aránya, a személyes hitéletet élők (pl. imádkozás) aránya, csupán az egyházlátogatás gyakorisága csökkent (Müller, 2013). Egy ilyen virulens vallási életet élő térségben a hitélet gazdasági hatásait is érdemes felkutatni, a pontosabb eredmények érdekében régiós vagy járási szinten.

[2] Mivel a szerzők kontrollálták az írástudást, azt követően már eltűnt a szignifikáns kapcsolat a protestáns többség és a magasabb gazdasági fejlettség között. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy az írni-olvasni tudók számának gyors növekedése a reformátorok Bibliaolvasást népszerűsítő törekvéséből fakadt.

Az empirikus kutatáshoz Közép- és Kelet-Európára vonatkozóan is megfelelő adatokhoz juthatunk. A regionális szintű gazdasági mutatók az EUROSTAT adatbázisaiban megtalálhatóak, illetve az országos statisztikai központok is segítségünkre lehetnek. Nyelvi akadályok és az adatgyűjtés eltérő módszertana miatt utóbbiak használata kissé nehézkes, így országok közötti vizsgálatokban korlátozottan, inkább nemzeti szintű kutatásban alkalmazhatóak az innen származó adatok. A vallási indikátorok egy részét (felekezeti megoszlás) népszámlálási statisztikákból kivonhatjuk, azonban a hitbeli meggyőződéssel és egyházlátogatással kapcsolatban így szűkös információhoz jutunk. Utóbbiakban segítségünkre lehetnek a térségben végzett értékutatók, így a European Value Survey (EVS), illetve az International Social Survey (ISS) elérhető adatbázisai, melyekben attitűdállítások segítségével mérték a vallásosságot, és a válaszok révén országosan reprezentatív mintához jutunk. Az említett kutatásokba a legkülönbözőbb szocioökonómiai kérdések is bekerültek, így széleskörű vizsgálatot tesznek lehetővé. Amennyiben regressziós modell instrumentális változójaként az állam és az egyház kapcsolatára is kíváncsiak vagyunk, úgy pedig az ARDA (Association of Religion Data Archives) adatbázisai lesznek a segítségünkre. A vallási adatszolgáltató társaság, vallás és állam adatbázisában olyan nemzeti mutatókat találunk, mint a vallásszabadság mértéke, az állam vallási területen való beavatkozásának szintje, az államvallás megléte.

A nagyléptékű kvantitatív vizsgálatokat célszerű kvalitatív kutatással is kiegészíteni, ezáltal a makro szint helyett az egyéni hit és jövedelem összefüggéseire is rámutathatunk. Az egyes felekezetek gazdasági tanításának feltárásában szakértői mélyinterjúk, illetve a vallási iratok tartalomelemzése segíthet. A hívek vallási irányultságából fakadó gazdasági döntéseik vizsgálatában pedig egyéni mélyinterjúk a célravezetők (fókuszcsoportban feltehetően nem kapnánk érdemi válaszokat, hiszen a vallás sokak számára tabutéma).

4. KONKLÚZIÓ

A vallásos hit és felekezeti hovatartozás gazdasági mutatókra gyakorolt hatásának vizsgálata az elmúlt évtizedekben felélénkült, ami a téma kutatásának aktualitását mutatja. A virulens kutatási terület további jelentőségét az adja, hogy a világvallások missziós tevékenysége erősödik, a vallás geopolitikai súlya megnövekedett (Huntington, 2015). Jelen tanulmány a gazdaságszociológia klasszikusai mellett az elmúlt évek meghatározó kutatási eredményeit tárta fel és hasonlította össze, melyek konklúziója többnyire egymást erősítette, itt kevésbé találkozunk egymásnak ellentmondó következtetésekkel.

Az elemzett szekunder kutatások alapján Stark és Iannaccone (1994) humán tőke elmélete sok tekintetben megalapozást nyert. Eszerint a vallási jellegű beruházások (egyházlátogatás, anyagi felajánlás, személyes hitélet) az egyéni vallási tőkét valamint a társadalmi humántőkét is növelik. Az egyén vallási tőkéje a vallási ismeretekből (oktatási tőke), az egyházi tanításokhoz és szokásokhoz fűződő viszonyból (kulturális tőke) és az egyháztagokkal való kapcsolata-

tokból tevődik össze (Feleky, 2007). A vallásgyakorlás többek között úgy növelheti a társadalmi tőkét, hogy erkölcsi előírásai mentén jelentősen hozzájárul a szerződések biztonságához, ezáltal csökkenti a gazdaságban jelenlevő tranzakciós költségeket. A pozitív társadalmi hatást alátámasztja a hitgyakorlás és a bizalom pozitív kapcsolata, a zsidó-keresztény értékrend és a politikai szabadságjogok közötti erős korreláció, a vallás szerepe a becsületesség, takarékoság és munkaetika attitűdjeinek kialakulásában.

A tanulmányban rendszerezett kutatások alapján tehát kijelenthető, hogy az egyes vallások különböző mértékben és irányban, de hozzájárulnak a társadalmi humántőke alakításához, amelynek gazdasági hatásai kimutathatóak. Ezen megállapítás alapján javasolt a vallás és a gazdaság összefüggéseinek további kutatása, Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

IRODALOMJEGYZÉK

- Acemoglu, D.–Johnson, S.–Robinson, J. A. (2005) The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth. *American Economic Review*, 95, 3, pp. 546–579.
- Acemoglu, D.–Robinson, J. A. (2012) *Why Nations Fail*. Crown Publishing Group, Massachusetts.
- Alford, H. J.–Naughton, M. J. (2009) *Menedzsment ha számít a hit – Keresztény társadalmi elvek a modern korban*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest.
- Anderson, G. M. (1988) Mr. Smith and the Preachers: The Economics of Religion and the Wealth of Nations. *Journal of Political Economy*, 96, 5, pp. 1066–1088.
- Aumann, R. J. (2003) Risk Aversion in the Talmud. *Economic Theory*, 21, 2–3, pp. 233–239.
- Baritz S. L. (2016) *Háromdimenziós gazdaság – Lehet-e gazdálkodni erényetikai paradigmában?* Kairosz Kiadó, Budapest.
- Barro, R. J.–McCleary, R. M. (2003) Religion and Economic Growth. *American Sociological Review*, 68, pp. 760–781.
- Barro, R. J.–McCleary, R. M. (2006) Religion and Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 20, 2, pp. 49–72.
- Becker, S. O.–Wössmann, L. (2007) Was Weber wrong? A human capital theory of protestant economic history. *The Quarterly Journal of Economics*, 124, 2, pp. 531–596.
- Becker, S. O.–Wössmann, L. (2010) The Effect of Protestantism on Education before the Industrialization: Evidence from 1816 Prussia. *Economics Letters*, 107, 2, pp. 224–228.
- Berger, P. L. (1969) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor, New York.
- Botos K. (2009) *Keresztény gazdaság – Globális piacgazdaság*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Bruce, S. (2002) *God is Dead: Secularization in the West*. Wiley-Blackwell.
- Chaves M.–Cann, D. E. (1992) Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure. *Rationality and Society*, July, pp. 272–290.

- Delacroix, J.-Nielsen, F. (2001) The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe. *Social Forces*, 80, 2, pp. 509–553.
- Feleky G. A. (2007) *Vallásgazdaságtan. Közgazdasági megközelítések alkalmazása a vallásszociológiában*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged.
- Ferguson, N. (2011) *Civilizáció - A Nyugat és a többiek*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Gastil, R. D. (1985) *Freedom in the world: Political rights and civil liberties, 1984-1985*. Greenwood Press, Westport.
- Glahe, F.-Vohries, F. (1989) Religion, Liberty and Economic Development: An Empirical Investigation. *Public Choice*, 62, 3, pp. 201–215.
- Guiso, L.-Sapienza, P.-Zingales, L. (2003) People's Opium? Religion and Economic Attitudes. *Journal of Monetary Economics*, 50, 1, pp. 225–282.
- Guiso, L.-Sapienza, P.-Zingales, L. (2006) Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 20, 2, pp. 23–48.
- Huntington, S. P. (2015) *Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Iannaccone, L. R. (1998) Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36, 3, pp. 1465–1495.
- Jáki Sz. (1990) *A tudomány megváltója*. Ecclesia, Budapest.
- Korpics M.-Wildmann J. (2010) *Vallások és egyházak az egyesült Európában*. Typotex Elektronikus Kiadó.
- Landes, D. S. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor*. W. W. Norton, New York.
- Maddison, A. (2003) *The World Economy: Historical Statistics*. OECD, Paris.
- Marx, K. (1859) *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Progress Publishers, Moscow.
- McCagg, W. O. (1985) A sikerhez vezető út. In: Béládi László (szerk.): *Zsidókérdés Kelet-és Közép-Európában*. Fejlődés-tanulmányok, regionális sorozat 3. része. ELTE-ÁJK, Budapest.
- Mueller, J. D. (2015) *A közgazdaságtan megváltása - A hiányzó elem újrafelfedezése*. Mathias Corvinus Collegium, Budapest.
- Müller, O. (2013) *Kirchlichkeit und Religiosität in Ostmittel- und Osteuropa*. Springer Fachmedien, Wiesbaden.
- Norris, P.-Inglehart, R. (2004) *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- North, G. (1973) *An Introduction to Christian Economics*. The Craig Press, Chicago.
- Novak, M. (1982) *A demokratikus kapitalizmus szelleme*. General Press Kiadó, Budapest.
- PEW Research Center (2010) *Tolerance and Tension: Islam and Christianity in Sub-Saharan Africa*. <http://www.pewforum.org/2010/04/15/executive-summary-islam-and-christianity-in-sub-saharan-africa/> Downloaded: 06. 19. 2017.
- PEW Research Center (2012) *The World's Muslims: Unity and Diversity*. <http://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-executive-summary/> Downloaded: 06. 19. 2017.
- PEW Research Center (2014) *Religion in Latin America - Widespread Change in a Historically Catholic Region*. <http://www.pewforum.org/2014/11/13/religion-in-latin-america/> Downloaded: 06. 19. 2017.
- PEW Research Center (2015) *U.S. Public Becoming Less Religious*. <http://www.pewforum.org/2015/11/03/u-s-public-becoming-less-religious/> Downloaded: 06. 19. 2017.

- PEW Research Center (2017) *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*. <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/> Downloaded: 05. 25. 2017.
- Pius XI, Pápa (1931) *Quadragesimo anno*. http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html Downloaded: 02. 28. 2018.
- Róna P.-Zsolnai L. (ed.) (2017) *Economics as a Moral Science*. Springer International Publishing.
- Sacks, J. (2007) *To Heal a Fractured World: The Ethics of Responsibility*. Schocken Books, New York.
- Sedláček, T. (2012) *A jó és a rossz közgazdaságtana*. HVG Könyvek, Budapest.
- Schmidt, A. J. (2017) *Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot?* Hetek Könyvek, Budapest.
- Schumacher, E. F. (1973) *A kicsi szép*. Katalizátor Könyvkiadó, Budapest.
- Stark, R.-Iannaccone, L. R. (1994) A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 3, pp. 230–252.
- Tamari, M. (1995) *The Challenge of Wealth: A Jewish Perspective on Earning and Spending Money*. Jason Aronson, Lanham.
- Tawney, R. H. (1926) *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study*. Harcourt Brace & Co, New York
- Tomka J.-Bögel Gy. (2011) *Vezetés egykor és most - A Biblia és a menedzsment*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomka J.-Bögel Gy. (2014) *Megéri jónak lenni - A Biblia és a menedzsment II*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomka M. (1996) A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21-22, pp. 163–172.
- Tomka M. (2009) *Egyház a társadalomban*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth G. (2016) *Gazdasággép - A fenntartható fejlődés közgazdaságtanának kettős története*. L'Harmattan, Budapest.
- Young, C. (2009) *Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500-2000*. http://web.stanford.edu/~cy10/public/Religion_and_Economic%20Growth_Western_Europe.pdf Downloaded: 12. 18. 2017.
- Warner, M. C.-Kilinc, R.-Hale, C. W.-Cohen, A.-Johnson, K. A. (2015) Religion and Public Goods Provision: Experimental and Interview Evidence from Catholicism and Islam in Europe. *Comparative Politics*, 47, 2, pp. 189–209.
- Weber, M. (1905) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest (1982).
- Weber, M. (1920) *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó, Budapest (2007).
- Zamagni, S. (1995) *The Economics of Altruism*. Edward Elgar Publishing, Northampton.
- Zsolnai L. (szerk.) (2010) *Boldogság és gazdaság - A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex Kiadó, Budapest.

A fás szárú energetikai ültetvények szerepének vizsgálata az energiaellátásban

Examination of the role of Short Rotation Coppice (SRC) plantations in the energy supply

---

Absztrakt

A klímaváltozás napjainkban erősödő jelei egyre inkább a fenntarthatóság felé fordítják a közvélemény figyelmét. Megállapítható, hogy a megújuló energiaforrások használata nélkül nem érhető el a környezeti-gazdasági-társadalmi fenntarthatóság. A környezettudatos gondolkodás fejlődésének bemutatása mellett a tanulmány célja a biomassza, mint feltételesen megújuló energiaforrás vizsgálata. Az elsődleges biomassza hasznosításával kapcsolatban számos környezeti aggály, bizonytalanság merült fel. Ezek indokolják, hogy a hazai kutatások eredményeire támaszkodva választ kapjunk, hogy hasznosításukkal lehetséges-e az eredetileg kitűzött fenntarthatósági célok elérése.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, környezetterhelés, megújuló energiaforrás, biomassza-hasznosítás

Abstract

The signs of climate change that we all experience these days direct public attention more and more to sustainability. It is certain that environmental, economic and social sustainability cannot be achieved without renewable energy resources. The goal of this study is to present the evolution of the environmental conscious thinking and to examine the use of biomass as a conditionally renewable resource. Several environmental concerns and uncertainties arose about the use of primer biomass. Based on Hungarian research results, this study attempts to find out whether the originally proposed sustainability goals can be achieved by using biomass.

Keywords: sustainability, environmental strain, renewable resources, biomass use

BEVEZETÉS

A fenntartható állapot elérésének feltétele a körkörös gazdaság kialakítása, melynek alapja a megújuló energiaforrások használata. A megújuló energiaforrások közé tartozik a feltételesen megújuló energiaforrásnak is nevezett biomassa, aminek egyik speciális szegmensét alkotják a rövid vágásfordulójú, fás szárú, sarjaztatásos energetikai ültetvények. Hazánkban kiemelt szerepet szánnak az ilyen típusú ültetvényeknek a szántóföldi növénytermesztésre alkalmatlan területek hasznosításában, a fenntartható mezőgazdaság elérésében. Ennek az elsődleges biomasszáknak a telepítése nem régi keletű, a várható teljes életciklusára vonatkozó gyakorlati tapasztalat még nem áll a rendelkezésre. Általános jellemzőjük, mint a hozamingadozás, a szezonalitás, a kis energiasűrűség nehezen tervezhetővé teszi a felhasználásukat, és egyben indokolja a hosszú távú energetikai célú hasznosításuk vizsgálatát.

Hazai kutatások eredményeire támaszkodva a tanulmány középpontjában a megújuló energiaforrások, azon belül a biomassa és a fás szárú energetikai ültetvények energiatermelésben betöltött szerepének vizsgálata áll. Felmerül a kérdés, hogy a sok alternatíva közül az energetikai ültetvények létesítése az egyik legmegfelelőbb eszköz-e a fenntarthatóság céljának elérése érdekében tett erőfeszítések között? A tanulmány erre a kérdésre keresi a választ energetikai ültetvények gazdasági-környezeti fenntarthatóságának vizsgálatával.

1. A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ÉRTELMEZÉSE

A fenntarthatóság és a környezettudatos gondolkodás fogalmi gyökereit még a téma szakavatottjai is más és más meghatározó munkához kötik. A fenntarthatóság a sokrétűségéből adódóan számtalan értelmezésre ad lehetőséget, és még ideológiai kialakulásának eredetére vonatkozóan sem alakult ki egységes nézet. Tóth Gergely (2013) gazdasági elmélettörténeti áttekintésében keletkezését a morál-ökonómiából, mint a közgazdaságtan régi, a haszonökonómiánál ősbibb, elfelejtett ágából származtatja. Gondolati alapjául többek között Ibn Khaldun 1375-ben íródott „The Muqaddimah”, Thomas Robert Malthus által eredetileg 1798-ban publikált „An Essay on the Principle of Population” és Alfred Marshall 1890-ben közölt „Principles of Economics” című munkáit tekinti. Ezzel ellentétben Lengyel (2011) Stimson-Stought-Roberts meghatározását alapul véve a fenntartható fejlődésre, mint a globális kihívások által a kétezres évekre életre keltett, a makroökonómián belül kialakult, nehezen meghatározható irányzatra tekint. Napjainkban általánosan elfogadott a fenntartható fejlődésnek 1987-ben megfogalmazott és azóta továbbfejlesztett háromdimenziós elmélete az ökológiai, a társadalmi és a gazdasági fenntarthatóságot egyidejű harmóniaként feltételezi (Szlávik, 2013).

Láng és Kerekes 2013-ban a Magyar Tudomány folyóiratban közölt „Megalkult a túlélés szellemi kör” című vitairatában a fenntarthatóság értelmezésén túl alapvetéseket ad a teendőkhöz és a cselekvési területekhez, amikor így

fogalmaz: „[...] a problémák felismeréséig talán eljutottunk, a megoldás megtalálása még várat magára.” (Láng-Kerekes, 2013) Lányi szerint a fenntartható fejlődés a fogalom kiüresedett, és értelmét veszítette. „Nem jelent többet, mint meddő alkudozást a gazdasági növekedés és a környezetvédelem hívei között, a fenntarthatóság helyét a közéleti közhelyszótárakban a reziliencia foglalja el.” (Lányi, 2013, 824-825 idézi: Szlávik, 2014, 99-100) Engelman (2013) szerint egyenesen a „fenntarthatósági blabla” korát éljük, amelyben a fenntartható szót mindenféle használatra használják, ami környezeti szempontból jobb, mint a szén. A klímaváltozást nagy jelentőségű hatótényezőnek tekintő Erdősi (2011) a fenntarthatóság megkésett tudatosulása miatt az alkalmazkodást tekinti elfogadhatónak a változás elleni szélmalomharccal szemben.

2. A MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK SZEREPE A KÖRNYEZETTERHELÉS CSÖKKENTÉSÉBEN

A környezetterhelés mértékének meghatározására számos indikátor áll rendelkezésre. Az emberi tevékenység környezeti hatásait szemlélteti az Ehrlich-Holdren-formula, amelyben az egymással helyettesíthető tényezők (népesség, bőség, technológia) szorzata adja a terhet (Ehrlich-Holdren, 1971). A gazdasági tevékenység főbb környezetvédelmi hatásainak fizikailag értelmezhető összegző mutatója, a környezetterhelés mértékének indikátora a Narodoslowskij nevéhez fűződő Folyamatok Fenntarthatósági Mutatója (Sustainable Process Index, SPI) és az ismertebb, először Wackenagel és Rees (1996) által publikált ökológiai lábnyom mérőszám. Utóbbi azt fejezi ki, hogy adott népesség mekkora földterületről fedezi a fogyasztásához, hulladéktárolásához szükséges erőforrásokat (gha/fő). Ez a mutató is alátámasztja, hogy a véges forrásokkal rendelkező Földön nem lehetséges végtelen gazdasági növekedés, hiszen már jelenleg is az emberiiség körülbelül másfél föld ökológiai kapacitást használ (FNA, 2018).

A környezeti hatás mérséklése a fogyasztás visszafogása mellett az ökohatékonyságot növelő innovációkkal, termékek anyagintenzitásának (dematerializáció), energiaintenzitásának a csökkentésével, a termékek életciklusának meghosszabbításával, újrahasznosítással és az erőforrások helyettesítésével, mint például a megújuló energiák fenntartható használatával érhető el (Nádasy et al., 2012).

Először az 1973-as olajválság okozta árrobbanás és a kimerülő fosszilis energiaeszközökről szóló híradások irányították a figyelmet a megújuló energiaforrások felé. A kimerülő készletekkel és a fenntarthatatlansággal összefüggésben Schultz (2005, 5) véleménye szerint „Mielőtt az összes fosszilis üzemanyagot felhasználná az emberiség, a környezeti károk miatti pusztulás szétrombolná a gazdaságot”. A megújuló energiaforrások gazdaságpolitikai szerepe megkérdőjelezhetetlen, mivel használatával a gazdaságfejlesztésen túl az ellátásbiztonság növelésére, az energiatartósság mérséklésére is lehetőség nyílik. Gazdasá-

gunk és a termelés alapját az energia adja. Ebből adódóan okkal feltételezhető, hogy energiafelhasználásunk zöldítése, a megújuló energiák használata nélkül a fenntarthatóság nem érhető el (Dinica, 2006 - idézi Fodor, 2012).

Az energiatakarékossággal, energiahatékonysággal, megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos energetikai beruházások versenyeznek egymással. A technológiai fejlődésnek köszönhetően a költséghatékonyság nő, több megújuló termelőkapacitás építhető be egységnyi ráfordításból. A beruházás költsége a napenergia és az „offshore” tengeri szélenergia esetében csökkent látványosan, a napelem ára közel 80%-ot esett 2007 óta. A fajlagos villamos energia előállítási költség a hagyományos szélenergiánál a legalacsonyabb, ezt a napenergia követi. Az „offshore” tengeri szélenergia termelés önköltsége szintén csökken, 2016-ra elérte az égetéssel biomassza hasznosításból származó villamos energia előállítási költségét (Bloomberg, 2017; FS-UNEP, 2017). A jelenlegi várakozások szerint 2025-re a szél- és vízenergia már a működő szén- és gázenergiaénél is alacsonyabb áron lesznek képesek termelni (REN21, 2017). Az előrejelzések szerint 2040-re a megújuló energiaforrásokra alapozott villamosenergia-termelés többsége támogatások nélkül is versenyképes lesz. A 2015-ös év fordulópontot jelentett a megújuló energiaforrások számára: a világon telepített új villamosenergia-termelő kapacitás több, mint fele megújuló energiaforrás alapú volt (IEA, 2016).

Fenntarthatósági szempontból a szabályozás és a technológiai innováció eredményei összetett, olykor kedvezőtlen hatásai mellett egyben lehetőséget adnak a megújuló versenyképességének növelésére és a fosszilis tüzelőanyag-hasznosítás externális hatásainak csökkentésére is. Az egyik ilyen új technológia a keletkező szén-dioxid leválasztása, majd földalatti tárolása (Carbon Capture and Sequestration - CCS). A technológiai fejlődés következtében a nem konvencionálisan kitermelt olaj- és gázkészletek hasznosítása csökkenő árakhoz vezetett az USA-ban, és a termelés bővülésével nettó energia exportórrá válhat (Genté, 2013). Az új technológia elterjedése átrajzolni látszik a világ geopolitikáját, miközben új környezetvédelmi aggályokat is felvet. Emellett olyan új, nem hagyományos energiaátalakítások, mint a hidrogén alapú gazdaság, grafén, vagy az energiatarolással összefüggő innovációk megjelenése mind módosíthatják a viszonyokat.

3. BIOMASSZA-HASZNOSÍTÁS KÖRNYEZETI-GAZDASÁGI-TÁRSADALMI FENNTARTHATÓSÁGA

A biomassza - mint feltételelesen megújuló energiaforrás - általános jellemzői (hozamingadozás, időszakosság, szezonális, relatív kis energiasűrűség) a hasznosítását is meghatározzák. A lehető legkevesebb átalakítással, helybeni használatra teszi azt alkalmassá. Számítalan felhasználási módja van, amit a hasznosítandó biomassza tulajdonsága határoz meg, ezáltal termokémiai vagy biokémiai konverzióval hőenergiát, villamos energiát vagy üzemanyagot nyerhetünk. A hasznosítás formáját tekintve lehet direkt égetés, gáztermelés,

hajtóanyag előállítás, szilárd energiahordozó előállítása (pellet, brikett). A hasznosítás módját és a teljes energiamérleg összeállítását nagyban befolyásolják az eltérő energiaigényű konverziós utak. Nádudvari (2011) modellezése szerint a biomasszából előállított energiahordozó fajtájától függően az emisszió csökkentés fajlagos költségviszonya is alapvetően változik, mert a hőfejlesztés előnyösebb, mint az üzemanyaggá alakítás. A villamosenergia-termelés gazdaságosságát, hatékonyságát javítja a keletkező hulladék hő hasznosítása (Barta-Juhász, 2014). Az energetikai célra termesztett növények biomassza termelésénél jelentkezik az évenkénti ráfordítás szükségessége, ami miatt feltételeesen megújuló energiaforrásnak tekinthető. Az energiamérleget nagyban befolyásolja a környezeti tényezőktől is függő termelés színvonala, intenzitása; illetve a hasznosítás formája, az alapanyag víztartalma és a szállítási távolság. Hasznosíthatóság szempontjából a biogáz termelés a legkedvezőbb, hiszen számos felhasználási lehetőséget nyújt és széles a hasznosítható alapanyagok köre.

A biomassza szerepét már a '80-as években növelte az akkori élelmiszer túltermelés egyik megoldásának tekintett non-food termelés (Vida-Baksa, 2009). A versenyképesség és az energia ellátásbiztonság növelésén túl az elsődleges biomassza-hasznosításra, mint a mezőgazdasági struktúraváltás egyik hatékony fegyverére tekintettek (Magda, 2007). Elsősorban a bioüzemanyag (bioetanol, biodízel) előállítás révén az energetikai célú növénytermesztés hazánkban új szereplőként tűnt fel a termőföld használatért folyó versenyben, illetve a gabona- és olajnövények piacán. A hozzá fűzött túlzott reményeket és az eltúlzott terveket bizonyítja, hogy az összes tervezett bioüzemanyag kapacitás megvalósulásakor alapanyag importra szorultunk volna (Taralik, 2007).

Az élelmiszer- és a bioüzemanyag-ipar közti konfliktus egyik megoldása a biomassza-melléktermékek, hulladékok (mezőgazdasági, erdészeti, ipari, kommunális) hasznosításának várható elterjedése. Azonban a melléktermékek hasznosítására is számos felhasználási forma tart igényt, beleértve a talajerő-visszapótlást, az állattenyésztési ágazatot, a vegyipart, emellett energiaforrásként is többféleképpen hasznosíthatóak. A bioüzemanyag előállítás szempontjából újabb lehetőség a harmadik generációs üzemanyagok megjelenése, amelyekkel teljesen elválhatna a bioüzemanyag-gyártás és a termőföldhasználat.

Adott a bioüzemanyag előállítására kedvezőbb feltételekkel és energiamérleggel bíró országokból származó import lehetősége is, de a kereslet növelése környezetvédelmi aggályokat (területi átterhelés) vet fel a termelő országokban (Sinóros-Szabó-Koncz, 2012). Ellentmondásos, hogy miközben a világelelmészeti okok és a nagyfokú talajdegradáció miatt újabb földterületek művelésbe vonásának szükségességéről beszélnek, addig a bioüzemanyag hasznosítás célértékének teljesüléséhez jelentős szántóterület kerül kivonásra az élelmiszertermelés alól.

Romló körülmények között kell fokozódó igényeket kielégíteni; a termőföldért, mint erőforrásért folyó kiélezett harcot bizonyítják a tehetős, de gyengébb termőhelyi adottságokkal rendelkező országok nagymértékű földvásárlásai szegényebb országokban. A világelelmészeti és a környezeti fenntarthatóság problémá-

jának együttes megoldása a területi korlátokon túl több összetett kérdést is felvet, mint például a Gyulai (2012, 79) által idézett Peter Farb gondolat: „a termelés fokozása egy megnövekedett népesség élelmezése érdekében a népesség további növekedéséhez vezet”, ez pedig a környezeti problémák elmélyülését fokozza.

A felhasználás tekintetében a biomassza a világ negyedik legelterjedtebb, a megújuló energiaforrások közül a legnagyobb mértékben használt energia-hordozó, mégis a megújulók közül a legkisebb elméleti potenciállal rendelkezik. A bioenergetikai potenciállal kapcsolatban számos publikáció született, a hazai szakmühelyek olykor ellentmondásos véleménye következtében kialakuló bizonytalan helyzetet híven tükrözik a Popp és Potori (2011, 9) szerzőpáros könyvének bevezetőjében írottak: „Vizsgálatokat megnehezítette a különböző források hazai biomassza-potenciálra vonatkozó adatai közötti jelentős eltérés [...] Az objektív, szakmailag megalapozott elemzést és a jövőre vonatkozó következtetések levonását hátráltatta, hogy a biomassza bármilyen energetikai hasznosításáról kevés a független forrásból származó, megbízhatónak tekinthető információ”. A kalkulációkkal kapcsolatos eltéréseket Dinya (2010) az általa leírt bioenergetikai potenciálok mértékére vonatkozó eltérő becsléseket részben számításmethodikai problémákra vezeti vissza. Becslése szerint (58-328 PJ/év szélsőértékek) a fenntartható bioenergetikai potenciál hasznosítását a hazai energiamixen belül maximum 20%-os részarányra becsüli 260 PJ/év értékkel.

A biomassza-potenciál nagy részét fő-, illetve melléktermékek alkotják. Főtermék az elsősorban biohajtóanyag-előállítás céljából termesztett energianövények, de számottevő a szántóföldi növénytermesztésre alkalmatlan (17 AK alatti, belvív- és árvízveszélyes) területek fás szárú energiaültetvény hasznosítási terve is. A Magyarország Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Terve mintegy 200 ezer hektár alkalmatlan terület hasznosítását tervezi így megoldani. Gergely (2007) az általa ismertetett zöldenergia programban 440 ezer, 880 ezer és 1 millió 370 ezer hektár termőterület lekötésű forgatókönyvekkel számol hazánk 4,3 millió hektár „szántó” művelési ágú mezőgazdasági területéből. A földhasználat rendszerének a környezeti adottságokhoz és korlátaihoz a lehető legjobban kell illeszkednie. A természeti környezet, valamint a társadalmi kihívások együttes kezelése komplex válaszokat igényel, mert egymástól elválasztott megválaszolása csak rövidtávú eredményeket hozhat (Dinya, 2011). Erre jelent megoldást a kistérségi szintű fenntarthatósági modellezés.

A melléktermékek energiacélú hasznosítási lehetőségeivel többen is foglalkoznak. Hágen és Magyary (2008) szerzőpáros a melléktermékek nagyobb fokú energetikai célú felhasználását szorgalmazza, hangsúlyozva, hogy hasznosításuk szén-dioxid semleges. Ez utóbbi érvük további bizonyításra szorul annyiban, hogy a szén-dioxid egyensúlyban a szállítás és a lehetséges átalakítás (brikettálás, pelletálás) kibocsátásával is szükséges kalkulálni.

Futó (2014) megállapításával ellentétben, a szántóföldön hagyott melléktermékek is talajerő-visszapótlásként hasznosításra kerülnek, ugyanakkor ennek elmaradása a talaj degradációjához is vezethet, ami viszont a környezeti fenn-

tarthatóság célkitűzéseinek ellentmond. Ez felveti azt a problémát, hogy adott esetben a kötelezettségvállalás céljainak elérése érdekében tett lépések nagyobb természeti kárral járnak, mint előnnyel, vagy legalábbis elmarad a megújulóknak a fosszilis energiahordozókkal szembeni elvárt előnye. Nem jelenthető ki egyoldalúan, hogy a biomassa hasznosítása a fenntarthatóság regionális és lokális szintjén környezeti szempontból feltétlenül, minden esetben fenntartható.

Ezt támasztja alá a Magyarország Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Terv háttér tanulmányának tekinthető, Pálvölgyi és társai által szerkesztett műhelytanulmány (2011), miszerint alapvető bizonytalanságot jelent a biomassa alapú energiatermelés életciklus-szemléletű energiamérlegének kérdése. Ezzel összefüggésben Egri (2014) az erőművek emisszió mérése mellett a szállítás károsanyag-kibocsátás szén-dioxid mérlegre gyakorolt hatásának elemzését szorgalmazza. Pálvölgyi által idézett Barótfi szerint a tüzelőanyagot az erőműtől legfeljebb 20-40 km távolságból kívánatos beszállítani a fenntartható zöldáram termelés céljából (Barótfi, 2009 - idézi: Pálvölgyi et al. szerk., 2011, 63).

Az említett műhelytanulmány prioritási listája alapján a feltételelesen megújuló energiahordozók közül a negyedik helyre sorolt fás szárú energetikai ültetvények hasznosítása környezeti szempontból hátrányosnak tekinthető. Az utolsó helyre sorolt tűzifa erőművi felhasználása a legkedvezőtlenebb, mégis ez az alapanyag adja a megújuló villamosenergia-termelés döntő részét.

Udovecz (2014) szerint a természeti erőforrások megőrzése mellett a világelelmezés problémájára és az energiaszükséglet egyidejű kielégítésére nincs a többség által elfogadható megoldás. Egy egységes szempontrendszer felállítása után a komplex feltételeknek legjobban megfelelő hasznosítási forgatókönyv kiválasztásában megoldást jelenthet a modellszámítások alkalmazása (Nádudvari, 2009). A kalkulációban segítséget jelenthet a megvalósult projektek fenntarthatósági értékelése, amelyen keresztül átfogó kép alkotható a fenntartható hasznosítási formákról.

A biomassa energetikai célú hasznosítása gazdasági-környezeti szempontokon túl a fenntarthatóság társadalmi területén belül a vidékfejlesztési stratégia meghatározó eleme is. A fenntarthatóság társadalmi területével összefüggésben többen a biomassa-hasznosítás munkahelyteremtő hatását hangsúlyozzák. A szakképzett munkaerő biztosításában az oktatási rendszer felelősségét emeli ki Farkas és Faragó (2012): a lokális munkaerőt igénylő mezőgazdasági jellegű munka - a fajlagos munkahelyteremtő statisztikák alapján - a képzetlen munkaerő számára jelenthet kiterjesztési lehetőséget, főleg az üzemanyag előállítás és feldolgozás területén. Ez abból a szempontból kiegészítésre szorul, hogy az energetikai ültetvények működtetésének gazdaságosságát alapvetően meghatározza a gépesítés színvonala, és a szezonális munkaműveletek inkább a rendelkezésre álló kapacitások magasabb szintű kihasználását szolgálhatják, mint az új munkahelyteremtést. Katona (2013, 7) a Nemzeti Energiastratégia feltétel- és hatásvizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy a „hazai foglalkoztatási gondokon a megújuló energiaforrások kihasználása nem segít, mert az a technológiát birtokló és gyártó országoknak ad munkát”. Ez a „hagyományos” megújuló energiaforrások telepítés utáni alacsony fenntartási munkaigényével magyarázható.

4. A FÁS SZÁRÚ ENERGETIKAI ÜLTETVÉNYEK ENERGETIKAI CÉLÚ HASZNOSÍTÁSÁVAL KAPCSOLATOS KÉTELYEK

A fás szárú energetikai célú ültetvénylétesítés, az elsődleges biomassza termelése elsősorban a megújuló energiaforrások minél szélesebb körű használatára tett erőfeszítések egyik eredménye. A természetstechnológiát illetően elmondható, hogy a fás szárú energetikai ültetvények egy alapvetően extenzívnek mondható „erdő” művelési ág intenzív termesztési rendszerben történő működtetésére tett kísérlet, amely a gazdasági és a környezeti fenntarthatóság követelményrendszerének egyidejűleg próbál megfelelni. A folyamatosan növekvő, szinte korlátlanul mondható (villamos) energiaigényt egy termőhelyi és biológiai korláttal rendelkező rendszerrel igyekeznek részben kiszolgálni. A kiszámíthatatlanságot tovább növeli, hogy a fizikai igénynek tekinthető villamosenergia-igény biológiai alapú kiszolgálását az abiotikus és a biotikus tényezőknek való kitettség is kockáztatja. Ezt támasztja alá a szakirodalomban található, az ültetvényt alkotó fafajok széles sávban mozgó termésátlagai is: nyár 8,7-23 odt/ha/év, fűz 10-24 odt/ha/év, akác 6-20 odt/ha/év^[1].

Termesztési oldalról a magas, kiegyensúlyozott hozam (és a gazdasági fenntarthatóság) elérése érdekében az intenzív művelés indokolt. Ezzel a technológiával a hasznosításra szelektált szaporítóanyag magas biológiai potenciálja is magasabb szinten használható ki. Az energetikai ültetvény a mezőgazdasági növénytermesztésre alkalmatlan területekre ajánlott, de az intenzív művelésből következő többeltráfordítás, a szelektált szaporítóanyag biológiai potenciálja a termőhelyi adottságok, körülmények miatt nem feltétlenül hasznosul kellő hatékonysággal. Magas hozam az intenzív művelés mellett a mezőgazdasági növénytermesztésre alkalmas, jó termőképességű területen várható. Az ilyen, élelmiszertermelésre alkalmas területek hasznosítása környezeti-fenntarthatósági szempontból megkérdőjelezhető.

Az energetikai kalkulációkhoz elengedhetetlen befektetett energia pontos meghatározása kérdéses, főleg intenzív művelésnél, a műtrágya és a növényvédő szerek előállításához, szállításához felhasznált energia nehéz meghatározhatósága miatt.

A megtermelt energia mennyisége a termésátlag ingadozása következtében széles sávban mozog. A bizonytalanságot tovább növeli, hogy a betakarított faapríték víztartalma igen változó, ami a fűtőértéket befolyásolja. Az energetikai kalkulációk tovább nehezíti, hogy a szakirodalomban fellelhető, az energetikai kalkulációk alapjául szolgáló, egzaktnak tekinthető energetikai (fűtőérték) adatok között is jelentős különbség tapasztalható (Lukács 2009; 2011; Széll, 2007; L. Szabó, 2015).

[1] odt, atotonna: az abszolút száraz faanyag számított tömegének meghatározására használt mértékegység

A faapríték víztartalma nem csak a fűtőértékre, hanem a szállítás fajlagos költségére és a szén-dioxid kibocsátására is hatással van. A termelés során jelentkező esetleges kedvező energiamérleg a magas víztartalommal történő hasznosítás, szállítás következtében romolhat.

A befektetett és a megtermelt energiamennyiség kalkulációja körüli széles értékhatárokból fakadó bizonytalanság okán az energiamérleggel kapcsolatban nem lehet egyértelmű arányszámokat megállapítani, csak az összefüggéseket vizsgálni. A hozam ingadozása és a kalkulációhoz felhasználható fűtőértékek közti különbség meghatározó az energiahányados értékének megállapításában is.

A használatos energetikai mutatószámok, az energiahányados, a befektetett és a megtermelt energia különbsége ugyan konkrét esetekben megbecsülhető, de az egész ágazat primer biomassza energiatermelésére nem lehet a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos általános érvényű következtetéseket levonni. Hajdú 50 km szállítási távolságra kalkulált energiaegyenleggel kapcsolatos kutatási eredményei szerint is nagy szórást mutat az energia input-output hányados (Hajdú, 2009 – idézi: Vágvölgyi, 2013). Fafajtól és termőterülettől függően az értékek 2,3 és 18,5 között helyezkednek el (1. táblázat).

1. táblázat: Fás szárú energetikai ültetvények energiahozama
Table 1 Energy yield of the SRC plantation's

	Kiváló területen			Kedvezőtlen területen		
	Akác	Nyár	Fűz	Akác	Nyár	Fűz
energia output/input hányados intenzív művelésénél	6,8	9,7	10,1	2,3	3,2	3,1
Energia output/input hányados extenzív művelésnél	13	17,8	18,5	4,7	6,2	6,1

Forrás: Hajdú, 2009 – idézi: Vágvölgyi, 2013, 49.

A számadatok tükrében kijelenthető, hogy az energiahányados inkább a vizsgált ültetvényen történő gazdálkodás hatékonyságát mutatja be az egységnyi befektetett energiára jutó megtermelt energia mennyiségével. Az égetéses, erőművi villamosenergia-termelés konverziós hatásfoka miatt legalább négyszeres energiahányados szükséges. Elmondható, hogy ez az érték a kedvező, élelmiszertermelésre alkalmas területeken érhető el nagy biztonsággal. Erre a következtetésre jut Kohlheb (2005) is: amíg a legkedvezőbb energia-kihozatali arányok általában a jó termőhelyeken, extenzív körülmények között adódnak, addig a legnagyobb energia outputok a jó termőhelyeken intenzív termesztési technológiák mellett érhetők el.

A biológiai produktivitásnak köszönhetően a biomassza termelése során a befektetett energia többszöröse térül meg, amiből a hasznosítás során valamennyi felhasználásra kerül. A biomassza égése során keletkező, a későbbiekben hasznosítható energia mennyisége több kell, hogy legyen, mint az alapanyag előállításához, manipuláláshoz felhasznált fosszilis energia mennyisége.

Mivel a biomassza feltételesen megújuló energiaforrás, minden évben újabb fosszilis energia felhasználására van szükség a biomassza előállítására. Feltételesen megújuló energiaforrásként az évenként jelentkező ráfordítás megtérülése a termelés kiszámíthatatlansága miatt mind pénzügyi, mind energetikai szempontból nehezen tervezhetővé teszi az ágazatot.

5. ÖSSZEGRÖZÉS

A fás szárú ültetvények létesítése, energetikai célú hasznosítása a megújuló energiaforrások minél szélesebb körű használatára, a fenntarthatóság elérése érdekében tett erőfeszítések egyik eredménye. A nemes cél érdekében tett lépések, a megújuló energiaforrások használata azonban nem jelenti magától értendőden azt, hogy az fenntartható, ez indokolja a komplex vizsgálat szükségességét.

A biomassza termelés kiszámíthatatlansága miatt a feltételesen megújuló biomassza-előállításban, és a használatukkal elérhető környezeti-gazdasági-társadalmi előny mértékében bizonytalanság tapasztalható. Nem jelenthető ki általánosságban, hogy a fás szárú energetikai ültetvények energetikai hasznosítása minden esetben megfelel a fenntarthatóság elvárásainak. Számos művelési ág, hasznosítási mód versenyez az ültetvénytelepítésre is alkalmas termőterületért, miközben a fás szárú energetikai ültetvényeken megtermelt biomassza felhasználásával elérhető környezeti előny mértéke a termőföldhöz kevésbé köthető, tervezhetőbb megújuló energiaforrás alkalmazásával is elérhető.

Az egymás alternatívájának tekinthető technológiák közül az adott térségnek legmegfelelőbb változat kiválasztásához egy átfogó, objektív összehasonlítási módszer és szempontrendszer szükséges. Ebben a folyamatban a pénzügyi elemzések mellett a már megvalósult beruházások fenntarthatósági kiértékelése is indokolt. A környezeti fenntarthatóság oldaláról a termékpályát átfogó ökológiai lábnyom kalkuláció adhat támpontot. A gyakorlati tapasztalatokon alapuló modellekkel megállapítható a megújuló energiaforrások hasznosítási módjaival ténylegesen elérhető környezeti-gazdasági-társadalmi előny. Ez a korábbi támogatási, beruházási döntések felülvizsgálatánál és az újak meghozatalánál szolgálhat kiindulópontul, illetve hatékony eszköz a változó természeti-gazdasági környezethez történő alkalmazkodásban.

A biomassza, mint feltételesen megújuló energiaforrás része az energiának. Ugyanakkor energetikai ültetvényeken előállított biomasszára alapozott villamosenergia-termelés helyett a hatékonyabb hőhasznosítás ajánlott, az alacsony energiasűrűsége miatt főleg kistérségi szinten.

IRODALOMJEGYZÉK

- Barótfi I. (2009) Legyen több kicsi biomassza-erőmű. <http://zoldtech.hu/cikkek/20090817-biomassza-interju?h=1> Letöltve: 2018. 01. 15.
- Barta-Juhász I. L. (2014) Zöld áram termelési költségének csökkentési lehetőségei a hulladék hő hasznosításával. *Agrártudományi Közlemények*, 58, 15–20.
- Bloomberg, New Energy Finance – The Business Council for Sustainable Energy (2017) *Sustainable Energy in America, 2017 Factbook*.
- Dinica, V. (2006) Support systems for the diffusion of renewable energy technologies – an investor perspective. *Energy Policy*, 34, pp. 461–480.
- Dinya L. (2010) A biomassza-alapú energiatermelés és fenntartható energiagazdálkodás. *Magyar Tudomány*, 171, 8, 912–925.
- Dinya L. (2011) Változó klíma, természet és az innovációs kihívások. *Gazdálkodás*, 55, 6, 557–565.
- Egri J. (2014) Szilárd biomassza energetikai hasznosíthatóságának vizsgálata a Tiszai Erőmű telephelyén. *Energiagazdálkodás*, 55, 1, 26–29.
- Ehrlich, P. R.–Holdren, A. H. (1971) Impact of Population Growth. *Science*, 171, 3977, pp. 1212–1217.
- Engelman, R. (2013) A fenntarthatósági blablán túl. In: *A Világ helyzete 2013 – Van még esély a fenntarthatóságra?* Föld Napja Alapítvány, Budapest. 19–32.
- Erdősi F. (2011) Fenntarthatóság és klímaváltozás. In: Mezei C.–Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. 360–375.
- Farkas Á.–Faragó P. (2012) Az energiacélú biomassza hasznosítás foglalkoztatási piacáról interdiszciplináris megközelítésben. *Valóság*, 55, 9, 21–33.
- FNA – Föld Napja Alapítvány (2018) *Ökolábnyom-számláló* <http://www.fna.hu/mittehetsz/okolabnyom> Letöltve: 2018.09.24.
- Fodor B. E. (2012) *A megújuló energia térnyerésének ösztönzési lehetőségei. A hazai kötelező átvételi rendszer értékelése*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola, Budapest.
- FS-UNEP - Frankfurt School-UNEP Centre/BNEF (2017) *Global Trends in Renewable Energy Investment 2017*.
- Futó Z. (2014) A szántóföldi növénytermesztés szerepe a bioenergia gazdálkodásban. In: Takácsné György K. (szerk.) *Az átalakuló, alkalmazkodó mezőgazdaság és vidék: tanulmányok: XIV. Nemzetközi Tudományos Napok: Gyöngyös, 2014. március 27-28.* Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös. 529–538.
- Genté, R. (2013) *A palagáz felborítja a geopolitikát*. Le Monde Diplomatique, <http://www.magyardiplo.hu/1315-a-palagaz-felborítja-a-geopolitikát> Letöltve: 2018. 09. 24.
- Gergely S. (2007) Zöldenergia és vidékfejlesztés. *Gazdálkodás*, 51, 20. különnkiadás, 24–41.
- Gyulai I. (2012) *A fenntartható fejlődés*. Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány, Miskolc
- Hágen I. Zs.–Magyary I. (2008) A biobrikett mezőgazdasági előállítása és felhasználásának lehetőségei. *Gazdálkodás*, 52, 1, 83–86.
- Hajdú J. (2009) *A szilárd biomassza hőenergetikai hasznosítása*. OBEKK Tudományos

Szakmai Kiadványok sorozat (10/12), Szent István Egyetem Kiadó, Gödöllő.

- IEA – International Energy Agency (2016) *World Energy Outlook 2016*.
- Katona T. J. (2013) Észrevételek a Nemzeti Energiastratégiaához. *Energiagazdálkodás*, 54, 1-2, 5-8.
- Kohleb N. (2005) Energiaültetvények gazdasági jellemzői. In: *Új utak a mezőgazdaságban. Az energetikai célú növénytermesztés lehetősége az Alföldön*. Energiaklub Környezetvédelmi Egyesület, Budapest. 44-54.
- L. Szabó G. (2015) *Tüzeléstechnika, tüzelőanyagok jellemzése*. Előadás, Debreceni Egyetem Műszaki Kar Épületgépészeti és Létesítménymérnöki Tanszék <http://slideplayer.hu/slide/2942873/#> Letöltve: 2018. 01. 15.
- Láng I.-Kerekes S. (2013) Megalakult a Túlélés Szellemi Kör. *Magyar Tudomány*, 174, 1, 103-112.
- Lányi A. (2013) Morális klímaváltozás. *Magyar Tudomány*, 7, 820-830.
- Lengyel I. (2011) Fenntarthatóság és alulról szerveződő fejlesztési stratégiák. In: Mezei C.- Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. 321-326.
- Lukács G. S. (2009) *Zöldenergia, mint a kedvezőtlen termőhelyű térségek kiterjesztési lehetősége*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Lukács G. S. (2011) *Gazdaságos zöldenergia*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Magda S. (2007) Bioenergia-hasznosítás és -szaktanácsadás. *Mag, kutatás, fejlesztés és környezet*, 21, 1, 5-8.
- Nádasy K. B.-Kerekes S.-Luda Sz. (2012) A termék-szolgáltatás rendszerek szerepe a fenntartható fogyasztásban. In: Kerekes S.-Szirmai V.-Székely M. (szerk.): *A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói*. Aula Kiadó, Budapest. 17-44.
- Náduvvari Z. (2009) A biomassza az EU megújuló energiaforrásokra elfogadott stratégiájában. *Műszaki információ, Környezetvédelem*, 4, 3-23.
- Náduvvari Z. (2011) A biomassza hatékony alkalmazása a németországi energiatermelésen. *Műszaki információ, Környezetvédelem*, 9, 14-29.
- Pálvölgyi T.-Csete M.-Harazin P.-Szendrő G. (szerk.) (2011) *A természeti erőforrások fenntartása*. Műhelytanulmányok 3. (A Nemzeti Fenntartható Fejlődés Tanács felkérésére). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem és Env-in-Cent Kft., Budapest.
- Popp J.-Potori N. (2011) *A biomassza energetikai célú termelése Magyarországon*. Agrárgazdasági könyvek, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- REN21 – Renewable Energy Policy Network for the 21th Century (2017) *Advancing the Global Renewable Energy Transition*. Highlights of the REN21 Renewables 2017 Global Status Report in perspective.
- Schultz Gy. (2005) Energiaellátás, energiatakarékosság világszerte. Az energiagazdálkodás alapjai. *BME OMMIK*, 44, 4, 5-13.
- Sinóros-Szabó B.-Koncz G. (2012) *Biodízelgyártás*. Digitális Tankönyvtár, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös.
- Széll A. (2007) *Emissziós vizsgálatok használt forgácslapra - az égetés környezeti szempontú értékelése*. Doktori értekezés, Nyugat-Magyarországi Egyetem Kitaibel Pál Környezettudományi Doktori Iskola, Sopron.
- Szlávik J. (2013) *Fenntartható gazdálkodás*. Wolters Kluwer Complex Kiadó, Budapest.

- Szlávik J. (2014) Lépések a fenntartható gazdálkodás irányába. Gondolatok Láng István és Kerekes Sándor Megalakult a Túlélés Szellemi Kör című vitairatához. *Magyar Tudomány*, 175, 1, 99–108.
- Taralik K. (2007) Biohajtóanyagok helyzete Magyarországon. *Gazdálkodás*, 51, 6, 54–62.
- Tóth G. (2013) Búvópatak I. *Lépések... a fenntarthatóság felé, szaklap*, 18, 2, 1. és 4–5.
- Udovecz G. (2014) Adalékok a magyar mezőgazdaság minősítéséhez. In: Takácsné György K. (szerk.) *Az átalakuló, alkalmazkodó mezőgazdaság és vidék: tanulmányok: XIV. Nemzetközi Tudományos Napok: Gyöngyös, 2014. március 27-28.* Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös. 1523–1539.
- Vágvölgyi A. (2013) *Fás szárú energetikai ültetvények helyzete Magyarországon napjainkig; üzemeltetésük, hasznosításuk alternatívái.* Doktori értekezés, Nyugat-Magyarországi Egyetem Kitaibel Pál Környezettudományi Doktori Iskola, Sopron.
- Vida A.–Baksa A. (2009) A bioüzemanyagok használatával járó várható földhasználati változások Magyarországon. *Gazdálkodás*, 53, 1, 65–77.
- Wackernagel, M.–Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on the Earth.* The New Catalyst, Bioregional Series. New Society Publishers, Gabriola Island, Canada.

KÖNYVISMERTETÉS

A vidékfejlesztés regionális és kulturális összefüggései

Kulcsár László (2017): A vidékfejlesztés elméleti megközelítése: regionális és kulturális összefüggések, Kriterion Könyvkiadó, Budapest. 228 oldal

A vidék és vidékfejlesztés évtizedek óta egy szakmai és tudományos viták által övezett fogalom. Számos megközelítés és felfogás létezik, ezek sok esetben azonban érték- és érdekkötöttek, amely alapvetően hátráltatja egy egységes meghatározás kialakulását. A vita szakmai körökben többé-kevésbé nyugvóponttra jutott, de a tudományos diskurzusban máig tovább él.

Kulcsár László, a Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Karának Professzor Emeritusa 2017-ben megjelent művével ezen tudományos diskurzushoz kíván hozzájárulni.

Könyvében széleskörű szakirodalmi elemzést nyújt a vidék és vidékfejlesztés fogalmának változásairól és egyben a fogalmi bizonytalanságok mellett egy biztos értelmezési keretre is felhívja az olvasó figyelmét. Ez a keret a lokalitás, amely a vidékfejlesztésről alkotott felfogásának a középpontjában áll. Értelmezése szerint a vidékfejlesztés nem egy, a szektorális pályázatok adományából összetevődő folyamat, hanem a vidéki térségek jellemzői alapján szerveződik.

Ennek megfelelően a vidékfejlesztés egy sajátos modelljét vázolja fel, amelyre a könyv egyes fejezetei épülnek. A három koncentrikus kör együtteseként ábrázolt modell külső mezőjét alkotja az adott régióban kialakult társadalmi és kulturális mező. Ezt elemzi a könyv második fejezetében, kiemelve, hogy a kelet-európai fejlődés egy sajátos helyet foglal el az európai fejlődésben. Ezen sajátos fejlődési út jellegzetességeit pedig a vidékfejlesztés motívumai is magukon viselik. Egy speciális történelmi, társadalmi, kulturális környezetben valósul tehát meg, amely intézményrendszerét tekintve lényegében nyugati, az intézmények működését és a jellemző magatartásformáit tekintve viszont keleti vonásokat is magán hordoz. A középső mezőt a politikai dimenziója adja, amely alapvetően a külső mező által meghatározott. A modell legszűkebb dimenziója a regionális/lokális mező, amelyben a vidékfejlesztés megvalósul (18. oldal). Ehhez kapcsolódik a könyv alcíme, amely egyben a vezérfonalaként szolgáló gondolat is. Lényege, hogy ugyan a vidékfejlesztés olyan tevékenységek összessége, amelyek középpontjában a helyi közösség áll, azonban nem lehet kiszakítani abból a történelmi, gazdasági és kulturális kontextusból, amely a régiójában körülveszi.

A szerző eleve elismeri a regionális egyenlőtlenségek meghatározó szerepét. A regionális metszet döntő fontossága alatt azt érti, hogy a kulturális mező sokszínűsége regionális sajátosságok mentén válik láthatóvá (141. oldal).

A vidékfejlesztés komplex jellegéből adódóan több diszciplínához is kötődik, ezért az első fejezetben felvázolja az egyes tudományterületek és a vidékfejlesztés kapcsolatát. Arra a következtetésre jut, hogy a vidékfejlesztésnek nincs önálló elmélete se szociológiai, se politológiai, se közgazdasági, se agrárgazdasági értelemben. Mindemellett felhívja arra a figyelmet, hogy igen gazdag azoknak a regionális, szociológiai és más tudományágak elméleteinek ismeretanyaga, amelyek szorosan kötődnek, vagy kellene, hogy kötődjenek a vidékfejlesztéshez (192. oldal).

A vidék fejlesztésének szempontjából Halfecree elméletére hivatkozva kiemeli azon összefüggést, mely szerint a vidéki térség, a lokalitás konstrukciója három dimenzióban, a külső és belső társadalom, valamint a leíró elemzés reprezentációja szerint történik (88. oldal). Egyetértek azon állításával, mely szerint a belső és külső társadalom által alkotott kép a vidéki térségről meghatározza a vidéki társadalom jövőjét. Kitér arra is, hogy a vidék statisztikai elemzéséből származó adatok elemzéséből nem lehet arra a képre következtetni, amelyet a külső és belső társadalom alkot a térségről. Ezzel nem a statisztikai adatok fontosságát kérdőjelezi meg, hanem további elemzési módszerek és szempontok bevonására hívja fel az olvasó figyelmét.

Kihangsúlyozza, hogy a mezőgazdasági szektor túlsúlya, mint vidékképző ismérv ma már nem helytálló, az agrárpolitika nem lehet egyenlő a vidékpolitikával. A vidék problémájának összetettsége értelmezése szerint komplex vidékfejlesztési programokat igényel, amelyek tartalmazhatnak egyaránt mezőgazdasági, környezetvédelmi, oktatási, közösségfejlesztési, vállalkozásfejlesztési, turisztikai és egyéb fejlesztési elképzeléseket (105. o.) is. Maga a vidékfejlesztés komplexitásából fakadóan megkíván egy keretet, de felfogásában ezt a keretet nem jelentheti egy szektor sem.

A vidékfejlesztés kisajátítása kapcsán ír arról, hogy a vidékfogalom alakulásában az EU támogatások megszerzésére irányuló érdektörekvések komoly súllyal estek és esnek latba, gyakran a szakmai szempontokat is felülírva (97. o.). Az érdekkötöttség mellett ír azokról az értékekről is, amelyek kijelölik a vidékfejlesztés fogalmi kereteit. Ilyen értékek a fenntarthatóság, amellyel kapcsolatban kihangsúlyozza, hogy a vidékfejlesztés szempontjából elsődlegesebbek a fenntarthatóság lokális kritériumai, érdekviszonyai. Az értékkötődések között első helyen említi az emberközpontúságot. A fejlesztések középpontjában a vidéken élő emberek közössége áll, akik nemcsak passzív tárgyai a folyamatnak (125. oldal). Ehhez kapcsolódóan kitér az endogén erőforrásokon alapuló fejlesztésre, amelynek sikerességéhez szükséges dimenzióként a szubszidiaritás elvének érvényesülését nevezi meg. A diverzitás védelmében a vidéki térségek szolidaritásának megerősítését javasolja.

A vidék funkcióváltásával kapcsolatban a vidéki idillhez is köthető tájvédelmi és kultúramegtartó funkció jelentőségére, és annak további erősítésére irányítja a figyelmet. A helyi társadalom elemi érdekének nevezi ezt a funkciót, az identitásuk megőrzésének egyetlen eszközeként (135. oldal), így az a szerzővel egyetértve kijelenthető, hogy nem köthető csak külső szereplőkhöz.

„A vidékfejlesztés regionális és kulturális meghatározásához elsősorban a térség erőforráskészletének vizsgálata szükséges.” – írja Kulcsár, hiszen ez a készlet egyben bizonyos lehetőségeket is meghatároz (146. oldal). Egy terület kedvezőtlen erőforrás-szerkezetének változtatásához magyarázatot kell találni arra, hogy a helyzet történetileg hogyan alakult ki. Vizsgálat tárgyát kell képeznie annak, hogy a helyi erőforrások mennyiben mobilizálhatók, és hogyan irányíthatók (141. oldal). Nyomatékkal utal arra is, hogy az erőforrások elemzése nem lehet csupán egy statikus felsorolás, összpontosítani kell egyrészt az összefüggésekre, másrészt a korábban már említett külső és belső társadalmi értékelésekre. Az erőforrások aktivizálódása után megjelenő tökefajta használatát a helyi társadalom és a tágabb társadalom viszonya dönti el. Itt megemlíti azt, hogy egyes térségek nem rendelkeznek elegendő (főként anyagi) erőforrással a fejlesztésekhez, így ezen területeken szükséges külső szereplők bevonása is a folyamatba. Kizárólag a helyi közösségi erőforrások egyes elemeinek jelenléte nem tud megoldást nyújtani a problémáikra (151. oldal).

Az erőforrások egy speciális fajtájaként kezeli az úgynevezett informális gazdaságot, amelyről a vidékfejlesztéshez kapcsolódó szakirodalomban kevés említést tesznek. Az informális gazdaságban zajló áru-, szolgáltatás-cserék és szívességi szolgáltatások véleménye szerint erősítik a kohéziót, a helyi társadalmi viszonyok és kapcsolatok újratermelődését (155. oldal). Az aktivitáshoz kötődik azon megállapítása, hogy a helyi társadalom állapota a fejlesztés szempontjából döntő jelentőségű. Ha a vidékfejlesztés endogén erőforrásokra támaszkodik, akkor annak kidolgozásában és megvalósításában a helyi társadalomnak is aktív szerepet kell játszania. A helyi társadalom minőségi jellemzői, mint az összetartás, szolidaritás, integráltság, helyi identitás erőssége stb. alapvetően határozzák meg a helyi aktivitást, részvételt. A vidék versenyképességét így nem csupán a versenyképes környezet és infrastruktúra adja, hanem véleménye szerint a versenyképes erőforrások, a képzettség, a közösség rugalmassága és megújulási képessége.

A helyi tudás fontosságát érzékelteti akkor, amikor a vidékfejlesztési turizmusról ír. Azt a gyakorlatot nevezi vidékfejlesztési turizmusnak, amikor a fejlesztés folyamata felülről vezérelten zajlik, a központi kormányzat emberei vagy a szakértők néhány napos tereplátogatás során szerzett információk alapján fogalmaznak meg javaslatokat (182. oldal). A helyi társadalom minél szélesebb körének bevonását sürgeti a szubszidiaritás elvének betartásával hozott döntések mellett.

A könyv utolsó fejezetében, zárógondolataiban a legfontosabb gondolatait emeli ki, és foglalkozik azok politikai hatásaival is.

A kivételes tudású szerző könyvében számos, a szakértők és kutatók számára egyaránt hasznos, az előzőekben említettekhez hasonló érdekes fellelővel találkozhat az olvasó. Gazdag szakirodalmi feldolgozásával és szintetizálásával a vidékfejlesztéssel ismerkedni vágyók számára kiváló kiindulási alapot szolgáltat. Megközelítése, amelyben a lokális térségi jellemzőkre, és a történelmi fejlődés máig ható sajátosságaira helyezi a hangsúlyt, úgy vélem, ideális értelmezési keretet nyújthat a vidéki térségek elemzéséhez.

Remek gyakorlati érzékről tanúskodik a helyi közösségeknek a fejlesztés középpontjába történő állítása. A szerző szavaival élve, „ha a vidékpolitika nem képes virágoztatni az „ezer sajtot”, akkor ez lényegesen szegényíti a fejlesztések hatásfokát, vagy akár meg is akadályozhatja azokat” (200. oldal).

Felvetéseire és felhívására – mely szerint a vidéki térségek történetét, mai helyzetét és jövőbeli kilátásait politikamentesen, komplex és multidiszciplináris módon kellene elemezni – úgy gondolom, hogy a tudományos életben és szakértői körökben, valamint a politikában is válasz kell, hogy szülessen.

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Prague Conference on Behavioral Sciences 2018

Második alkalommal rendezték meg Prágában a viselkedéstudományok konferenciáját 2018. május 4-én és 5-én. A rendezvényt a Center for Behavioral Experiments (CEBEX) szervezte a CEVRO Institute és a Jan Evangelista Purkyně Egyetem együttműködésével. A 2016-ban alapított, nonprofit szervezetként működő, prágai székhelyű CEBEX az experimentális közgazdaságtan és a viselkedéstudományok terén folytat kutató, oktató és tanácsadói tevékenységet. Szoros kapcsolatban áll a konferencia helyszínét biztosító CEVRO Institute-tal, amely egy társadalomtudományi alap-, mester- és posztgraduális képzéseket nyújtó magánegyetem nemzetközi hallgatói közösséggel és oktatói gárdával. A szakmai programra több, mint 15 országból érkeztek szakemberek, 3 plenáris és 32 szekció előadás hangzott el. A konferencia célja a viselkedési gazdaságtan újszerű elméleti és experimentális eredményeinek bemutatása volt, ugyanakkor a tudományterület és a viselkedéstudományok interdiszciplináris jellegét szem előtt tartva a fő témakörön kívüli kérdésekkel foglalkozó jelentkezéseket is fogadtak.

A konferencia első napján a plenáris előadásokra került sor. A főelőadást a 2002-ben – az experimentális közgazdaságtan terén végzett úttörő munkájáért – Nobel-díjjal elismert Vernon L. Smith tartotta. Elmélettörténeti példák bemutatása során kiemelte, hogy már Adam Smith rámutatott az egyének humán természetének szerepére és jelentőségére gazdasági tevékenységeik vonatkozásában. Különböző experimentális vizsgálatok eredményeit ismertette, amelyek vagy ellentmondanak az elméletnek, vagy segítenek (jobban) megérteni a hibák különböző forrásait. Ezek (1) a nem tartós javak piaci kereslete és kínálata, (2) a(z) újraértékesíthető tartós eszközök adásvétele és (3) a kétszemélyes bizalom játék (trust game) területeihez kapcsolódtak. Az elemzéshez Denzau, North és Ravi mentális modelljeinek szemléletmódját alkalmazta. Vernon L. Smith előadását követően Vojtěch Zíkatól, a CEBEX ügyvezető igazgatójától átvette az Allais Emlékdíjat, amelyet a viselkedéstudományok területén elért kiemelkedő eredményeiért ítéltek oda neki.

Adam Oliver, a London School of Economics kutatója előadásában arról számolt be, hogy a viselkedési gazdaságtan és a viselkedési tudományok eredményeit mindinkább felhasználják a gazdaságpolitikai döntéshozók informálására. Kiemelte, hogy sokan ezt azonosnak tekintik a libertárius paternalizmus irányába való elmozdulással. A viselkedési gazdaságtan azonban számos más módon is alkalmazható az informálásra, minthogy többféle alternatív politikai keret áll rendelkezésre. Az előadó végkövetkeztetése, hogy azok a beavatkozások, amelyeket gyakran nudge-nak tekintenek, valójában egyáltalán nem azok.

Andrej Svorenčík (University of Mannheim) előadásának középpontjában az állt, hogy a közgazdaságtan experimentális tudománnyá vált. A 20. század utolsó harmadában az experimentális közgazdaságtan kibontakozása megkér-

dőjelezte azt a régóta fennálló meggyőződést, hogy a közgazdaságtan nem experimentális tudomány. Svorenčík meglátása szerint nem csupán arról van szó, hogy experimentális módszereket vezetnek be a közgazdaságtanba; a közgazdászok, illetve a kutatói közösségek sokkal inkább újraértelmezik a gazdaságelmélet és az adatok közti kapcsolatot. A kontrollált körülmények közötti adatgyűjtés nem lehet jelentőség nélküli a gazdaságelmélet számára. Svorenčík szerint az 1980-as évek végén következett be az általa experimentális fordulatnak nevezett változás, amelyet követően az experimentális módszerek széleskörűen elfogadottá váltak a közgazdász kutatók körében. Kiemelte továbbá, hogy az Economic Science Association is elengedhetetlennek tartja a kontrollált kísérleteket a gazdasági viselkedés megismeréséhez.

A konferencia második napján került sor a szekció előadásokra. Ezek közül néhány számomra érdekeset emelek ki. Xijie Zhang (Illmenau University of Technology) a technológiai fejlődés egyes viselkedési gazdaságtani következményeire mutatott rá. Kutatása arra fókuszált, hogy a mindennapi tevékenységeinket és döntéshozatalainkat támogató virtuális asszisztensek (virtual assistants, VA) miként befolyásolják az egyének vásárlását, és hogy ennek milyen következményei lehetnek. Különösen heurisztikus döntéshozatali helyzetben valószínű a VA-k hatása. Zhang rámutatott arra, hogy a tökéletesen informált, teljesen racionális, VA-t alkalmazó egyén számára olyan előnyök érvényesülnek, mint a tranzakciós költség csökkenése és a jólétének növekedése. A korlátozottan racionális és a naiv egyének számára viszont a VA alkalmazása mérsékelheti a jólétet. A teljesen racionális egyének elővigyázatosak a VA szolgáltatások használata során, ezzel szemben a korlátozottan racionális és naiv felhasználók sokkal inkább hajlamosak megbízni a VA-kban. Az előadó arra is kitért, hogy a különböző keretelési helyzetekben a VA-k miként befolyásolhatják a döntéshozatalt.

Omar Baris (Nazarbayev University) előadásában a viselkedési gazdaságtan és a gazdaságpolitika kapcsolatát elemezte. Hangsúlyozta, hogy a viselkedési gazdaságtan felemelkedése átalakította a racionalitásról, a döntéshozatalról, a választásról és az emberi magatartásról való gondolkodást. A viselkedési gazdaságtan által alkalmazott újszerű perspektíva és annak elterjedése megváltoztatta a gazdaságpolitika elméleti és gyakorlati eszközeit is azokon a területeken, amelyek az egyének döntéseihez és cselekvéséhez kapcsolódnak. Számos metodológiai probléma és kihívás van jelen azonban a viselkedési gazdaságpolitikában, és nem szabad figyelmen kívül hagyni a viselkedési perspektíva alkalmazását korlátozó tényezőket sem.

Charlotte Duke a London Economics munkatársaként mutatta be prezentációját. A London Economics Európa egyik vezető tanácsadó szervezete, amelynek viselkedési gazdaságtani munkacsoportja segít megérteni az egyének döntéshozatalt – innovatív technikák alkalmazásával végzett vizsgálatok alapján – a vállalatok, a gazdaságpolitikai döntéshozók, továbbá olyan ügyfelek számára, mint az Európai Bizottság. Duke egy olyan experimentális vizsgálat eredményeit mutatta be, amely az Egyesült Királyság biztosítási piacára való intervenció bevezetéséhez kötődik, és a Financial Conduct Authority (FCA) számára készült.

Ezek alapján a biztosítás értékesítésének struktúrája és a vásárlási folyamat jelentős hatást gyakorolhat a fogyasztói magatartásra, és felvázolható, hogy miként irányítják a fogyasztók a biztosítási termékek piacán a versenyt.

Johannes Ross (University of Hamburg) kutatása során arra fókuszált, hogy elméletileg és experimentálisan is meghatározza azt, hogyan alkalmazzák az egyének a hazug magatartást, amikor annak másokra gyakorolt negatív következményei nem biztos kimenetelnek, hanem lutrinak tekinthetők. Ez releváns lehet például akkor, amikor az állásra pályázó egyének valótlanosságokat állítanak, hogy meggyőzőbbnek tűnjenek és sikeresebbek legyenek a felvételi elbeszélgetés során; valamint amikor a választások előtt a politikusok ígéreteket tesznek a választópolgároknak a kampány során. Ross megállapítja, hogy a hazug viselkedés megfigyelhetőségének mértéke helyzetenként változó. Továbbá, a kis hazugságok például előnyösek lehetnek abból adódóan, hogy azok kevésbé leleplezhetők abban az esetben, ha csak a végső kimenetel a megfigyelhető megtévesztett számára.

Robin Maialeh (Czech Technical University) a viselkedési gazdaságtan néhány tisztázatlan elemét mutatta be prezentációjában. Kiemelte: a viselkedési gazdaságtan érdeme, hogy a neoklasszikus közgazdaságtani modellek a döntéshozatal különböző pszichológiai szempontjaival gazdagodni tudtak, és ezáltal pontosabb kép alkotható a valóságról. Ennek ellenére a természettudományoktól eltérően, hasonlóan más társadalomtudományokhoz, trade-off van az elméleti objektivitás és az empirikus partikularitás között; ez egyúttal maga után vonja azt is, hogy elővigyázatosnak kell lenni a viselkedési gazdaságtan eredményeinek gazdaságpolitikai döntések során való alkalmazásakor. Maialeh kiemelte, hogy nehéz általánosítani a viselkedési gazdaságtan eredményeit, valamint megkülönböztetni a racionális és a nem racionális magatartást. Szemléletmódja szerint egyes lényeges viselkedési fogalmak magyarázhatóak a neoklasszikus racionalitás alapján. Következésképpen a viselkedési metodológiának korlátai vannak, így a gazdaságpolitikai döntéshozatalban való alkalmazása is körültekintést igényel.

A szervezők jövőre is megrendezik a viselkedéstudományi konferenciát Prágában, időpontja 2019. április 5. és 6. A nyitó előadást Gerd Gigerenzer, a Max Planck Institute kutatója fogja tartani, aki főként korlátozott racionalitással, valamint időkorláttal és bizonytalansággal jellemezhető döntési helyzetekkel foglalkozik. Az idei konferencia sikere alapján jövőre is színvonalas szakmai rendezvényre lehet számítani.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A publikáció a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

SZERZŐINK

DR. ALPEK B. LEVENTE, PHD: adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, E-mail: alpeklevente@gmail.com

Alpek B. Levente okleveles geográfus diplomáját 2011-ben szerezte a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Karán. Ezt követően felvételt nyert a PTE TTK Földtudományok Doktori Iskolájába, ahol PhD fokozatot szerzett. Kutatási területe a munkaerőpiac, különös tekintettel annak térszerkezetére, a társadalmi, gazdasági és területi egyenlőtlenségek vizsgálatára. 2016-tól a Földrajzi és Földtudományi Intézet munkatársa, adjunktus, tagja a Munkaerőpiaci és Esélyegyenlőségi Tanulmányok Központjának.

BALASSA BERNADETT: doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, E-mail: balassa.bernadett@sze.hu

Balassa Bernadett doktorjelölt a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájában. Oktatóként részt vesz a Nemzetközi- és Elméleti Gazdaságtan Tanszék munkájában, mikro- és makroökonómia, gazdaságpolitika, valamint üzleti etika tantárgyak előadásában, szemináriumvezetésben szerzett tapasztalatot. Fő kutatási területe a gazdaságetika, ezen belül a vallás és a gazdaság egymásra hatásának vizsgálata.

DR. BORBÉLY CSABA, PHD: tanszékvezető, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Marketing és Menedzsment Intézet, Agrárgazdasági és Menedzsment Tanszék, E-mail: borbely.csaba@ke.hu

Borbély Csaba 1991-ben a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán szerezte üzemmérnöki diplomáját. A már PATE Állattenyésztési Karának nevezett campusán szerzett állattenyésztési szakirányultságú agrármérnöki diplomát. 1994 és 1997 között PhD hallgató volt, majd a PATE ÁTK Vállalatgazdasági Tanszékén tanszéki mérnöki beosztásba került. 2000-től egyetemi adjunktusként, 2005-től egyetemi docensként dolgozik a munkahelyén. 2005. szeptember 1-től 2006. december 31-ig megbízott viszonyban a Gazdaságtudományi Kar általános és tudományos dékánhelyettese, majd 2007-től a Kaposvári Egyetem oktatási rektorhelyettesi feladatait látta el egy ciklusban. Jelenleg az Agrárgazdasági és Menedzsment Tanszékot vezeti.

DR. BORGULYA ÁGNES, CSC: habilitált, egyetemi magántanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet, E-mail: borag@kktk.pte.hu

Borgulya Ágnes a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara habilitált egyetemi magántanára, az MTA GTB Kommunikációmenedzsment Munkabizottság elnöke. Kutatási területe a szervezeti, a kultúraközi kommunikáció és kooperáció, a gazdasági és a vállalati kultúra. Legújabb könyvei a „Kommunikációmenedzsment a vállalati értékkeretésben” (2010), „Kulturális távolságok – vállalatokon belüli és országok közötti interakciókban” (2014); könyvszerkesztések: „Kommunikáció az üzleti világban” (2007), „Vállalati kommunikáció a 21. század elején” (2011), „Vállalati kommunikációmenedzsment” (2017).

CSIZMADIA SZILÁRD: PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, E-mail: szilard.csizmadia@diadem.com

Csizmadia Szilárd a Széchenyi Egyetem Jog és Gazdaságtudományi Kar, gazdálkodási szakán szerzett diplomát 2004-ben. Doktori tanulmányait a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájában végzi. Doktori értekezésének témája az idősek piaca, a 55+ korosztály fogyasztói szokásai. A témában 15 publikációja jelent meg magyar és idegen nyelven egyaránt. Csizmadia Szilárd 2008 óta egy győri székhelyű cég kereskedelmi vezetője.

DR. HABIL GYŐRI SZABÓ RÓBERT: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, E-mail: szabor@sze.hu

Győri Szabó Róbert 1995-ben diplomázott a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, 2001-ben ugyanott PhD fokozatot szerzett, 2012-ben a Széchenyi István Egyetemen habilitált. 1995 ősze óta egyetemi oktató, előbb a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd 2004 óta a Széchenyi István Egyetemen, 2005 óta egyetemi docens. Elsősorban a nemzetközi kapcsolatok témakörében oktat és publikál, 6 monográfiája, 4 tankönyve és mintegy 60 tanulmánya jelent eddig meg.

DR. KOVÁCS ÉVA, PHD: egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Műszaki és Informatikai Kar, E-mail: kovacs.eva@mik.pte.hu

Kovács Éva a rendszerváltás óta dolgozik újságíróként. Több mint húsz évig üzemeltetett helyi médiumokat, magántulajdonban lévő televíziót és rádiót. Szakmai munkásságában ez alapvetően főszerkesztői munkát jelentett, valamint politikai műsorok vezetését, moderálását. Saját vállalkozása a Kerko-Média Kft. üzleti kommunikációval és video-tartalomszolgáltatással foglalkozik. Alapítója a Dél-Dunántúli Kulturális Klaszternek. 2003 óta tanít a PTE Műszaki és Informatikai Karán média és kommunikációmenedzsment szakterületeken, 2011 óta főállásban. PhD fokozatot a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájában szerzett. 2017 óta tagja az MTA Gazdaságtudományi Köztestületének.

DR. HABIL KOVÁCS KÁRMEN: egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Kvantitatív Menedzsment Intézet, E-mail: karmen@ktk.pte.hu

Kovács Kármén 2002-ben szerzett diplomát a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán, majd 2007-ben PhD fokozatot summa cum laude minősítéssel. 2015-ben habilitált. A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának egyetemi docense. Kutatásának fókuszja a viselkedési közgazdaságtan fogyasztáshoz kapcsolódó területei. A 2016/17-es tanévben az Új Nemzeti Kiválósági Program posztdoktori ösztöndíjasa. 2017 és 2020 között az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjasa.

KRANKOVITS MELINDA: egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Matematika és Számítástudomány Tanszék, E-mail: kmelinda@sze.hu

Krankovits Melinda a Széchenyi István Egyetem tanársegédje, emellett az Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. Kutatási területe az e-learning képzések vizsgálata.

LÉVAI ANDRÁS: doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, E-mail: levai.andras@akraetivgoc.hu

Lévai András a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájának a doktorjelöltje. Jelenleg Bertelsmann ösztöndíjas a Udacity Data Science programjában, illetve az Európai Innovációs és Technológiai Intézet Global Food Venture PhD hallgatók közötti startup versenyének indulója. Kutatási területei: kreatív gazdaság, kreatív városok, kreatív ipar, adattudomány, startupok, illetve a coworking irodák.

POSZA BARNABÁS: doktorjelölt, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, E-mail: poszabarna@gmail.com

Posza Barnabás 2006-ban szerezte meg a gazdasági agrármérnöki diplomát. Doktori tanulmányait a Kaposvári Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskolában folytatta.

DR. HABIL SZABÓ PÁL PÉTER: docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK FFI Regionális Tudományi Tanszék, E-mail: szpkact@caesar.elte.hu

Szabó Pál 1998-ban végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen terület- és településfejlesztő geográfusként és földrajztanárként. Utána PhD hallgatóként tanult az egyetemen, majd 2001 óta oktatóként dolgozik a Regionális Földrajzi, majd

Regionális Tudományi Tanszéken. Az ELTE földtudományi doktori iskola oktatója és témavezetője. Tudományos tevékenységének jellemzői: 45 konferencia előadás, 8 tanszéki és 11 külső tudományos kutatásban részvétel, 113 publikáció, 509 független hivatkozás.

SZEMERÉDI ESZTER: PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszék, E-mail: szemeredi.eszter@sze.hu

Szemerédi Eszter a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. Kutatási területét képezik a helyi gazdaságfejlesztés, a helyi pénzek társadalmi és gazdasága hatásai. A Széchenyi István Egyetem Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszék munkájában oktatóként működik közre.

PROF. DR. SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN, DSC: egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, az MTA doktora, a földrajztudomány kandidátusa, E-mail: sziren@rkk.hu

Szörényiné Kukorelli Irén egyetemi tanár a Széchenyi István Egyetemen, témavezető az Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájában. Az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztályán tudományos tanácsadóként dolgozik.

DR. HABIL TÉSITS RÓBERT: egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, E-mail: tesits.robort@gmail.com

Tésits Róbert angol-földrajz szakos tanári diplomáját 1995-ben szerezte meg a Pécsi Tudományegyetemen. Ezt követően felvételt nyert a Földtudományok Doktori Iskolába, ahol PhD fokozatot szerzett. Kutatási területe a munkaerőpiac területi szerkezete, a társadalmi, gazdasági és területi egyenlőtlenségek vizsgálata. 1999-től a Földrajzi és Földtudományi Intézet munkatársa, később egyetemi docens, ahol 2005-ben vezetésével létrejött a Munkaerőpiaci és Esélyegyenlőségi Tanulmányok Központja.

AUTHORS

DR. ALPEK B., LEVENTE PHD: assistant professor, University of Pécs, Institute of Geography and Earth Sciences, E-mail: alpeklevente@gmail.com

Levente Alpek B. graduated at the Faculty of Natural Sciences at the University of Pécs in 2011 as a Geographer. Subsequently, admitted to the Doctoral School of Earth Sciences and received PhD degree. His research area are regional labour market issues, social and regional inequalities. He has been working in the Geographical Institute of the University of Pécs since 2016. Currently he is an assistant professor at the same place. He is a member of the Center for Labour Market and Equal Opportunities Studies.

BALASSA, BERNADETT: PhD candidate, Széchenyi István University, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, E-mail: balassa.bernadett@sze.hu

Bernadett Balassa is a PhD candidate at the Doctoral School of Regional and Economic Sciences at Széchenyi István University. As a lecturer she works at the Faculty of International and Theoretical Economics. The author is a seminar leader for microeconomics and macroeconomics, as well an instructor of economic policy and business ethics. Her main research topic related to business ethics, examining correspondences between religion and economy.

DR. BORBÉLY, CSABA, PHD: Head of Department, associate professor, University of Kaposvár, Faculty of Economic Science, Institute of Marketing and Management, Department of Agricultural Economics and Management, E-mail: borbely.csaba@ke.hu

Csaba Borbély received his production engineering degree from the Agricultural College of Kaposvár in 1991. He continued his studies at the Pannon University of Agricultural Sciences, Faculty of Animal Husbandry and graduated in Agricultural Engineering with major in Animal Husbandry. Between 1994 and 1997 he was a PhD candidate, and then worked as an engineer at the Pannon University of Agricultural Sciences, Faculty of Animal Husbandry, Institute of Business Economics. From 2000 he worked as assistant professor and from 2005 on as associate professor at the University of Kaposvár. Between September 1, 2005 and December 31, 2006, he was academic vice-dean of the Department of Economics and in 2007 for one term, he was responsible for educational tasks as vice-rector of the University of Kaposvár. Currently, he is head of the Department of Agricultural Economics and Management.

DR. BORGULYA, ÁGNES, CSC: professor at Department of Leadership and Management, Faculty of Business and Economics, University of Pécs, E-mail: borag@ktk.pte.hu

Ágnes Borgulya is a habilitated professor of Faculty of Business and Economics at the University of Pécs. She is the leader of the Communication management Workgroup at the Hungarian Academy of Science. Her scientific focus is on the organisational and the intercultural culture and cooperation the economic and company culture. Her recent books are: “Communication management in the industrial value creation (2010)” Corporate communication in the beginning of the 21st century (2011)”, “Corporate communication management”(2017).

CSIZMADIA, SZILÁRD: PhD student, Széchenyi István University, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, E-mail: szilard.csizmadia@diadem.com

Szilárd Csizmadia graduated as an economist at Széchenyi István University in 2004. He is a doctoral student at the Doctoral School of Regional and Economic Sciences at the Széchenyi István University. His thesis is about the senior's market and the 55+ age group consumer behaviours. He published 15 articles in Hungarian and English language around his thesis topic. Szilárd Csizmadia is a commercial manager for a mid-size commercial company in Győr.

DR. HABIL GYŐRI SZABÓ, RÓBERT: associate professor, Széchenyi István University, Kautz Gyula Economics Faculty, E-mail: szabor@sze.hu

Róbert Győri Szabó graduated as an economist at the Budapest University of Economics in 1995, he got the PhD degree in 2001 at BUE, and the habilitation degree in 2012 at Széchenyi István University in Győr. He was an assistant professor for 8 years at the Budapest University of Economics, than since 2004 at the Széchenyi University, since 2005 he is an associate professor. He teaches and publishes in the field of international relations, he has 6 monographs, 4 textbooks and about 60 studies.

DR. KOVÁCS, ÉVA, PHD: senior lecturer at the Faculty of Engineering and Information Technology at the University of Pécs, E-mail: kovacs.eva@mik.pte.hu

Éva Kovács works as a journalist since the regime change (1990) in Hungary. She managed local media such as privately owned television and radio stations and also was anchor person in political debates many times. Her own privet company is a media agency focused on business communication and video content creation. She is a co-founder of the Cultural Creative Industry Cluster in Hungary. As a lecturer, she works at the Information and Technology Faculty of Univer-

sity Pécs from 2003, and she became tenure in 2011. Her PhD was developed in the Interdisciplinary Doctorate School of the University of Pécs. She became the member of the Economist Public Body of Hungarian Academy of Science in 2017.

DR. HABIL KOVÁCS, KÁRMEN: associate professor, University of Pécs, Faculty of Business and Economics, Department of Management Science, E-mail: karmen@ktk.pte.hu

Kármén Kovács graduated at the University of Pécs, Faculty of Business and Economics in 2002. She defended her PhD dissertation with summa cum laude in 2007, then she habilitated successfully in 2015. She is an associate professor at the University of Pécs, Faculty of Business and Economics. Her major research interest is behavioural economics regarding consumption. For the academic year 2016/17 she received a postdoctoral scholarship by the New National Excellence Program of the Ministry of Human Capacities. She receives the János Bolyai Research Fellowship of the Hungarian Academy of Sciences between 2017 and 2020.

KRANKOVITS, MELINDA: assistant lecturer, Széchenyi István University, Department of Mathematics and Computational Sciences, E-mail: kmelinda@sze.hu

Melinda Krankovits is an assistant lecturer at the Széchenyi István University and a PhD student at the Doctoral School of Regional- and Economic Sciences. Her research area is the e-learning education.

LÉVAI, ANDRÁS: PhD candidate, Széchenyi István University, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, E-mail: andras.levai@akreativgoc.hu

András Lévai is a PhD candidate at the Doctoral School of Regional- and Economic Sciences at Széchenyi István University. Currently he is enrolled in the Bertelsmann's Data Science Scholarship Program at Udacity and participates in the European Institute of Innovation & Technology's Global Food Venture program. His field of research are: creative economy, creative cities, creative industries, data science, startups and coworking offices.

POSZA, BARNABÁS: PhD Candidate, University of Kaposvár, Faculty of Economic Science, E-mail: poszabarna@gmail.com

Barnabás Posza graduated from University of Kaposvár Faculty of Economic Sciences as an economic agricultural engineer in 2006. He continued his studies at the Doctoral School of University of Kaposvár Faculty of Economic Sciences.

DR. HABIL SZABÓ, PÁL PÉTER: associate professor, Eötvös Loránd University (ELTE), Department of Regional Science, E-mail: szpkact@caesar.elte.hu

Pál Szabó graduated at ELTE as geographer and geography teacher in 1998. Afterwards, he studied at the university as a PhD student and since 2001 has been working as a teacher at the Department of Regional Geography and later at the Department of Regional Science. He is the lecturer and supervisor of the ELTE Earth Sciences Doctoral School. Characteristics of his scientific activity: participation in 45 conferences, participation in 19 scientific researches, 113 publications, 509 independent citations.

SZEMERÉDI, ESZTER: PhD student, Széchenyi István University, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, E-mail: szemeredi.eszter@sze.hu

Eszter Szemerédi is a PhD student at the Doctoral School of Regional- and Economic Sciences at Széchenyi István University. Her field of research are the local economic development and the social and economic effects of complementary currencies. She also participates in the work of the Department of International and Theoretical Economics.

PROF. DR. SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI, IRÉN DSC: professor, Széchenyi István University, Doctor of Science, E-mail: sziren@rkk.hu

Irén Szörényiné Kukorelli is a full professor at the Széchenyi István University and a thesis supervisor at the Doctoral School of Regional- and Economic Sciences. She works as a scientific adviser at the Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies, West Hungarian Research Department.

DR. HABIL TÉSITS, RÓBERT: associate professor, University of Pécs, Institute of Geography and Earth Sciences, E-mail: tesits.robort@gmail.com

Róbert Tésits graduated at the University of Pécs in 1995 as a geography teacher. Subsequently admitted to the Doctoral School of Earth Sciences and received PhD degree. His research area are regional labour market issues, social and regional inequalities. He has been working in the Geographical Institute of the University of Pécs since 1999. Currently he is an associate professor at the same place, where in 2005 he founded the Centre for Labour Market and Equal Opportunities.

LEKTOROK/REVIEWERS

Dóry Tibor
Dusek Tamás
Ercsey Ida
Hardi Tamás
Hrubos Ildikó
Konczosné Szombathelyi Márta
Rácz Szilárd
Szigeti Cecília
Szretykó György
Tóth Gergely
Törőcsik Mária
Vas Zsófia

Minerva baglya csak a beálló alkonnal kezdi meg röptét.
(G. W. F. Hegel)

